

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. B.

Coll. No. 623

Title Nighantu Bhāṣya

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 623 Subject : Philology

Title : Nighantu Bhāṣya

Author : Devanāja ^{yajaman} Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 10.9" by 4.7" Extent : 122 foll

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : Ends abruptly.

देवराज यच्च कृतं विप्रतुलाय

मास्त्रायाभ्ययनस्याविकेदातुश्रावेदकाचार्यतनयस्यमाधवस्यभाष्यकृतोनामानुमरणाआख्यातानुक्रमेणस्वरानुक्रमेण
 नियातानुक्रमेणानिवृत्तानुक्रमेणस्तदायस्यभाष्यस्यवहुशःपर्यालोचनाहृद्देशसमानोतबहुकोशतिरिक्त
 रावपातःसंशोधितःनिर्वचनंनिरुक्तं।संक्षेपमिदंनिरुक्तटीकासंक्षेपमिदंनिरुक्तटीकासंक्षेपमिदंनिरुक्तटीकासंक्षेपमिदं
 धवदेवाउवहमहभास्करमिश्रभरतस्वाम्यादिविवरितानि।वदभाष्याणि।शान्तिव्याकरणांविशेषतउणादितह
 हीरस्वामनंताचार्यादिहजनिघंठुआख्या॥भोजराजीयव्याकरणां।कमलनयनीयनिखिलयदरंदाश्रुतिरसक्रियते
 तत्रचअस्मद्याख्येयानांनत्रहृष्टानांपदानांनस्तेनुतश्चनिर्वचनमुपादायतदेवास्मत्प्रकरणानुरूपंचहृद्विख्यते
 ननुरूपंनुकिंविद्विपरिणामय्य।अनेवावकतिययातांनिरुक्तकारेकनिर्वचनसामान्यरूपमनुसृतनिरुक्तिः
 क्रियते॥॥॥निगमश्रुदक्षिणायननिवासिमिस्थीतिषुवेदेषुपरिहृष्टमानस्तत्रहृद्विख्यतिरि।अतत्रतत्रप्रदर्श
 ते।अहृद्विनिगमानांनवदातांचवहुवेदविद्विनिगमाश्रुत्वेणा॥अतोस्माभिर्यथासमिप्रदर्शितोप्रतियदनिर्वचननि
 र्वचननिगमोविहंसोबुद्धानिरूप्यमुकभाषितवन्मानसिकुवेनु॥अथातोनुक्रमिष्यामदस्यादितिरुक्तेतस्यटी
 कायावयवैर्घंठुककोडविषयमुक्तंनसर्वतत्रैवउच्यते॥आदितएकविंशतिः।द्वितीयांतामधेयानि॥॥॥॥गौः॥
 गम्यातो॥अस्माहृद्विनिगमनिकर्तृरिकारकेअधिकरणोवाजेप्रसयः॥गानेवांस्तस्यार्थोहृद्विनिगमोक्तैःकर्मण्यधिकरणोवा
 गानेवांतिविराहृद्विनिगमोक्तैःअत्रभाष्यगौरितिरिद्विनिगमोक्तैःकर्मण्यधिकरणोवा

कारोतामकरणादिति।अस्यसंक्षेपमिदंनिरुक्तटीकासंक्षेपमिदंनिरुक्तटीकासंक्षेपमिदंनिरुक्तटीकासंक्षेपमिदं
 मत्रचासत्रवोपलब्धेहृद्विनिगमोक्तैःअतत्रवोपलब्धेहृद्विनिगमोक्तैःअतत्रवोपलब्धेहृद्विनिगमोक्तैःअतत्रवोपलब्धेहृद्विनिगमोक्तैः
 तदापरिब्राजकद्वितीयथापह्वास्याभूतानिवाशिनांगच्छति॥वोवार्थे॥गानेवांस्तस्यार्थोहृद्विनिगमोक्तैः
 चास्यास्तितादितिगौः।उदाहरणं।गोवदसीतिगानंयस्योपलब्धेहृद्विनिगमोक्तैःअतत्रवोपलब्धेहृद्विनिगमोक्तैः
 हृद्विनिगमोक्तैःअतत्रवोपलब्धेहृद्विनिगमोक्तैःअतत्रवोपलब्धेहृद्विनिगमोक्तैःअतत्रवोपलब्धेहृद्विनिगमोक्तैः
 यंनिश्चिततत्रदर्शमिधापितंनृजंगच्छगोवदसीतिगानंयस्योपलब्धेहृद्विनिगमोक्तैःअतत्रवोपलब्धेहृद्विनिगमोक्तैः
 र्व॥गम्यातो॥अस्माहृद्विनिगमनिकर्तृरिकारकेअधिकरणोवाजेप्रसयः॥गानेवांस्तस्यार्थोहृद्विनिगमोक्तैः
 खनघसालोपः।किसनड।सथधालोपः।गादिकनमनित्रितिस्त्रेणावामनिनिबाहुलकातदिलोपः।डाबुभाभ्या
 मन्यातरस्या।अर्थः।हृद्विनिगमोक्तैःअतत्रवोपलब्धेहृद्विनिगमोक्तैःअतत्रवोपलब्धेहृद्विनिगमोक्तैःअतत्रवोपलब्धेहृद्विनिगमोक्तैः
 मद्रसत्रकादसताडुपसिद्धिः॥॥॥॥जमतिगंतिकर्मा।जमअदने।जनीयादुर्भावा।अत्रयत्किम्रुणागतिषु
 म्रुणांसेवनमितितहृद्विनिगमोक्तैःअतत्रवोपलब्धेहृद्विनिगमोक्तैःअतत्रवोपलब्धेहृद्विनिगमोक्तैःअतत्रवोपलब्धेहृद्विनिगमोक्तैः
 ।वोहुलकानिरुपसर्गमपिन्नवति।नियातनादेवकारकेविशेषसिद्धिः।डाबुभाभ्यामन्यतस्यांगतोहृद्विनिगमोक्तैः

दंतिवास्यान्ततातिजातानिजावास्वकारणात्तजायंतेवास्यानुपधयः। तथाचोपनिषत्। अथः यथिवाद्यथिआनुपधयः।
 इति। अथवायक्तासर्वेषां प्रमत्ता। तद्वाकशादिवदयक्ताद्यथिवाः। तिस्रो महारूपरास्तस्वुत्तागुहादिनिहिते दर्शय
 कातस्मात्प्रयतिमामिति च श्रुतिः। अक्तासिक्ताभवति येरातस्मादसाविमांष्टयाभ्यन्तत्तसमिति घटीति वा
 ह्यरां। ये केवज्जामहि नोअहिमायाः। अभिक्ते चेंद्रभूरधज्मत्। ज्मत्। ज्मया अत्रवसवोरंतदेवाः। अधज्मो अ
 वादि इति वनिगमाः॥६॥ द्वा॥ द्विद्वये। भवादिः। द्विनिवासगमोः। नुदादिः। द्विहिंसायां। क्रियादिः। द्वे जेसेत्तयात्तम्
 षसहने। द्वायविधनने। एतेभ्यः कुरादिके मनिनिबाहुलकादूपसिद्धिः। अपिप्रातावर्थ उक्तः। द्वियेति निवसेत्तस्य प्राणि
 नः। द्वयंति ज्ञायंति अवयवंगच्छं सस्याय दार्था इति वा। हिंसेते स्यापयत्त इति वा। ज्मते वा प्राणि जातरूपं भारं।
 विधूनयति वा प्राणिनः स्वकं पकालोपिताय स्वादुहितरमं च नृक्षयारेतः। द्मया चरति परि सादृशा नून इति वनि
 गमो॥७॥ द्वा॥ निरूपिता एव धातवः। अनेष्टपिदृश्यत इति सोपयदा ज्जने विधीयमानोऽप्रत्ययः। अपिशब्दः। स
 वोपाधियमिवा नार्थ इत्युक्ते निरूपयदेभ्योपि भवति॥ द्मायस्तच्छादसत्त्वान्नकारलोपः। अर्थः पूर्वोक्त एव। जात
 स्य च जायमानस्य च द्वा इति निगमः॥८॥ द्वा॥ निरूपिता एव धातुभावाः। कुरादिके मनिनिबाहुलकादूप
 सिद्धिः। अर्थः पूर्वोक्त एव। द्मूषसहन इति स्मात्तवाद्यच्। पूर्ववत्तज्जप्रत्ययः। यायार्थिवस्य क्षमस्य नाज्ञा इति निग

राम
 ३

गमः॥९॥ द्वोऽपि। दुस्तुरुशब्दे। अदादिः। वास्याहुरिभ्यो निरिति विहितो निप्रसयो बाहुलकादुक्तिगुणः। रात्वं। ह्यते श
 द्यते स्यते स्तोमिः। नुवंसस्यो भूतानीति वाहोराति। ईकारांतवे विसर्गंति। नदादृदिकारादृत्ति नोवादी घञ् व्यट्ति डी।
 नवंतदोरायो यथा। यं द्वा रास्तव बुद्धे इति निगमो॥१०॥ द्वि॥ द्विनिवासगमोः। द्विद्वये। द्विहिंसायां। एतेभ्योपि वसे
 स्त्रिरिति विहितस्ति प्रसयो बाहुलकादुक्तिगुणभावश्च। अथवास्त्रियां क्रिन्मर्त्यधिकरणो वा भवति अर्थस्तु स्मे स
 चोक्तः। ज्ञेति द्वितीः सुभो। तामेपुष्यन्। वाहिसस्ति सुहृतिरिवो नृ निति निगमो॥११॥ अवतिः। अवरजरागति तत्रिप्र
 सवगमप्रवेशप्रवरा साम्यसामर्थ्यावतक्रियेच्छादी प्रवाप्तालिंगत हिंसादहनभोवृद्धिषु। अस्मात्। अत्रिप्रसवध
 म्यश्च वितरिभ्योः निरिति अविप्रसयः। अवतिप्रजाः अमज्जेवाभूये। एतावत्सर्थे पुयोयोग्यः स बोद्धव्यः॥ आचारं दीः
 वभिर्न प्रवतान। यसीमही मवति प्राभिः। मर्म्यत्वा इति वनिगमो॥१२॥ उपी। जेसी नृ आच्छादते। अस्मत्तम
 ह। तीह स्वश्चेति उपस्योरा लोपो ह्रस्वश्च। उरुः। वोतागुणावचनादि तिङीषा। उसीति आच्छादयति उवी। महत्त्वा
 सच्छादस्य भूमिः स्वस्मिन्निहिता तावदाथांता। एराते वाद्योदरादिवा इति सिद्धिः। छादनाथं विशिष्टमिति खेदसा
 मोदरातेराच्छादनाथं चेत्तु वादश्च। मासीमवद्य आभा गुवीकाष्ठेति तिगमः॥१३॥ दृष्टी। प्रथमस्याते। प्रथमद
 भस्त्रासंप्रसारणं सलोपश्चेति उः प्रयः॥ संप्रसारणाच्च। प्रथमतेसा वि ति दृष्टुः। पूर्ववत्तज्जप्रत्ययः। यायार्थिवस्य क्षमस्य नाज्ञा इति निग

आशुचतकोटियोजनविस्तीर्णमिदं विविधं अंतर्भावितं भावितं परार्थं स्वयं तेरुणादयो बहुलं भूतेषु पितृ
 तिवचनात् भूतेषु प्रसयः ब्रह्मणा पूर्वमेव विस्तारितं तस्यैः तस्युत्तरयस्यैष्ययतयदशप्रथयततएथिये एथिवा
 त्वं इति हि ब्रह्मणा एथुभाराज्ञा अवतारिता एथ्यति इति रस्वामी स्तेजो न दामत्येति एथ्यामिति निगमः यत्रैका र्थानां
 यदानां सन्निधातः तत्र एकं तस्यैवावकं भवति अनेषां निरुक्ता योजनं कर्तव्यमर्थादा अतो न द्या मित्यस्य निरुक्ता योजनं
 ॥ छ ॥ मही मह पूजायां भूवादिः इत्यसर्वधानुभारतीत्यस्यैः इति कारादिति दीषु मद्यते प्रजाभिः मदति वादेवताः स
 भारवतारणाथ अथ वामानेन स्वगुणो न परितो न सस्मादूनपरितो न यातालं जहाति अतिक्रामति मानश्रद्धाज्ञे
 हातेषु मही एवोदरादिवाचिर्वाहः आने महामही मरमति सजाधारति निगमः ॥ छ ॥ रियः रे एगतां ज्ञी रस्वामि
 धानुः कवी विप्रक्यायतककटपूजश्रीणामित्यत्र प्राक् प्रसयनिर्देशात् इषु सिद्धिरिति वचनात् इत्येतो रियः प्रीरित
 नेन समानार्थे यद्वा रिक कथनमुद्धनिंदा हिंसादानेषु नुदादिः परस्मैपदी धिरिक् ककारस्य कारो व्यस्येन कथ
 नथुद्धनिंदा हिंसादानेषु नुदादिः परस्मैपदी धिरिक् ककारस्य कारो व्यस्येन कथनमुद्धादिष्वेसां कुर्वन्ति त
 थाकारिणाः यायहालिपउपदेहा लिपू गोमयादिना अलिप्यत इति लिपू लयोरभेदः तथा च माधवीयतिर्वचनात् नुक्
 मण्यारी ब्रह्मवतमनि भूषे लपनादेषाणां दयाति यद्वा रयद्वा रयल यमत्र यावा विारवे रिदो पधाया इत्यस्यैव वक्षीयमा राम
 नमिचंबाडुलकादमन्त्रापभवति आलपस्ये प्राणिन इति रिपू जातिरियः एव रूपस्य वेदे भूमा दर्शनात् यथा दृष्टपाठः ४

रिरिहं संरियउयस्वे अंतः पातिषियंरियो अग्रं यदं वेरिति च निगमौ ॥ छ ॥ अदितिः दीङ् कृयो नृस्युदे बहुलमिति
 कर्तृरिति तिहोदसं द्रस्वत्वं तजसमासः अदितिः सकलप्रपंचधारिणी यद्वा ता नखिघत इत्यर्थः अदितिरदानेन
 क्ता ये संदस्वामी यद्यपि न जघ्वा तद्यतेः ति निघति स्यति मास्त्वा मिता चेचरूपसिध्यति तथा पि घतेर्निसमष्ट
 वादर्थं नयाच्च दीङ् रूप इत्यस्यैवेदं ह्यं दसं रूपं दृष्टं तथा वाक्ते तसंस्कारमाद्रियेत अर्थनित्यः परी कृतेति देवेभ्यो
 अदितये सोमं त्रुममं त कजिनमुपस्वे अदितेर धि इति निगमौ ॥ छ ॥ इला इति स्ततो जिह्वी श्री अनयो
 रेकर्तृरिव कारके संज्ञायामिति घञ् एषो रदरादितादी दे द्रे स्वच मिधेनं कारलोयोधकारस्य उकारो गुणाभावश्च ई
 अते स्यते वास्या यजमानो देवान् इहेदाप्यते स्यामिः यद्वा इत्यगतां कादिभ्यः किदिसस्मिन्स्त्रे बहुलानुवर्तेरहमे
 संतादपि भवति इति वचनात् उप्रसयः किंचादुगाभावाः गवासमानार्थं यद्वा इत्येयगो इत्यस्य प्ररुं यगायोः अ
 भ्यामिमु यध ज्ञायाकिरः क इति कप्रसयः कृत्स्न्युदे बहुलमिति अधिकरणं भवति क्रियंते स्यां भावः स्यते स्यामि
 तिया उल्लोके कचस्मायातु उजं यद्वा इत्ये सन्नतामगो नामवा इला अन्नगो वा स्यामस्ती सश आदिवा दव अन्नव
 ती गोमता वा इला बहुचानो नु हयोश्चास्यस्वरयो मे भूमे संप्रघते स उकारो लकार इति लत्वं इला तत्तु उदाहर
 रावाहुत्या तज्जगदेदृष्ट्या वदलेति इलाया स्थापदेवयं अधाहोताससी दायजीयानिलस्य दे इत्येवां दस चादका

रलोपइति संदस्वामी। इलस्यादसमिधसइति निगमाः॥६॥ निर्कृतिः। निरमृणादिति निरुक्तं। अस्य संदस्वामी निरम
 रातु। निश्चलत्वेभावस्वानादिसर्थः रमेतेवास्याभूतानीति तन्ननिःपूर्वाडमेः नृत्पस्युदेबहुलमिति कर्तृर्थधिकरणो
 चक्रिति अनुनासिकलोपः। रमेमातो बहुलमित्यत्र बहुलवचनासप्रसारणं। आद्येयं निश्चलत्वं माहानानवस्था
 नंरुत्तरस्त्रधाचर्थमनुवर्ततेति। वेयाकरणा यद्वैराचुनिरुयस्य दत्तैः क्रिनि निर्कृतिः। निःक्रांता कृतेर्गमनातुनि
 श्रुलवदवतिष्ठतइत्यर्थः। बहुप्रजानिर्कृतिमा विवेक्षा अधाशयीतमे निर्कृतेरुपस्थे इति व निगमो॥६॥ भूः। भूः
 तायां। संयदादित्वाद्वावेष्टि प्र। भवसंस्पर्श सर्वमिति भूः। मूर्द्धा भुवो भवनि नक्तमग्निरिति निगमः। रिपां तं त्वेयं यथा
 भूभुवः खरिति॥६॥ भूमिः। भुवः किमिति भवतिः किमः प्रत्ययः अर्थः पूर्ववत्। अथवा भूतेपि दृश्यं तदिति वचनाद्
 तमिप्रत्ययः। अन्तु भूमिस्तथा भूदा इदमिति तत्तु भूमे भूमिचमिति श्रुतिः। तदुः। तनामनेति भूमिं भूमि
 मगादिति व निगमो॥६॥ पूषा। पुषपुष्टौ श्वन्तु नृपुषन्तु ह निसादिना क विस्वसंघातो निघास्यते। निघातना
 दुपधाया दीर्घः। पुषति धात्वादिभिः समहा भवति। योषय निवातेः प्रजाः। सर्वार्थया यरात्तृषेति मद्भास्वरमिश्रः
 तथा दृष्टिती सवर्तयन् सौषधी भिर्वतस्पतिमिर युष्मदिति श्रुतिः। यद्वा युषधारणा इति धातुः। धारयति सर्वाणि नृ रास
 तानि। योषयस्माभरणा नीति यथा। आहूयं विवर्तवर्ह्यमिसत्रमाधवः। पूषा योषयतीति तस्य प्रसहं रूपं। एवा त्वेतेत ५

विशेषः। बहून्ति भुज्यतेयात्यते अभ्यवद्विद्यते वा। मेघस्य चिंद्रादिसरश्मयश्चर हितारः। पर्वतस्य तत्तद्देशा धिपत
 यः मेघस्य सर्वदृष्टादक द्वारं वा भवद्विद्यते। हथोरपि निगमावत्वेषणीयो॥६॥ वलिशानः। वलसंवरणो। सुंराणां दि
 कः। क्विपां रंशे श्वर्थे। अदादिकः। लृशानकः। संहरावन्नाकाशमाष्टेव विभुं विवर्तते। पिस्वाभागे त भूमिमाकाशं च
 संहरवन्ती॥६॥ दुर्मिहादेर्मनुष्यादाने हिनुं। वलीशान इति श्लोकवेदान्ति घेदेहं। तदा दृष्टोदरादित्वात्तु ह्रस्वः।
 निगमावत्वेषणीयो॥६॥ अश्माः। अश्रूया प्रो। अशभोजने। अशिशकिभ्यां कंदसातिमतिना अश्मरश्मनेतसमा
 नार्थः। अयादृष्टोदरे अश्मव्रजानामिति मेघस्य निगमः। यो अश्मनोरंतरं चिंजजानेति पर्वतस्य। अत्र संदस्वामिता
 मेघवेत्तव्यात्मातं॥६॥ पर्वतः। दयालन पूरायोः। स्नातामदियद्य त्रिंशकिम्यो वनिष्। एरां तियालयंति अवयवि
 तं। पूर्यते वा नेन इति यवोरा। यद्वा प्रीणाने हर्वाहुलाकाह निपिर्देकारस्याकारः। सवयकारात्परः। प्रीणां यंति स्वा
 अयमिति यर्वा ग्यवयवाः संस्य। पर्वमरुधांत हंज्जयरतिमवधी यस्तस्य यः। मेघस्य पर्वतस्य वदेव तात्तकतस्य
 वविद्यमानवातु अवयविनिवत्तुं शकं। यद्वा यरिहृश्यमानाकारेणापि मेघस्य धूमादिसंघातत्वात् पर्वतस्य तत्र अव
 यविनिवत्तुं शकं। यद्वा यरिहृश्यमानाकारेणापि मेघस्य धूमादिसंघातत्वात् पर्वतस्य वशिष्ठा विमवा दवयविवाय
 दायवं पूरणं अस्मात्तृमहशियजिपर्वियव्यमितनिहृयोतवृरति तवृषस्यः। पर्वत पूरयति यवोरा भूमिं स्वशरी

रणाकाशे वापर्वतोपि निर्जरतदीप्रवाहादिनाभिमिस्वोत्तयाकाशं चक्षुर्यतिः। नित्यवर्तताश्च सद्यो न सेदुः। बलिच्छायवर्तता
 नां मेघस्य निगमोऽयद्वयः। यवर्तताः साकमाशवः। प्रयवर्तता नामुशती उपस्वादिति च यवर्तस्य ॥ ६ ॥ गिरिः। गतिगारोः। अ
 थवा गृहशब्दे गरातिः स्तुतिकर्मा। एभ्यः किदिति वर्तमाने कृद् हृन् कुरिभिदिच्छिदिभ्यश्चति प्रत्ययः ॥ कृतद्रोहो
 रितात्र गिरिः। प्रावे सनेत समानार्थः। इदं नाम भवति धातुजः। निगविध्यहिरिभ्य इति मेघनिगमः। गिरेभ्यश्चने च
 जतेनुजाशवः। इति यवर्तस्य। मगोनभीमः कुचरो गिरिश्चादसुभयस्य ॥ ७ ॥ व्रजः। व्रजगतो। गोचरसंवरवद्व
 ज्यजायानिगमाश्चेति निपातनात् प्रायानुवृत्ते श्रुकरणाधिकरणा ययोस्तद्यतिरिक्तं कानेकेपि घोभवति। व्रज
 सतरिहै व्रजसनेने इति वा। व्रजो मेघः। मेघवाहनो होइः यवर्तोपि यरुच्छेदात्तु पूर्वमंतरिहै व्रजति। अथ वात्
 शरातेराभूमि मंतरिहै व्रजति। व्रजंति तत्र प्राणिन इति वा। अथ व्रजं मूलांशः सदास्यमिति मरुस्य निगमः।
 व्रजं गोमंतमुशिजो विववुरिति षवर्तस्य ॥ ८ ॥ चरुः। चरगति मरुतायोः। मरुता उचरित्सरितिति मिमस्त्रिभ्य
 उरिति प्रत्ययः। चरंति गच्छंस्मादायो मेघाह्वीकाले यवर्तानां निर्जरतदृणाः। चरंति मरुपति जलं वर्वितव्यमि
 ति चरुमेघः। चरंति तत्र प्राणिनः। चर्यात्तमस्य ते स्वप्नवपदार्थरूपिणोति चरुः पर्वतः सुनोद्वेषवमुवर्तमेघस्या राम
 निगमः। यवर्तस्य त्ववर्णा यः ॥ ९ ॥ वराहः। वराणे ते ग्रहवद्वनिश्चिगमश्चेत्प्रवरः वरशब्दे कर्मण्युपपदे आ जूइ २१

वा इरतिः कर्मण्यपरा। वरमुदकमाहरतीति वराहारः वरउदकलक्षणा आहारोऽस्यति वा वराहारा। आ जूइ पूर्वाहरने ध्वजः।
 वरमाहारमाहायोरिति च ब्राह्मणः। उभयत्रापि वराहारः सत्प्रयोदरादिवादाहारशब्दस्याकाररे कयोर्लोपः। यदा वरश
 ष्टयपदे हरतेरा जूइ पूर्वादये धिपिहृष्यत इति बाह्वृत्तप्रत्ययः। वराहाका। रावाहृ प्रोमेघो वराहः। सादृश्येन वर्तने। व
 रमुदकमुदकं हतिवधच्छतिवर्षिनुं। वृहो उधर्मने। इत्यस्मात्सर्ववर्षमदपरवर्ष इति स्थिते। एषोदरादिवाहकारः।
 वराहश्च वराहश्च वरकाहनता डेतैरिति माधवः। हतेः पूर्ववत्तइः। यदा वरश ष्टयपदे जुहोते दीनार्थः। वितइः व
 रमुदकं ददाति आदत्ते वा वर्षितुमिति वराहो मेघः। यवः। नाथिवरमुक्त्वा पदार्थमाहारयति प्राणिभिः। पदार्थानां
 सर्वत्र सो लम्पादा हरयतीत्युच्यते। वर आहा। रा। व्रतिवा। वराहवतुरुक्षवरा इति वा। वरं वरं मूलं वृहत्तच्छेत्तस्मा
 दिति वा। वरं वरमि सत्रैकस्य वरशब्दस्य निवृत्तिः। वरशब्दाह हे श्ववराह इत्यर्थः। वरमुदकमाददाति। आदीयते च त
 स्मात्पुरुषैर्वरः पदाथं उदकमेव वा। विध्यदराहंतिरो आदिमस्ता। वराहमिं इत्युपमिति च नित्यपदे मेघस्य नि
 गमोऽयवर्तस्य त्ववर्णा यः ॥ १० ॥ शंबरः। शम उयशमे अत्रांतरा। तपार्थः। शमेव न्निति वत्सत्यः। प्रामयति ना
 शयति असुरा निति शं वीवरुः। यदा शानयते बुद्धिलकाहस्य सयेषोदरादिना त्रशमादेशः। शं वी स्थप्रह
 र्त्वेनास्ति। रोमवथीयः। प्रहरति हि वरु इंद्रे रितो मेघान्। यवर्तानां च यरुच्छेदनसमये। यदा समुहोह

गोतेर्यहृहनिश्चिगमश्चेत्यपि संवरं सन्नवर्त्मव्यापशंवरः। संव्रियते मेघेनाकाशं। भूमिः पर्वतेन। यहाशंवर
 रमिः स्रदकताम। मवथीयलुक। उदकमस्या। स्मन्नस्तीति वा। उभयत्रापि नुर्व्य। उताददं मत्सनाशं वराणि
 वि। अधूनेतकाष्ठाश्च वंशवरं मेदिनिमेघस्य निगमौ। पर्वतस्यानेषणा यः॥ ६॥ रौहिताः। रुहवीजजन्म
 निभावेद्यत्रोह आरोहणं आदि सप्तधा दीनामस्मिन्नस्तीति। आतदनिठनौ। रौहित्र्यं त्रिहं। तत्रभव
 इत्यरा। इतस्म्यनयस्र। तिष्ठति भास्मिन्नस्तीति। अंतरिहेया हि गच्छन् मेघः पृथुच्छेदात्तुष्टवं
 तश्च तत्रभवदतिवक्तुं शक्यो यद्वा बहुलममन्यत्रापि इतजिति इतकप्रसये। रौहिता इहः॥ तस्येद
 मित्या रौहिताः। आरोहति मेघमिदः स्ववाहनतात्तुपुराया रोमेघवाहन इति तस्योपेयुष्यद्यते। अ
 प्रयेभिः सह रिरं स। या पर्वते धिं इत्यगमनात्तदीयतायद्वा भवत्रापि छेद्यच्छेदकभावेन संबन्धः। तथाच
 वरकाधर्षणां ब्राह्मणे इति हासः श्रयतो। प्रजापतेर्वीरतज्ज्येष्ठो कंयसर्वतास्तपहिताः सन्ततय
 त्रयत्रका मयं तेन परातमा सतो मा सत। इयं हि रिथिलासीत्। तेषां मिदः यद्वा तच्छिनत्। तैरिमा बहवेति
 अहन्नहिमभिन्नहोहिताः। यै रौहिता मस्युरदृशवा डुरिति वनिगमोत्रमरा॥ ६॥ रेवतः। रेवत्यो गावः पशू रात
 वो विरेवती रिति श्रुतः। रेवतिनाम। तस्येदमि त्या मिद्यो हि सर्वत्र वर्षति यवसंपानो यं वज्रनपि ज्ञात दायामव २२

तिपर्वतस्तद्वत्पा। पद्धारयिनस्या स्तीति मनुषियेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं। संज्ञायामिति वत्तां सर्वस्य धनस्येति
 रत्नातरेवातिहः। मघवेति हि तस्य नाम। तदीयो। रेवतः। इव वत्तदीयचंद्रं। निगमावनेषणा यो॥ ६॥ फलिगः। प्रतिकले
 तितफलतदस्मिन्नस्तीति फली। स्रद्धमुदकं तद्वत्तथाधारत्वेन मेघावर्षिष्यमाणी। पर्वतो हि दृष्टमिति विशेषः। उप्रकर्तो अत्ये
 धपि दृश्यत इति गमरे प्रसपः। स्वच्छोदकपूर्णसमर्थः। यद्वा पुलवत्तानया तादिषु योऽनवत्त उदकं फलितद्वच्छेतीति पूर्ववत्
 माधवस्तक। लिभेदतकमौषिभिर्दनाच्छ्रितियलसंयुक्तो गच्छतीति वेति निरवोचत्। तस्या यमभिप्रायः। प्रायेण मेघो हि वर्षा
 सुग्रासजसंतायं विभिंदनाच्छ्रितः। पर्वतोपि स्वभावेरेण भूमि विभिंदनः॥ ७॥ छतिः। अतः काले राशतधा स्वयमेव मिद्यमातो
 गच्छति ताशः। नृषिफलस्य मेघायत्तवाकलसंयुक्तो गच्छति इत्युच्यते। तथा वकालिदासः। वय्पायत्तकृषिफलमिति च
 विकारात्। मित्रेरिति मेघकाये। पर्वतोपि सस्यादि रुढवृक्षादि फलसंयुक्तो गच्छति वायुवत्तदशायां फलेर्गमिगाम्या
 दिवादिनगमेः पूर्वतः॥ इति वाचलं रुजफलिगं रेवतीति मेघस्य निगमः। सरायुभिः फलिगं मिदं शुक्रेति पर्वतस्य।
 यउदः फलिगं भिनदितत्र फलिगं प्रवाहमिति माधवः॥ ६॥ उपरः। उपलः। आउपरउपल इत्येताभ्यां साधारणा
 तिपर्वततामभिरित्यादि भाष्यस्य स्वदं सामिग्रंथः। आउपरउपल इति आडमिविधौ। मर्यादायामित्यस्ये। विना
 उपरउपल इत्येताभ्यां साधारणा नीत्यर्थः। आउपर इति वक्तव्ये उभयोरुयादांतरलयोरविशेषवप्रदर्शनांर्थः। त

दृषोदरादिनाहर्णागमादिनासाधुः॥ वराहशब्दाह्वासांजायांकनारेकस्यलकारः॥ उक्ताथोवराहशब्दः॥ विहृतस्यासाधार
 रायप्रदर्शनाययुनःपावः॥ निगमोन्वेषणीयः॥ ॥ ॥ मेघः॥ मिहसेवायवाद्यवः॥ म्वादिचातुर्वर्ण्यमेहति सितवतिवर्णा
 भूमिमेघः॥ अहमेघस्तनयनवर्षेनस्मिन्मेघोविद्यदिति वनिगमो॥ ॥ ॥ हतिः॥ हविदारो॥ क्रियादिकः॥ हरात्तेद्रुसु
 श्रुतिप्रत्ययः॥ इत्यविधानसामर्थ्याहरोनभवति॥ दार्यः॥ तद्रेराहतिचतस्यदमानताहा॥ हतिसुकर्यविपत्तंयवै
 शानोविस्रज्ञाहतिमिति वनिगमो॥ ॥ ॥ ॥ उदनः॥ उदकशब्दउपपदेदहातेः॥ तस्यलटोबहुलमिति कर्त्तृस्त्वित्॥ नु
 ददनः॥ उदकदातेत्यर्थः॥ उदकदानः॥ सनदृषोदरादिचातुर्दकशब्दस्यनुकारा॥ दशः॥ दानशब्दस्यरूखश्चः॥ नुदनः॥ य
 हाउंदाहतेदनेउंदेर्नलोपश्चैतियुच्प्रत्ययः॥ गुराः॥ उनन्निवनभूमिर्नुदनः॥ धारयसक्तमोदनमिति निगमः॥ ॥ ॥ वृष
 धिः॥ वृषसेवने॥ कतिसुवृषीत्यादिनाकतिवृषा॥ शत्रुजयादिसाधनत्वात्कामानांवर्यतावत्सः॥ सन्निधीयतस्मिन्नि
 रेराप्रहारकालो कर्मण्यधिकारोवेति किः प्रत्ययः॥ नलोयाभावश्चादसः॥ वृषधिरिति केषु विचोशेषुहृत्॥ न
 दाविषंजलंधीयतेस्मिन्निति तदा निर्वाहः॥ मुगागमश्चादसः॥ निगमदर्शनाविस्मयः॥ वृषावृषधिवचनुरश्चिमस्य
 त्रितिमेघतामनवेति संदिग्धं॥ ॥ ॥ ॥ वृत्रः॥ वृत्रोत्तेराह्वादनार्थत्वात्॥ अमिचमिमिदिशंसिभ्यः॥ कवरनिकस्यसयोवा राम
 हुत्तकाः॥ इवति॥ आह्लादयतिहोसौक्येनमः॥ वर्ततेवीगतिकर्मणाः॥ स्थापितं विवृतायादिनास्काप्रत्ययः॥ गच्छति २५

हासौक्येनमः॥ वर्तते॥ तर्वावृद्धार्थत्वात्॥ बाहुल्यवदतिधकारस्यतकारः॥ यर्हते हि वर्षासुमेघः॥ ब्राह्मणोक्ता एवासात्रयोथ
 र्थाः॥ यदि मास्त्रोक्तानवृत्तान्त्रचत्तं॥ सरमात्रमिषुमात्रं विद्युद्व्यवर्हतेति॥ वृत्रायवज्रमीशानः॥ कियेधाः॥ वृत्रं विपर्वम
 दैयदिति वनिगमो॥ ॥ ॥ असुरः॥ असुरेयणात्र सिमसोरुनेति उर न्यप्रत्ययः॥ अस्यतिरिपतिभूमौ जलं॥ यहात्र
 सतेरिप्यतेस्वातेभ्यर्जरावयोर्थे॥ यस्मिन्सिम्पस्मिस्तिष्ठति यत्र हि अस्यति॥ मृत्स्तिहित्रयसिवसायादिना
 उपप्रत्ययः॥ असुः शरी॥ रवसतीत्यसुः प्राणाः॥ प्राणावात्रायः॥ यानां प्राणा नाप्राणारसादिदर्शनात्॥ असुशब्देनात्र
 जलसुव्यते॥ तद्वति॥ आतोनुपसर्गकः॥ यहाजलवान्॥ प्राणावान् वारोमचयाय॥ यहा असहतिदीप्यादानेषुः॥
 भोवादिकः॥ स्वरितेत्॥ पूर्वस्मादिवसत्रादुरन॥ असतिगच्छतं तरिहे॥ दायतेस्वयं॥ आदत्तेवाजले॥ वर्षिचुंमिहा
 सुरेयेभ्यः॥ इगुप्रधलकृताः॥ कः सुरतिसुरेभ्यः॥ स्वतंत्रत्यर्थः॥ असुरः॥ अनाश्वरः॥ इति दियरतंत्रत्यर्थः॥ दि
 वः॥ श्रेयासो असुरस्यतीलयः॥ दीर्घाधियोरुमाणा असुयंरतिच निगमो॥ ॥ ॥ ॥ वृत्रः॥ वृत्रोत्तेराह्वादनार्थत्वात्॥ अस्मिन्नेवाविवका
 यवाद्यवि॥ दृषोदरादिवादेयलोपः॥ मेघोहर्गाजितलज्जरांशुं करोति॥ कुक्कात्रेवावृद्धार्थत्वात्॥ अस्मिन्नेवाविवका
 रस्यशकारः॥ इयुमात्रमवर्हते स्मत्तं॥ वृत्रातिः॥ छादनार्थरतिमाधेवः॥ पूर्ववत् अवच्छादयत्सोहसूनमः॥ जलस्य
 कोशस्थानायत्तात्कोशइत्यने॥ यहाकुशब्दे॥ कुदायाम्यः॥ शरतिश्रीभोजदेवः॥ कोतिगर्जितशब्दं करोति कोशः॥ दिव्या

नकोशासौअधवर्षाः॥महांतंकोशमुदवातिपिंवादेवःशःकोसमुक्तिरतिवनिगमः॥इतिविंशत्मेघतामाति॥६॥
 आउपरउयलरतेताम्यासाधारणानियर्वतनामभिः॥वाङ्मासुत्रराणिभिः॥१०॥उच्यतेसनतिवागिदियंतचार्यःशब्देषुच्यतरतिवागुच्यतेअनयार्थइति
 वाकस्तनयिचुलरुणामाध्यमिकासायुच्यतरतिवाकस्तदधिष्ठाव्यपिदेवतावागिष्यति॥सर्वतस्याश्चतस्यामेघ
 हेनुवातमेघतामभ्यउत्तराणीति॥सचवाकेशहोववयुरिभाषयाइत्यस्मादातोः॥किंप्रयविप्रछायतसुकटप्रजुश्री
 रांदीर्घोसंप्रसारणोवति॥किंपिदीर्घतसंप्रसारणान्तोवेचमुत्पन्नः॥६॥श्लोकः॥अश्ववराठरामीकायाश
 ल्यतिमर्विभ्यःकम्ययोवाहुलकाहुवति॥गुराः॥कपिलवादिवाह्वत्वांश्रुयतरतिश्लोकः॥यहास्त्रीकसंघातेःपुं
 सिंज्ञायांघः॥श्लोकः॥तेपद्यरूपेणसंहृत्यतेकविभिःश्लोकः॥यद्येषशिवश्चकइत्यमरसिंहः॥इत्यश्लोकोवधि
 राततर्हः॥श्लोकोनयातामिपिवाजो॥स्तीतिवतिगमो॥६॥धारा॥धन्वधारो॥हेतुमतिवेतिगिचि एतजरांयता
 नामिसस्यप्रायकवादेरवतसुतेबहुलंइतिकर्तृतिर्भवति॥यहाधारे॥यवाद्यच॥लोकास्मधारपित्रावर्षप्ररा
 नेनसाभिधेयस्यवातनसहसुधारेत्यनधारवाङ्मा॥धारसुतस्यरोचते॥आयःससाधारामतस्येतिवनिगमो राम
 ॥६॥इला॥इडहेयरो॥इलेःकुमेःकृतिविधायमानःकःप्रत्ययोवाहुलकाहुवति॥इत्येतेप्रेर्यतेउच्चारणकालेप्रा २५

रोनइलावह्वानोलचमुक्तंपूर्वमेव॥यहाइडसुतो॥जिह्वादापौ॥आभ्यांपूर्ववक्तः॥घषोदरादिः॥इड्रा॥तत्प्रपतेन
 यादेवता॥इड्रातेवायास्येदेवतात्वात्॥दीपयतिप्रयोक्तार॥दाप्यतेवास्वनेतेजसा॥यहाइलेमन्ननाम॥अकारोमचथा
 यः॥यजमानानांदेवतांवेनहविल्लक्षणेनवातद्वतीइला॥अभिनरत्नापृथस्यमातेतिनिगमः॥६॥गौः॥आख्याताघ
 धिवातामसु॥गच्छतिघञ्छाहता॥गीयतेसूयतेवा॥अयंसशिकोयनगौरभीवतेतिनिगमः॥६॥गौरा॥रोचतेर्हलनिक
 र्मराः॥कुरुंशेग्रवरुविषकुत्रेसादिसूत्रेणारुप्रत्ययातो॥गौरशब्दोनियामितः॥तस्मादुर्वेर्होतागोवादेशः॥विहो
 रदिभ्यश्चेतिङीप्॥स्वयादायाहलतिवादेवतात्वात्॥यहागुरीउघमने॥अस्माज्जिनपूर्ववित्यातनाहुकारस्योका
 रः॥गौरीतिरेकलोपः॥ङीप्॥गुरतेउघछतिस्वमभिधेयं॥उघमानंवारुप्रकाशनं॥यहागुरुअव्यक्तेशब्दोदसमा
 न्नियातताइतिट्टिः॥गवतेगजित्तलरुणामवक्तृशब्दं करोतीनिगोरी॥यहापुक्तवर्षत्वाहोरी॥भास्वतुकपर्दी
 कलितशिशिकलामिंदुंदावदातामित्याचार्यः॥सर्वपुक्तासरस्वतीतिवामत्रगोवीमिमायसलितानितकृती
 ॥सोमोगोरी॥अभिष्टितइतिवनिगमो॥६॥गंधवी॥गविगंधस्यशेवः॥धन्वधारोइत्यस्मात्तगोशब्दोयपदाहोपस
 थः॥उपपदस्यगवादेशः॥गंधवंः॥गोर्वज्रधारायेते॥इः॥मोत्तसुगंधेरनक्वेतिवप्रत्ययोधिकृतः॥धातोस्सगागमः॥गंधयते
 अर्हयतिहिनस्तिदेवशत्रुतिनिगंधवेदंइः॥गंधअर्हनरतिधानुश्वुरादिआत्मनेपदी॥तस्येदमित्यारा॥ङीप्॥गंधवी॥

ऐंहीत्यर्थः। तथा वमं चो ब्राह्मणं वागवस्मै शस्यन्नरूपयति वाचमै द्विपिरारिशोऽहं ज्ञावे वाक। वाचमैवं शमिति।
 यच्चैरावयवीतस्येयदे रयदं तेन वाचं कल्पयति। वाचोऽतीति च यद्वागंधर्वा रवानां गायकाः। तेषामिपुं। तथा चैतरेय ब्राह्म
 णो। सोमो वेराजागंधवेद्यासीदित्येतस्मिन्वंति वाचो गंधवी तस्य द्रमुक्तं। तों गंधवविद त्रगर्भे अंतरेति श्रुतिः। अ
 सि गंधवो यथ्या मरुत्येति निगमः॥६॥ गमभी शागंभी राभीयं तीरा तीति भीराः। आतो नु य स र्गे कः। ग वंभी रा
 गभी रागंभी रा वा प्रयोदरादिना त्रगो श द्रस्य गभा वोगं भातश्च। सतपि नुल दृता हि माध्य मिवा वा श्रय मा रो व स
 वं प्राणिनां निममा दधाति। यद्वा उता दौ गभी रगंभी रा दिस रे राग मे ही तोरी र नृ प्र स ये मुगा ग मो मकार स्य विक
 ल्ये न लोको निया स ते ग छति य ज्ञे धा दू ता। अधिग म्य ते वा ज्ञा नार्थि मिः। यद्वा गा धि। प्र ति धा ति स यो ग्रं थे च। भा वा
 दिकः। अस्य रू स त्वे। म्भ्रां ता देशः। वाच नु म निया स ते। प्र ति धि ता स स्मि न् स्वाने। लि प्रं ते वा प्रा णि मिः। ग्रं थि ता
 रा ग घ ६ प घा दि रू मे रा ग भी रा गंभी रा। उभयोरपि निगमावत्वे ष रा यो॥६॥ मं रा। म दि स्तु ति मो द म द्स्व प्र ग ति
 पु। स्फा पितं वि वं वा ता दि ना र क। व पू मं रा स्तो त व्या ह र्ष धि त्री वा दृ ष्टि प्र दा ने त ज ग तः। म द्वा त स्तो ति वा स्व र्य दे व ता
 :। ग छ ति स्वा मि धे य। प्रा णो ति अधि ग म्य ते वा त द र्थि मिः। स मं र या च जि ह्वे ति निगमः॥६॥ मं रा ज नी। म द्वा श ह्ये वा रा म
 स्वा तः। अज ग ति हे थ रा यो। यु द्। मं र म ज नं ग म नं। रु थ रा। प्र रा मु द्वा र रा वा य स्याः। सामं रा ज नी। पि प्य। यो दि ३६

पु र द्वा। मं रा ज नी वो द ते अं त रा स नि ग मः॥६॥ वा शी वा श्र श ह्ये दे वा दिकः। व सि ष पि व दि रा जि व्र जि ध जि स रि ह नि
 क मि क पि वा शि वा दि वा रि म्भ्र क र्म रि का र के वा दृ श्य ते। श द्य ते र्व शिः॥६॥ क दि का रा द क्ति न र ति शी क। वा शी। ते
 वा शी मं त र धि रा गंभी र वः। वा शी मि स्त कृ ता श्म न्म यो मि रि ति व नि ग मो॥६॥ वा रा। वा रा श ह्यो वा दू ल का दि च
 । डी प्र वा। ए य ते श द्य ते वा रा। प्रा व त्वा रा। पु रु द्वा तं ध मं त्राः। अ मि वा रा। रू यी रा। स प्र नृ व ते ति नि ग मो॥६॥ वा रा।
 ची वा रा। सु ति रू या वा च मं व ति ग छ ती ति वि ग द्य क्ति वि ग ति या दि ना धि नि त लो पे अ व द स का र लो पे अं व ते श्यो
 प सं स्था न मि ति शी प्र। र ये वा रा। आ हि ते ति नि ग मः॥६॥ वा रा। व रा य ते श द्य ते वा रा। अ क र्त्त रिव का र के सं स्ता
 या मि ति घ न्। यद्वा व रा नं श द्य तं व रा। भा वे च न्। अ र्श आ दि वा द वा। सु नि स्तु ति म ती हि वा क। दी ना द्वा वि
 दु हं ति प्र वा रा मि ति नि ग मः॥६॥ य विः। ए नृ य व ते। अ व र रि ति र प्र स यः। पु ना ना ति हि वा क। य वि वं हि वा वि दु वा
 मि ति मा ध वः। वा रा स्य वो द या य वि मि ति नि ग मः॥६॥ भा र ती। रु भ न्ध रा रा यो ष रा योः। म्भ्र द शि य जि प र्वि ष यं
 मि न मि ह र्य नि म्भ्रा त च। म र त श ह्य त्प्र ता दि म्भ्र ति स्वा र्थि को रा यो व का नः। सर स ता ति म वः। द्य ते वा सं का र्त्त ना दि
 ना। वा चं शो रि क या। ला य ग ग वि पु नो म ह र सु क्ते ए डी प्र। वि भ र्ति ज ग द र्य प्र दा ने ना स्वा मि धे यं वा। भ्रि य ते प्रा णि मि थ्य
 च हार सा ध न वे न। अ थ वा अ मि र तः। प्रा णो म्भ्र वा ह वा पि वि भ र्ति र ति वा ज स ने पि कं। त द या भा र ती। तथा च अ मि र

कर्मत्वामुखं प्राविशदित्यपि निषत्त। अथवा भरत इत्युच्यते। तदा यास्तुति साधनत्वात् भारती आ भारतीभिः सजे
 या इत्यत्र भारतीभिर्भारतीपदनिगमः॥६॥ धमनिः॥ धमनिर्गतिर्कर्म। अत्रिखधधम्यप्रवितरिभ्योनिः॥ इत्यनिप्रत्ययः॥ गज
 योवधधः॥ गम्यते ज्ञायते। तयार्थः॥ ज्ञापयति वा विद्वद्भिः साधसाधुविशोः। न। यद्वा धमतीति वधकर्म स्वपि यद्यते। इत्यनेन या
 शार्वाङ्गेशादिरूपया परस। भित्तिना ततथा ववत्त एव वागिनिब्राह्मणां वाकसायकावदना निःसरंति येराहतरतिवमहाभा
 रतं। इ। इषितांधमनिं प्रथयतीति निगमः॥७॥ नालीः॥ नलगंधे। वसिवपिवदिराजिब्रजीत्यादिविहित इत्यप्रसथावा
 हुलकाद्वति॥ तदिकारादिति। षावत्येन सोर्विसर्जनीयः। गंधश्चर्दतोश्चर्दहिंसायामितियद्यने। गंधनंपरहिं
 सात्मकं सचतं। सद्ययति परममीश। इत्यमस्य धम्यते नालीरिति निगमः॥८॥ मेनाः॥ मानपृजायामि सस्मात्तव
 नमस्यत्रापि रनवभवतीति वचनादिनच। बहुलनग्रहणान्नलोपः॥ इत्यने। नयागुर्विरूपरुवारवाक्येनापृज्यावा
 देवतावात्। आत्मेनां तत्रावन्नमो भुवहोरिति निगमः॥ मेनां गर्जितशब्दमिति माधवः॥९॥ मेलिः॥ मेलिः सयका
 र्थो धानुः। पूर्ववत्तवाहुलकादिना। संयुक्ताद्यर्थेन वा कृतथा ववागार्थाववसंयुक्तावितिकालिदासः॥ मेलिमदंतं पित्रो
 रुयस्वरति निगमः॥ मवथायस्य लुकिवाग्मिनमिसर्थः॥ मेलिः स्यात्तत्रातथोजनादिति माधवः॥१०॥ सूर्याः॥ सूर्यासर्तं गं राम
 तर्था सुवतेर्वेराणार्थात्तराजसूर्यसूर्येत्यादिना निपातनात्कपिसर्तं रात्। रुक्वतेर्वोरुजागमः॥ सरनिगच्छति स्तोत्रवत् २७

कर्मशशुलिं वा सुवति प्रेरयति चोदना रूपायुखादा निदं कुर्विति। यद्वा सुपूर्वादीरतेः कृत्यत्वे बहुलमिति कर्म
 शिकापि निपातनादप्यसिद्धिः॥ सुपुर्त्यते उच्चार्यते इति सूर्यो। यद्वा प्रेरणोः सुसुधारविभ्यः किदिति करप्रत्ययः॥
 प्रयः। तत्र चारणकाले पारो नसरयदस्वव। साहलिके मवचोनिः केवलोक्तं नसरमर्तं। यतिष्ठे म्यच्छदसि स्वा
 र्थ इति यत्प्रत्ययः॥ सूर्यो। यद्वा सूर्यो मेधाविनः। तानर्हति। छंदसि वेति यत्प्रत्ययः॥ यद्वा सरिषु साधुः तत्र साधुरि
 नियत्त। निगमोत्वे पराणीयः॥११॥ सरस्वती सर्तं रसुनसरः॥ गद्यपद्यदिरूपेण सरसामस्यास्तीति। अस्मा
 यामेधास्वजो विनिः। बहुलं छंदसी सत्ते मूचुपि दीष। यद्वा सरस्वती दकनाम। सर्तं सद्गती छष्टाधिदेवतात्वा
 रुक्वती हिमाध्यमिका वाक। सेववासी च दीसरस्वती। तदुक्तं भाष्यकारेण तत्र सरस्वती येन नदीवद्देवताव
 दनिगमा भवति। इत्यादिना। यावकानः सरस्वतीति निगमः देवतायाः इयं शुभेभिरिषेया नद्याः छ। निवित्तिवि
 दज्ञाने। निपूर्वः। ससरद्विषदुहदुहेत्यादिना क्विपि अंतस्मात्तरयर्थश्चात्र विदिः। नितरो वेदयति ज्ञाययति स्वयम
 भिधेयो तात्पर्यं यानि विद्वद्भिरुपेयमिति निगमः॥१२॥ स्वाहा। यस्य नामो यत्र यन्निर्वचनं हृदं तत्सर्वं तद्रूपेण लि
 ख्यात्। अत्र निरुक्तं। स्वाहेत्येतत्सु आहनिवास्वावागाहेति वास्वप्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वेति। अस्य
 स्कंदस्वामी। स्वाहेत्येतत्स्वाहाहति शब्दस्य पूर्वपदं स्वाहाकारोत्ते होममंत्राणां कर्तव्यः। नहविता आहुतयो

देवान्गच्छंति या अवयव कृता वा अस्वाहा कृता वा भवन्तीति श्रुतिः॥ स्वाहाकारस्य संप्रदानवेन मंत्रांतेऽवश्यं भा
विचात। अयमर्थः यस्यां ते श्रयते स होम मंत्रः॥ शोभनमर्थमाह। अथ वायजयतेः स्वा आत्मीया वागा हेति स्वा
खेवं वागभ्यवदत्त स्वाहाकारस्य जन्म इति भावमिति स्वाहाकाररूपा वा क प्रजायते नित्यं इत्यर्थः॥ अथ वा स्वप्ना
हेति यजमानस्य स्वहविः देवतायेदत्तं तद्गुह्येनासागात्तस्य यजमानेन तेवंप्राहेति स्वाहा संप्रदानत्वं स्वाहा
कारस्य हस्यमानेन प्रकारेण दशिति। स्वाहुतं मिसादि॥ वंचनानि एव वसति एवं कारिणि अथ वा यदनेन
स्वाहाकारेण जुहोति तदेव सुष्टु मया दया जुहोति इति ब्रूमः॥ इदं नु जुहोति रिति अत्र भद्रभासरमिष्टस्वयं नुसर
स्वनी आह ब्रूते स्वेव ते वागि स व्रीदिति ब्राह्मणं स्वयमेवा हेतुस्यार्थस्योद्योतको यनि यातः॥ प्रादेशांतरेपि विम
क्तं तसमुदापात्तानि यात स्वाहेति संस्कारविशेषानवधारणान्नावगच्छत अत्र क्षीरस्वामी। सुष्टु आह यत्त स्वा
हा। स्वस्या वा अत्र स्वाहा शब्देन अमयं। अत्र सप्रिजाया वा विचमि सर्थः॥ भाष्ये युस्वाहा शब्दस्य वाङ्मयं न
न भिद्यात्तद्वृत्तानि निर्वचना नि लिखितानि ते बुयद्वाच उच्छिर्तं तद्गुह्यं नु विद्वांसः॥ तस्य वा वास्पृशेद्यथिवा
वाभिश्चेति वाचो ग्रेष्मं कारेण कार्यभावः श्रयते। अभिर्वाक भूत्वा भूमुखं प्राविशति च तस्मादग्रेर्वा वश्रु संव राम
धातु आयायी स्वाहा वागि सुच्यंते। वाति वातात्मचेना वा गुप्तं रतिसंदेहः॥ निगमः सुलभः स्वाहाकारयस्ते॥ अ २८

त्यत्रावेयं या॥ ह॥ वयुः॥ ववभाषणो॥ ववेगं श्चेति नुप्रत्ययः वकारस्य गकारः॥ वयुः॥ वा वासमातीर्थः॥ वयुमियति
यं विदो इदं स्पेव वयुमश्वाव आजो॥ इति च निमगमो॥ ह॥ उपदिः॥ उपपूर्वोत्पादेर्गत्तार्था दिनसर्वधानुभ्य इतीत्य
स्यो बाहुलकादुपधा लोपः॥ नयदोतद्विर्वचनेन जश्च विधिप्रतिप्रस्वानिवद्वाव निषेधात्तु लो जश्च श्रुति
पकारस्य वकारः॥ उपसमीपेत्तत्तातां गच्छति उप आचार्यसमीपे गम्यते ज्ञायत इति वा यद्वा उप पूर्वोद्दत्तेर्घः
तदयतेर्वा ज्ञात्तत्स देवकुलमिनिवकुलवचनादुपसर्गघोः किरिति किप्रत्ययः कर्त्तरि भवति। वकाश्चोरयज
नः॥ उपेस ददाती। सभिलयितं। प्रयोक्तृणां खंडयता ज्ञानं तकादिसमये प्रतिवादिनं वा। ररुति भक्तामिति वाच
यदि॥ आद्यो ययंतः यथिवा मुपदि रिभ॥ नयोरुपदि रश्च॥ रथस्येवो यद्विरिति निगमाः॥ ह॥ मायुः॥ दुमिच्च
प्रक्षेपणो॥ कृवापाजिमिस्वदिसाध्यश्च मृतरामा नामिति नोति दीडा ल्ययि वेत्तात्तः॥ आत्वोपुक्चिरात्तोरि
ति पुक्चि यते ये यत उच्यते इति मायुः॥ प्रक्षिपति हृष्यदकं भूमाविति वा मिमाति मायुं धृ सनावधि श्रिते
ति निगमः॥ ह॥ काकुत्॥ केगोरेश्चोसं यदादि किप्र॥ काकानं शब्दं न करोतीति। कारारश्चादिवाङ्मयः॥ बाहुल
कात्तत्कार उपजनः॥ यद्वा क कलोत्ये॥ मृगोरुति रिमैयवा हलहादस्माद्भवति रिवाह। काकुत्॥ क कतेवं चला
भवति। एकस्मिन्नार्थेन प्रजितेति ता सार्थाः॥ तथा हि शब्दा अनेका र्था बहवः॥ एकार्थाश्च कादिनाभिधीयमाना का

अनेकार्थमवन्ति। ककुदुरुस्त्वनमस्यास्तोतिकाकुम्भ। मन्त्रथीयस्यलुक। कोदासादीर्थः। सर्वथाष्टपोदरादिरयं
 शब्दः। यातेकाकुत्तसुनूतायावरिष्ठेतिनिगमः। ककुजिह्वेतिमाधवः॥६॥ जिह्वा। शवायजिह्वा। शिवायवामा
 वाइतिनिर्यमताः॥ लिह्यास्वादनेवप्रत्ययेअस्यादेर्जकारो नियात्यनेलेघास्वादयस्यनयाप्रथविषयान्नसारा
 न्। यद्वात्राक्षेयतेर्जुहोतेर्वायं। यङ्जस्यहःसंप्रसारणामभ्यस्तस्यवेतिसंप्रसारणोक्ततेनधानुलोपत्राहंधानुकइति
 गुणानिवेधादुवडादेशेरूपं। जोह्वापुनःपुनराह्वयतिशब्दकरोति। रसान्वाद। त्र। जुहोतिवास्मात्तनीतिजोह्वासती
 वस्मंयायन्तानुकारस्यउकारादेशेनउकारलोपेवजिह्वा॥ पु। राविषादधिरमंडजिह्वे। अनर्वांराष्टममंडजिह्वमि
 तिवनिगमो॥६॥ घोषः। घुषशब्दार्थः। हलश्चिजिघ्रज्। घुष्यते शब्दतेघोषः। उतोपिरभ्याप्रविदानुघोषं। इंदेघोषा
 असृजतेतिवनिगमो॥६॥ स्वरः। स्वशब्देयताययोः। पुंसिसंज्ञायांघः। स्वयंते शब्दतेनेनदेवता। उयतयतेनयामर्थ
 स्पृशाप्रयुक्तयेतिवा। स्वरतिवर्तितकर्मावा। स्वयंतेस्वरयतेदेवतावात्। गोवरसंचरेत्यत्रचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थ
 वातघः। यद्वास्वरतिदेवतादेशादियवाद्यच्। स्वरश्चमेस्त्रीकश्चमइतिनिगमः॥६॥ स्वनः। स्वनः। स्वनशब्देस्वनहसो
 र्वसप्र। स्वनतरतिस्वनः। सिंधोरूपेखिस्वनइतिनिगमः॥६॥ शब्दः। शपश्चाक्रोशे। शाशपिभ्यांदातो। अस्यवृत्तिग्रं
 थः। शपतेअनेनेतिशब्दः। संस्कृतावाकजलांतरतायइतियोगावितागादचनुर्थेपितृतायंभवतीति। शब्दंशब्दइति

राम
२८

ह्यारस्वामा। शोतरिङ्शब्दं करोतीतिवा। शब्दोरेगिरा। मीमांसावे। तक्रुचस्तुताविस्यस्मात्संयादादिष्विपूत्रावनेमानवइ
 तिनिगमः॥६॥ होवाहुदातादातयोः। हुयामाश्रुहसिम्बन्धन। हुयतेनयामंत्ररूपयाहविः। हुयतेस्योघाराः। हुय
 तेवाशरो। तथाचवाचिहिघाराजुहुमः। घारोवावाचमिम्बपतिवृत्त। तथावाच्येकेजुहुनिघाराघारावाचंतथा
 यरे। वाविघारोचयश्यंतेयज्ञनिवृत्तिमक्रुयामितिमनुः। यद्वाहोवजियज्ञनाम। हुयतेस्मिन्नहविरितिपत्रश्चवा
 गिसुत्यते। तसाध्यतादावयह्वनिवाग्वियरुमितिवाह्यराः। रुनुयाजप्रेषुपुदशमेघोषे॥ हात्रायरुनुभिःसोम
 स्यापिवत्तिनिगमः। वतिहोवेत्ताकवइतिवनिगमः॥६॥ गीः। गरातिरर्चतिकर्मा। मुंरादिक्। छिप्रा। रुतइहा
 तोः। कोरुपधायादीर्घइकरतिदीर्घः। हलश्चादिलोपः। रेकस्यविसर्जनीयः। गरा। मनयागीः। तमिहहनुनोगिरइतिनिग
 मः॥६॥ गाथा। रोशब्दे। अर्चतिकर्माव। उषिकुषिगातिभ्यःस्वनः। गायतिअसौदेवताः। गायतितामितिवागाथातं
 गाथयापुराणपुंजातिहरीरुपिरस्यगाथयतिवनिगमो॥६॥ गराः। गरागणाने। चुरादिः। अर्चतः। अर्कर्त्तरिवका
 रकेसंज्ञायांइतिघञ्अतोलोपः। गणयतेनयागाराः। अतोलोपस्यस्वानिवद्वावाहृदिनेभवतिगरोतिकेचित्सर्वंतिनि
 गमोन्वेषरा। यः॥६॥ वेना। दधातेलेटः। शानविमस्येनएचाभ्यासलोपो। दधानास्वमभिधोयंवर्षप्रदानंनलोकाका
 यद्वा। पद्वाधेदयानोधेद्वंनूवेतिनप्रत्ययः। ईकारश्चाकतादेशः। गुराः। वयतितामितिधेनापानमन्त्रस्वीकारः। य

हा आस्वादः। धीयतेथीयते आसाघते प्राणेनाधयंति प्राणमिति वाधेना। तथा तं माता र हिसाउरि हि मातरमिति श्रुतिः। य
 द्वाधिविः प्राणानर्थः। बाहुलकात्प्रत्ययान्तकारवकारयोर्लोपश्च। गुराः। धेना। प्रायति हि वाक्यसु सुप्रयुक्ता धेना वाक्यप्राणा ना
 द्विवेति माधवः धेना जिगा निदाभ्यये। ज्ञानां धेना ना अववाक्य ह्येति व निगमो॥ ६॥ आभासधोतोः धाघवत्प्रत्ययान्तमिति न
 रतिबाहुलकात्प्रत्ययो भवति टिलोपश्च। टय। गत्यर्थे बुद्धयर्थः। ज्ञानेन कामिति माः। यद्वा गच्छति यजेत भर्तु। अभियज
 मरणा हि नो ग्रावः। पन्नावः श्वं वांसि विशाद निब्राह्मणमिति माधवः। अस्मादुया श्रुदित्यपि गायत्र्या घास्वपत्य इति सप्त
 वजस्मात्। छंदसो गायत्र्या ह्यनाकाररूपत्वात् प्रायपदेशः। निगमोत्वे यराणो वा॥ ६॥ विद्याविषयप्रयोगो संवदादि
 त्वाच्चिपु। ततो येकवचनं। प्रियं ते मनसा विद्या। मनसा वा रषिता वा च दत्ता निब्राह्मणो। वरुणा य विद्या गिरिति निगमः।
 गिरिति। यदं निरुक्ता ये जतीयः॥ ६॥ तस्याः न गच्छति पितृकुलात्तवात्तवाल्यादं न वरुणा पितृगच्छति लज्जामिति वा
 नयिका नाग जात्रेति तिघंदुः। तस्या कन्या। आशब्दः पूर्वमेव निरुक्तः। इह न पूर्वः। नायं न ज्ञा। किं नु प्रतियधाया
 येनियातः। अतो न लोपो न इति न भवति। जया महान्तम्या भूतया सोमं राजानं त्रीणानि निति ब्राह्मणो। वार्यतत्र
 प्रकृताः महान्तमिका कन्या। तनेन के वित्। नमते ते न प्रत्ययः। बाहुलकात्प्रकारलोपश्च। नमत्यनथेति न नानि राम
 गमोत्वे यराणो वा॥ ६॥ कशा। कश्चदीप्तो। अंतरा। तरपथं यवाघव। आकारस्य दूस्वत्वं छंदसो प्रकाशयत्यर्थः।

यद्वा खशया सती वसीया य आदिना कशा। वाग्धिमुखत्वात् शते। तत उ यद्ये। यद्वा रवश शब्दे अचशब्दाय ते कशा यद्वा कशा
 गते। अच। गच्छति गंतमं। यावां कशामधुमतीति निगमः॥ ६॥ धिषणा। धारयत्यर्थमिति धीः बुद्धिः। धारयति कर्तारं
 कलप्रदानेनेति धीः। कर्मबुद्धिं कर्मवासनेनोति संभजत इति स नोते यवाघविष्टबोदरादिवात् पूर्वपदद्वयवैध
 यरायद्वा निधवा प्राग्य। धये हि ववसंज्ञाया मिति क्प्रत्ययो धिषादेशश्च। धिषणा। प्रगजासमर्थार हि नु ज
 गद्वयप्रदानेनेत्यर्थः। यद्वा दिधिया मिति लोरेरित्यत्र स्वदस्वमिना यठिता हि धिषारणा इत्यस्माद्दिषशब्दे इति धानुया
 देयठिता यद्वा बाहुलकात्प्रत्ययः। धिषणा। वाग्धिष्वाभिधेयं धारयति संबंधस्य नित्यत्वात्। शब्दाय ते वामेधे
 अधिष्ठाता। मिमांसा निमायुधसना वधिष्ठातृनिश्रुतिः। आयश्च मित्रं धिषणा च साधनिति निगमः॥ ६॥ नोः। नुदा प्र
 रणो। एगनुदिभ्यो इति णो प्रत्ययः। नुद्यते प्रियं ते मृत्ना धारादिस्त्वानेभ्यः। प्राणेना नमते वा बाहुकात्तजो। नम्यते वा
 देवतात्वात्। सुतमां गामधिनारुहे मवाग्ने सुतमो नो रिति ब्राह्मणो। समितो नायादित मिति च निगमो॥ ६॥ अक्षरं॥
 अश्वव्याघ्रो। अशमोजने। आशः सरन्नितिसरस्यत्ययः। त्रश्चा। देना यत्तापतोः कसि। अश्वते श्रोतुं स्वाभिधेये। आशोती
 ति वा। अशोति वा हविः। अजेर्वा बाहुलकात्। सरयकारलोपश्च। वाः कुः। खरिचति वा। चीत्यनक्ति स्रूयति सेवय
 तिवर्षणाभिमि। यद्वा नज्जृवीत रु रतेः यवाघवान् रु रति सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमाना पिनहो। यत इत्यर्थः। वाग्नेसमु

इतिवेवाक्यं शीयत इति ब्राह्मणं । अकाराप्रतिमिमतामिति निगमः । वाचविहयति तयेत्यर्थमावावादीत् । उपाहृत
सहस्रिणीति च निगमः ॥ ६ ॥ महः ॥ कस्यादिता दधिवातामसु । मद्यते पूज्यते पूजयता नया देवता इति वा । अमात्रं चाधिष
रानिति विषमही सत्रमही सत्रवाङ्मत्तमपियुज्यते ॥ ७ ॥ अदितिः ॥ कस्यादिता दधिवातामसु । अदीना सर्वदा सवे
ष्युज्यमाना पितृभ्यत इत्यर्थः । अनागसे अदितये स्यामेति निगमः ॥ ८ ॥ शवीः ॥ अवहृत्स्वामी शचश्चुवगती
शवति शवीति च धानुपावेगस्यार्थं नृदृष्टः शचव्यक्ताया वा विदुः सर्वधानुष्यः । हृदि कारादि तिङ् । शवति गच्छति
यज्ञः शच्यते गच्छते ज्ञायते नयार्थः । शवते व्यक्ता वाचक । रातीति वा । शवामेदं तदुत्तदक्षिणाभिर्नेज्जिघां यो नरकं यता
मेति गमः ॥ ९ ॥ वाक्यं निरुक्ता पूर्वा मवयहावृदं स विवेतना नीति निगमः ॥ १० ॥ अनुष्टुप् । स्तोमतिर्वृद्धार्थः । किं प्रः अ
नुष्टुप् । क्रमरा पूर्वमकारात्मना ततः स्पर्शादिभिर्मन्त्रमाणा वद्धेत् । तथा चोपनिषत् । अकारावे स वाक् । सेषा स्पर्शा
अभिर्व्यञ्जमाना वद्धेत् । नाना रूपा य पश्यंती मध्यमा विखराः । तथा च त्रिरूपं वक्त्रि वाक्यं वाकं च पुरिति संवित्प्रकाशे वा
मतदन्नः धनिर्वर्त्सः यदं वाक्पमिया स्पदं चतुष्टयं । यस्याः स रूमादिरूपेणावा । देवीतामुपास्य ह इति श्री । भोजा देवः । अ
तिसुतिषु चत्वारि वाक्पमिया पदाती सत्र निरुक्त एव वाचो वृद्धिः । प्रतियदिता । यद्येष्टं यं वाग्दक्षरात्मता ततो
गद्यपद्यादिरूपेणावद्धेत् । तथा हि परिमिभिर्वर्त्सा अपरिमिता वाचो गतिमाप्नुवन्तीति नगवानाञ्जलायनः । पद्मस्तोम

राम
३२

तिरवन्तिकर्मा । आनुष्टुप् । स्तोमति देवताः । अनुष्टुभमनुवर्त्स्यमाणा इति निगमः ॥ ११ ॥ धेनुः धेदुपाते । धेदुश्चेति नुप्रत्ययः ।
इका । राः तादेशः । धेयंतितामिति धेनुः । पीयते हि सा तत्सह तद्विद्वा । ररा । धेनुवहो ग्भी सर्वकामा निति वा । अधेत्वा
वरतिमाययेषवाचं शुभ्रं वात अफला मनुष्यामिति श्रुतिः । गौगौः कामदुघासम्यक्प्रयुक्ता स्मर्त्त । तबुधैरिति वृद्धिः ।
तथा वा गमः । एकः शृङ्गः सम्यक्ज्ञातः सुष्टुप्रयुक्तः स्वर्गलोके कामधुकं भवतीति । अमिस्वरंति धेनुवः । नेष्टुः स
वत्तं धनवदिति च निगमो ॥ १२ ॥ वलाः । वलसंवरणो वलेर्गु कच इत्युप्रत्ययः । संवरणोऽप्युक्तो दयति जगत् । अर्था
तानियावत् । यद्वा बलानिः शृङ्गार्थः । बाहुलकादुप्रत्ययः । गजितादिसंख्यां शृङ्गं क । रातिवल्गुः । अयंतामाव
दति वल्गुवो गृह इति निगमः ॥ १३ ॥ गल्हो गलश्च दने भोवादिः । गलनं पूरणं कामांतां गलः पूरणार्थं वंस्त्रं द
स्वामितोक्तं । तद्वदिति आतोनुपसर्गकः । गल्हाः । निगमो न्वेषणीयः ॥ १४ ॥ सरः । सगतौ । असुनप्रत्ययः । गस
र्थो बुध्यर्थः । सरति जानाति सर्वं देवता वात । ज्ञायते वा विवद्विः सरति गच्छते ववापत्तिष्ठा हूता । सरोतपूरा म
भितो वदंत इति निगमः । अत्र प्रकाराणां नस्तोत्रशस्त्रात्मिका वा गुड्यते । एवं माधव एव्यत् ॥ १५ ॥ सुपसर्गः ।
सुपर्णा शृङ्गो नरश्मिताम्ना व्याख्याता । याक के संपर्कं युष्मकलम् । लयादिना जीवः । निगमो न्वेषणीयः ॥ १६ ॥ वे
कुरा । भादीतिः । कांतिं करोतीति किं वित । विगच्छ करोती । ररा । दिके क प्रत्यये कते उदोष्ट्य सर्वं बहूलं छंदसं

तिरुकारस्याथनोष्ठपूर्वस्यापिरयरउकारोभकारस्यवकारेण आकारस्यएकारेणचव्यायति च्छंदस्वात्तावेनुशारीणि
 कारिणीप्रयोक्तुः॥ हिशब्देवाष्टवयदे॥ अत्ररुकारस्यएकाराव्यायति॥ वेकुरानामसिजुष्टादेवेभ्योनमोवावेनसोवा
 वस्यतथेदेविवाग्यत्रेवावोमधुमत्रस्मितोअघधास्वाहासरस्वत्या इतिनिगमः॥ छंदोगानोसामकल्पेयवितोयमे
 वः॥ अवेर्यादिकर्मणोवेकुरेतिभरतेतिसामिभाष्य॥ छं॥ इतिसप्रयंचाशतवाकनामान्युत्तराण्येकशत॥ छं॥
 अस्मैः॥ रुगतो॥ उदकेनूचेतिअत्रैरसुन्यस्यः॥ अयंततत्प्राणिभिरित्यास्मैः॥ रुच्छतिनिम्नंअदेशमितिवाअ
 कारांतोयस्ति॥ कृणगती॥ यवाघव॥ कृणोतिगच्छतिदिवाभूमिदृशूमाणां॥ सजदंस्मैस्यवयद्यथागाः॥ अग्रेदि
 वोअरामच्छाजिगासीतिनिगमो॥ छं॥ शोदः॥ शूदिरसंप्रेषणो॥ भौवादिः॥ सरितेत॥ असुन॥ रुघतेरुदः॥ रु
 स्महिजलंयवतादिभ्यः॥ शिलादिष्वधः॥ यततात॥ नावानशोदः॥ अदिशः॥ अथिवाः॥ यातीरसाशोदसोदः॥ पिपित्व
 थुरितिचनिगमो॥ छं॥ रुश॥ रुदस्तेर्यइतिस्वंदस्वामो॥ रुदगतिहिंसनयोरितिमुबोधनीकारः॥ अन्येभ्योपि
 दृश्यंतइतिमनित॥ रुदीतिपियासादनिवर्तनेस्वकार्थेस्विरंभवतिजलाशयंप्राप्यस्विरंभवतीतिवा॥ तथाव
 स्वावरागल्लामीतिश्रुतिः॥ गातावर्णसारसमानोर्थः॥ हिनस्तिपियासा॥ मुसुवाअतिघातंवापुरुषा॥ रुशेवा
 र्थेषुनर्तरीयउयेतिनिगमः॥ छं॥ नमः॥ राहबंधनेनहिदिबिन्नश्चुतिदिविविधीयमानो॥ सुनभकारादेशश्च

बाहुलकादुदकेपिभवत॥ नद्यतेहितमेधैर्दिविभूभोसेत्वादिति॥ नद्यतिप्राणिनांमनोसीतिवाप्राणिनोहिप्रतोदके
 विद्यतेतत्रैवस्थानेनः॥ रुवते॥ तथानानाप्रनसः॥ खलुवेपशवोनानाहस्तेतास्तेपशवोनानाहतास्तेपशावोपिहिसमनसः॥ इति
 श्रुतिस्मनभातीतिवा॥ एकस्यनत्रोलोपः॥ इतरास्यनलोपाभावः॥ भातेसुनिटिलोपश्चबाहुलकात्॥ भातेवखयादीत्या॥ रुद
 तात्वतः॥ यद्वाभदवनमः॥ तथापोपरिर्वचने॥ अंबुवद्वातीत्यादिताग्रंथेनआकाशस्यजलसाम्यमुक्तं॥ साम्यस्यानयति
 प्रतादत्रजलमथाकाशसदृशमित्युच्यते॥ मद्व्युत्तमोशानेनभोजातमोवसानः॥ परियास्वधरमितिचनिगमो॥ छं॥
 अभः॥ आप्रमाशो॥ उद॥ कनुमभोवा॥ अत्रायोइस्वो॥ सुचितिववर्तत॥ यात्रातिसर्वमभूः॥ नयाचाथर्वणीश्रुतिः॥ स
 वोइदममममिति॥ आ॥ पावाइदंसर्वमित्यादिरनुवाकश्च॥ अमस्ययामभुवनसमध्येअभोग्यस्वाहेतिचनिगमो॥ छं॥
 कबंधं॥ बंधिरनिभततोनिभतंअचल॥ अतोमदनिभतंचलकंचनदनिभतंकबंधः॥ कमनीयंचतच्चलंचेत्यर्थः॥ क
 मोअप्रत्येकबंधः॥ यवाघविबंधइतिविवाहः॥ यहाकंसुखंबधातिस्वातयादिना॥ कर्मरायण॥ बवयोरविशेषाह
 कारः॥ कबंधं॥ नावीनवास्वरुगाः॥ कबंधं॥ अयमरातमरुतः॥ कबंधिनइतिचनिगमो॥ छं॥ सलिले॥ सलगतो॥ सलि
 कलिअतिमहिमादिमंडिगिडिनुकिभूदलव॥ सलतिगच्छतिनिम्नदेशं॥ गम्यतेप्राणिभिरितिवागोरीर्मिमा
 यसलिला॥ अनितरुतीतिनिगमः॥ छं॥ वाः॥ रुजवरणोस्वार्थिकोशः॥ छादस॥ तदंतातक्षिणीलोपः॥ हलशो

दिलोपः। रेकस्य विसर्जनीयः। वृत्तहितदिरेया तथा वञ्चतिः। अयका मस्य दमाना अवावरंतवाहिकं। इंदोदिवः शक्ति निर्देवी।
 तस्माद्यास्मीमवोहितमिति दुः। हयदेनादिमं घृतं वारितिति गमः॥६॥ वनं वनपरा संभक्तो। पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणा
 वस्यते सेयते वनं। यथावातो यथावनं। सोमे विष्णोः सतसावनानीनि वनिगमो॥७॥ घं स वने। अजिघृषिभ्यक्त इति
 ऋषभयः॥ सेचयत्पनेन भू सिंवरुणाः॥ सिंवत्पनेनेति वाहृक्तं नियानं हरयः। सुपस्मा इत्यवद्यत्तमिसुदकनामाः ऋघ
 तैः सिंवतिकर्मणा इति भाष्यं यद्वा घृहरणादीभ्यः। गत्यर्थो कर्मकेत्यादिनाः कर्मकचात्कर्तृरिक्तः॥ जिघृत्तिरु रति
 मघा सर्वतादिभ्योवादीयते स्वयादीभ्यः। आदिहतेन दृष्टिवाक्यघते इति निगमः॥८॥ मधु। मधोदरवर्तिरलिलं
 ऊहीत्यव्यते। तच्च पुनर्विद्यतात्मना दहमानं सरः स्वर्मेन तहतेनेव वायुना ध्मायमानं धमति अतो धात्वर्थसंबंध
 संभवाद्दमतेराद्यंतवियरात्स्य बाहुलकादुत्पयोः॥९॥ मधुनेरुक्तधानुर्वधमतिर्गनिकमी। अंतरा। तण्यथो
 निःकालने इष्टमः॥ तिर्धो म्यते निःकल्पते हितमेघात्। यद्वा मदरत्रा। अस्माद्बाहुलकादुत्पयोधातादे
 शश्च। माद्येति हितेन पीतेन प्राणितः। यद्वा मधुमत्स्वादुरसात्। मधियते। इमानि स्वदस्वामितिर्वचनानि॥ वेया
 करणार्थं हेरानुमतज्ञान इति अस्मात्तदिदिति वर्तमाने कलिपाटिनमिमनिजनांगुवपदिना किधतश्चेति उच्यते राम
 योधोः। गोदेशश्च। मस्यते तदतिशयेन जना इति मधु। मतनीयं मधिति नदभास्वरमिन्द्रः॥ विद्वानमधुः॥ ऊभा राह ३३

शेकमिति निगमः॥६॥ पुरीयः। एया लतदूरणा योः। सृष्टभ्यो किदिति ईषत्सत्यः। उदाद्य पूर्वस्येति उ उ परचं। पूरयति
 जगत्प्रलयकाले। पूर्यः। तनेन तदागादियालकं वाजगतः सस्योत्तिहेनुचात्। प्राणातेर्वावाहुलकाहकी वनप्रत्यावर्तका
 रत्पत्रकारादेशः। सवपकारात्परोदस्यः। प्राणातिजगत्पुरीषः। उघं समुद्रादुत्तवापुरीषादिति निगमः॥७॥ पिप्यत्वं। वृषाल
 नप्रायोः। कल्पनृपादिभ्य इति कल्पप्रत्यये। दोषा पूर्वस्येति बहुलं छदमिति बहुलवचनादुत्पयोः। कुनादिबाहुलकात्वा
 तद्विचेअभ्यासस्य उरदत्ते अत्रिपिपत्तेश्च बहुलं छदमिति उच्यते। त्रस्यपकारस्य द्वित्वमकारलोपश्च। पिपति पिप्यत्वं। पुरी
 षेण समानार्थः। अपिपवत इति नैरुक्ता इति प्रसवामी प्रवतेषि। पुद्गातो। गच्छत्यपि अपिशां धातिष्ठतीचास्यते। त आहि
 तलं नदीषु प्रवाहवत्वा गच्छति निघ्नं प्रदेशवा। जलाशयादियुती। इति निरुद्धाच्चाचक चिह्नकतिष्ठत्येव। अपिपवत्पिपव
 तेतिपर्थीतु रुक्ते। तर्जयत्यो बाहुलकाद्भवति दिलोपो बाहुलकात्। दवापकारस्य द्वित्वमकारलोपजनश्च। वष्टिभापुगिरद्वोप
 पवायोरुपसर्गयोः इत्यतिपिशब्दस्याकारलोपः। पिप्यत्वं प्रत्यये। तस्येदाहुः। पिप्यत्वं स्वाहन इति निगमः॥८॥ ॥ ह्रीं
 धस्र अदने। घसेष्विति उच्यते। दकाशतुकिचेति अतुवर्तते। किधातुगमहेन जनेत्फपधालोपः वरिचेति चर्चदोकोम्यका
 कारः। शाशिवसि वसीनां चेति यच्च। अदिति दिति ह्रीं। कारसंवलन इत्यस्मात्वा बाहुलकात्तु प्रत्ययः दिलोपश्च। ह्रति हित

नबुर्वुरं बहुदमस्मिन्नस्तीतिवामत्वथोयोकारः। बहुदवदपिबुहुदंतंतकारदकाख्योरेकद्वयेनवापत्तिः। निगमोत्तेषणा
 यः॥ॐ॥ सुहेमद्विनिवासगतोः। द्विहृयश्चसमाहो। अर्तिस्तुहुत्पुधजिह्विहृभायापदियुहिराभ्योमनूबाहु
 लकादभिधातलरुणाद्वक्चिन्नकारस्यसंज्ञानमभवती। तुरागादिहृत्तिः। द्विर्वेतिनिवसंत्यनेतत्रारिणः। गच्छ
 त्यनेनपंथानामितिवाउयनिभागेनहृ। यजेवायदाष्टवस्माहोनुहयान्मनिनिरूपसिद्धिः। होमेतिमाधवः। पवतिनि
 गमदर्शनात्रिर्षयः॥ नृष्टेत्वाहेमायत्तारयेत्वापोषायतेसत्तरेमशब्दकनामापिभक्तुमंहति॥ॐ॥ ॥ धरुणा
 धनुधारो। हेनुमतिवेतिगिरिवाधारेर्गिलुक्तेत्यनुप्रत्ययः। धारयतिजगद्दुरां। यथाविसर्गधरुणोयुतस्वो। धीराश्चे
 कुहंरुणोधारममितिवातिगमो॥ॐ॥ ॥ सिरा। सगतीयवाधविदापु। सरा। आकारस्यका। रावत्यवेना। त्वहन्नमाशयान
 सिंरास्विनिगमः॥ॐ॥ ॥ सरासीलास्वइतिमाधवभाष्यं। सुरेति। कविसत्तंति। पुत्राभिषवो। अभिषवः। लेदवमि
 तितहृत्तिः। पुत्रसवेस्वादिर्दादिश्च। सुसधाजगद्विभ्यः। त्रिर्तिरनृष्टप्रत्ययः। सुनोति। केदयतिभूमिसंति। प्रसोति
 अनुज्ञातातिसस्याद्यतपत्रिस्वसत्तयासूयतेवापरेषांस्वामिनाविनियोगाय। यहासुरैश्चुर्वेनुदादिः। इगुप्रवज्ञाप्र
 किरःक। सुरजिर्जेश्वरंभवतिजगत्त्रानुंसमर्थंभवतीत्यर्थः। निगमोत्तेषणीयः॥ॐ॥ ॥ अरिदनि। रादाते। आहगमज राम
 नहतः। किकिनो। लिटवेति। कियप्रत्ययः। लिङ्गत्तमावाहिवचनादि। गरिहीताररिष्यसन्विद्यतेतदरनि। असेरदतमिसर्थः॥ ३५

तद्ददनिआतोनुपसर्गकः। अरिदः। नकारउपजतः। अरिदं। अथवाहृत्स्यस्यदोबहु। लमिति। कर्मणि। किमं वति
 ररिदत्तः। तररिअररि। अदत्तं। एथिआदिभिः। किंततसुखं। अरिददातीसादिपूर्ववत्तत्तदकेनयदायतेसुखादि
 कंतस्यभ्येः। एथिआदिमिहोनुमशकाचादददत्तमित्युयते। अधारयदर रिदातिसुत्रनुरितिनिगमः। अत्रे। अदत्तदात
 मुदा। केरितिमाधवतिर्वचनानुक्रमणी॥ॐ॥ ॥ धस्मन्वहृत्तधंसुगतोव। वकारादधः। यतनेपिर्नुरागदिकोमनिनभावे। वा
 हुलकात्तनलोपः। धास्म। धंसंतमेधेभ्यः। पर्वतादिभ्योवाधः। पतधत्तंनिमप्रदेशगमनं। जलार्थिकर्तृकंवागमतमस्या
 स्तीतिमनुपु। अतोनुहृतिमनुपोनुडागमः। नुटोसिद्धन्वात्तस्यववत्तंनभवति। तीत्तथरस्यभवतीतिहृत्तिः। धस्मन्वत्
 स्यातधंसतवदितिमाधवतिर्वचनानुक्रमणी। संज्ञाधस्मन्वदभ्येनुयाथइतिनिगमः। माधवत्सुसमभ्येनुजोमदी
 येवहंमानत्तंसनक्रियायुक्तमन्त्रवधत्तवस्सहृणीयसहस्रसंख्याकमित्यभाषयत्॥ॐ॥ ॥ जामि। रुमर्गति। कर्मणो
 वसिदपितजीतादिनाविहितउराबाहुलकाद्वति। रुमति। गच्छनिनिमं प्रदेशं। म्यतेवाज्जलार्थिभियहाज्जनाप्रा
 हुमांत्व। अस्मात्तजनिघसिभ्यांवेतिउराप्रसयेनकारक्यमकारोबाहुलकात्तमिप्रसयोबाहुलकात्तनकारस्या
 रादेशश्च। जायतेस्मात्तवथिआदिजायतेवासकारणात्। अत्रेरापः। अश्वः। एथिवातिश्रुतिः। जामिवदस्येय
 र्गतिनिगमदर्शनात्रिर्षयः॥ॐ॥ ॥ आयुधानि। युधसंप्रहारे। घजर्थेकविधातं। छस्वास्वागायाअधिहरियुद्धार्थ

न्वेषणीयः॥ॐ॥ सहः॥ सहिरमिभवायः॥ असुना सहतेऽहं॥ अमिवा यहास हो वलं तदस्यास्मात्तिमत्रयीयस्य लुका ब
 वलवतः हिज्जं॥ सहदानं पुरुह तद्विपं तदतिनिगमो॥ सकारलोपच्छादसः॥ॐ॥॥ शवः॥ दुर्नुश्च गतिवृद्धोः॥ श्व येतः
 सप्रसारणं वेससुन॥ श्वयतिगच्छतिवर्द्धते वाचर्षी काले॥ शवते वांगतिकर्मणो॥ सुन॥ श्वयतिगच्छतिशवः॥ निगमो न्वे
 यणीयः॥ माधवेन स्वयिनामनिर्घटो॥ शवदमेतन्नापाति॥ शिवं शायमित्येते यद्विज्ञेहितीयमासा॥ प्रशिवा सुमाह पु
 ॥ प्रतीये शायन्नघावहंति॥ शायं सिधुनाम कुरोदशस्तीरितिवत्तयोर्निगमावपि दृष्टो॥ॐ॥॥ अत्र किं वित्प्रतिभा
 ति शवदस्य निगमो नदृष्टः॥ शिवमिति सनिगमं दृष्टमपि भाषायामपि जलप्राय यत्नात्॥ अत्र तावत्सर्वं यातस्य
 पावे प्रथोजनं मेदं॥ शायमित्येतच्च संताप्रसिद्धप्रायसः पूर्वाचार्यः समास्मायेयं ठितं॥ अस्य वदकनाम न्वेना प्रधि
 हत्वा त्रशवः शवस्य लोको सह दृष्ट्याभ्यां सहा त्रदृष्टत्वात् प्रायो कुरसा म्याह लेख किः प्रायेण शवदतिलिखितमि
 ति शयं सनेतेति शायं अकर्तृरिचकारके सत्तायामिति धञ्॥ हेत्ते ह्यदकमादाय शयंति सुनयदति श्वयते॥
 ॐ॥॥ यहः॥ यातं प्राप्तिपियासिति॥ दुर्तं वयं देवता चान्न सुनियते दयते श्वदिधातु जूरुयं दपोदरादिः॥ निग
 मो न्वेषणीयः॥ॐ॥॥ नृजः॥ उक्ता अर्जवा उक्तेर्वलेव लोपश्चिन्ति असुनवाङ्मुलका दुदके पिभवति॥ उक्ते नैरुक्तं राम
 पक्षेण सकभावायं श्वरुजते वा नैरुक्तधातोर्ह द्विकर्मणो सुनप्रत्ययः॥ उक्ते सनेनासकभावयति वास्ववेगेनानतं प्र ३०

देशो वहीतवावर्षा सुबलवहारिनिगमो न्वेषणीयः॥ॐ॥॥ सुखं॥ सुखा वहत्वात् सुखं॥ सुखं कस्मात् सुहितं खेभ्य इत्यादि
 भाष्ये स्कंदस्वामी॥ सुदृष्टिं खेभ्यः नेपं हितयोगलक्षणां चनुथी॥ इन्द्रियाणामवेतन्या सुखादिभिरनभिसंबधात्॥ अत इ
 यं॥ ह॥ तोयं वमी॥ इन्द्रियविषयसन्निवर्षस्य सुखं हेतुत्वात् दुष्यते॥ इन्द्रियाणां हतये कायथा अतसंबंधानुपपत्तेः
 संबन्धयोग्यतायां तदुदाहारः॥ अतिशयेन हितं पुरुषस्य खेभ्यः कहेनुकमित्यर्थः॥ हितं वा पुरुषे आत्मधर्मे वा
 सुखादीनां धर्माधिकरणात्तद्धर्माणां॥ अथ वा खेभ्यः इति वतुर्थे वखशब्देन आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रिये
 रीति संबंधिसंबधात् पुरुष एवाव्यते इति यथा अतसंबधः॥ नधा चोपनिषत्तवर्गः स एव इह प्रविष्ट आनखा मे
 भ्यो यथा कुरः कुरधाने अथ हितः स्यादित्यलक्ष्यं प्राणान्तेव प्राणा मां भवतीति प्राणादिशब्देन स्यैह भिक्षादंशयति॥ खं
 पुनः खनंते रुहे वस्य उस्वनति विनाशयति किं॥ परब्रह्म प्राप्तिमुखं कथं प्राप्य सुखं प्रवृत्तेरधोगमनात् प्रतिसुखे नि
 गमो न्वेषणीयः॥ॐ॥॥ कृत्रं॥ कृदिः सोत्रं॥ कृदस्त्वेर्ये इति स्कंदस्वामी॥ माधवपक्षेण कृत्वा कला करणार्थं हि
 सार्थं श्व॥ कृदगति हिं सनयोरिति सुबोधनीकारः॥ गुह्यविषयविषयमित्यतिरुदित्यस्यः॥ वयोमतिरित्येतेषु
 पुरुषेण रश्मिभिराह ताद्यायो मेघेषु घृती भूताः पापारावस्विरा भवंति जलनाशये प्राप्य वा अश्रुते भुज्यते भवाश्च
 नियातं शेषादिजनपिवा प्राणानो हिनस्ति वा गच्छति निमग्न्यते वा तदर्थमिः॥ यहा कृत्रशब्दो वसनाम॥ अर्थ आद्य

चाबलवह्निजलं धननामवा। तदेतुवात्राहं कृतादन्नहृदि कृतातत्के शात्रायतइतिवाक्यतशष्टात्रयतेचरुत्रं। ए
 वोदरादिः। युवन्नेयेषुवरुणाहं हृदबलमन्नंवेतिमाधवभाष्य। उतघावाद्यथिवीकृत्रमुर्वित्यत्रवह्निं धन
 मितिइहं। उभयमप्युदकं भविनुमर्हति॥ ६॥ ॥ आवयाः॥ आइहवातुवीगतिप्रजनकात्प्रशानखादनपुइत्सुस्मा
 दिरात्रासिरितिवाहुलकादासिप्रत्ययः। उपसर्गश्चार्थानुवर्तकः॥ आभिमुख्यार्थोवात्रप्रयंतवीयतेत्रा
 भिमुख्येनगम्यतइतिवात्रावयाः॥ निगमोऽन्वेषणीयः॥ ७॥ ॥ शुभं॥ शुभदीप्तोः। विप्रप्रत्ययः॥ शाभनेदीप्यतेस्वे
 नतेजसादेवतात्राहृतायेकवचनस्यपाठोपथाहं। शुभं हृदिमिषमूर्जं वहंता। इयं जनायवहयः शुभस्यती॥
 इवतयागी शुभस्यतीइतिवनिगमः॥ ८॥ ॥ यादुः। याप्रायतोभेमिश्राह्वरिन्सरिततिधनिमस्तिमर्जरितिवाहु
 लकादुप्रत्ययोदुरागमश्चयातिनिम्नप्रदेशंयादुः। यादिः दुःस्थानमनक्रियइतिमाधवः। तदानीमुप्रत्ययोवाहुल
 कात्तददातिमहंयादुरासत्रस्वदस्वामीयादुरिक्तदकनाम। रोमचर्चायइति॥ ९॥ ॥ भूतं। भूतज्ञाया। निष्ठातका
 रःकर्तृरिहर्वमेवसइतं। प्रथमहृदवात्। अपरवसर्जोदितासुवीयंमवाएजत॥ ॥ इतिमनुः॥ ॥ ॥ अथवाभू
 तप्राविनिधानुः प्राप्तिपिपियासितेः। यहापेवसुष्टिआदिषुमहाभूतेष्वंतीवाइतमित्युच्यते। मातातरिहं निमा
 येतेस्मिन्नज्ञानातिनिरुक्तएवोदाहरणं। निगमोऽन्वेषणीयः॥ १०॥ ॥ भुवनं। भूतज्ञाया। भूसुधंभूतिमः छंदसातिवुन

राम
 ३८

प्रापयउवडादेशः। मवंयतेतसर्वेपदार्थाइतिभुवनं। यइमाविष्ठाभुवनानिजुहूत। इमाचविष्ठाभुवनान्यस्येतिचनि
 गमो॥ ६॥ ॥ न्वविष्ठात। भवतेरेवदशेषेवेतिलहृदःसहास्यतासीललुटाः। इडागमः। जज्जहिआगामित्यपि
 कालेविद्यतेप्रलयेपिजलततस्यतोशाभावात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥ ७॥ ॥ महत्। महत्प्रज्ञाया। भूवादिः। कथादि
 च। अस्माहर्तमातेदयहृदहन्महत्तगहृदववेतिनिपातनं। महतिमहेयतिवादेवतामनेनपुरुषस्यइतिमहत्।
 महत्तवा। दवतात्वात्। पहामानेनस्वगातनयारिमारोनासास्वस्माहनप्रमारातपदार्थान्जहाति। अतिका
 मतिदशोत्तरागपावरणानिसप्रेषत्रश्रीविष्णुपुराणे। सर्वमहत्तजलततस्योक्तमातशब्दाज्जहातेषुष्टयोदरा
 दिचाडुपसिद्धिः। महत्तदुल्लेखविरंजदासीदितिनिगमः। तथाचएतत्सक्तसमानार्थेअग्नेध्वोयुजोऽप्यायांसा
 तस्मादिवाह्योसोमःप्राविशदितिजलप्रवेशःअयते॥ ८॥ ॥ आयः। आह्रयाप्रो। आप्रोतेहंस्वष्टेतिविषयः।
 जस्य। अत्रन्त्रजित्यादिनादीर्घः। हस्ततामिहिआप्रांआप्रातेःसंग्रहकर्मचात। तथाचयवारीकाअतिः॥ सर्वेवा
 इदमन्मयमिति। यहाकर्मणिक्विप्र। इदेराप्राप्रायः। तदाप्रातीरोवीयतीत्तस्मादापीअनुस्त्वानेतिअतिः। अ
 पोहिष्ठाभयोभुवइतिनिगमः॥ ९॥ ॥ योमानिरुक्तमंतरिहनामसु। यवतिप्राशानःसंहरातिभूमिमितिवा
 निगमोऽन्वेषणीयः॥ १०॥ ॥ यशः। अश्वयाप्रो। अशभोजने। असिद्धेनेयइवेतस्मावाहुलकाहुदकेपिमवति। अ

शायुद्वेषेयवंशो जदेवः। अश्रुतेवाश्रुतिजगतः। अश्रुतेवाश्रुतिभिः। तिर्यग्बिलश्चमसकृद्बुभोयस्मिन्मशोनिहितं
विश्वरूपांश्चासतकृपयः सप्तसाकं ये अस्य गोपामहोवभूवुरिति निगमः॥६॥ ॥महः॥ महदित्यनेन समानं अ
त्रासुनप्रत्ययः। मद्राजितोषिमहिनातिनिगमः। महिनी सत्रमहउदकनामेति स्कंदसामो महो न्यस्वाहेति च॥६॥
॥सप्तकं। सगतो। सत्तेतो सत्ते सत्तेति र्कनप्रत्ययः। अधिकृतं किंचनुवाङ्गुलकान्नभवति गुरा॥ धावति। सप्ता
कं। सलिलाय चासप्ताकाय सतीकाय तेति निगमः॥६॥ ॥सूतीकं॥ सूशो यताययाः। स्वरतिर्गसर्थः। अर्च
तिकर्माव अलिकादयश्चेति र्कनप्रत्ययान्तेषु नियातितेषु इष्टव्यः। नियातनान्नुगागमः। शब्दकरोति गच्छति इ
त्यं। तनेन देवताः। एज्यते वा स्वयं। दवतात्वात् इति सूतीकं। निगमो न्वेषणीयः। सतीकमिति कचित्सर्वंति। यद्वि
शरणागत्य वसादनेषु। पूर्ववदीकन। दकारस्यतकारः। गच्छति। अवसीदति कुशानि आननेति वा। सतीकाय ते
ति पूर्वमुक्तो निगमः। अत्र सशब्दे वग्रहकरणयदकाराणामभिप्रायस्याविविध्यात्॥६॥ ॥सतीनं। एवं वसवदका
रस्यतकारो विनियातनात्। यहासती शोभना। कासो। सामर्थ्यासाध्यमिकावाक। साइनाइश्वरा अस्य। तत्सतीनं।
संज्ञापुररणोऽतिवा मत्ययेन वापुं वद्वाचनिषेधः। अथो सतानकं कतरति निगमः। सतीनसत्ता हयोभरे धिति राम
व॥६॥ ॥गहने। गाहू विलोडने। युववकुलमिति युचप्रत्ययः। बहुलवचनात् इत्यतः। अवगाह्यते प्राणिभिः॥ ३६

हनां अमः किमासाहहंतं गभारमिति निगमः। अत्रांमः गभीरमित्येतत्तिरुक्ता। याज्ञनीये॥६॥ ॥गभारं। गमेधांतोर्ग
भारगंभीराविति नुगागमइरनप्रत्ययो मकारलोपश्च नियातने। गच्छति यज्ञे हतं वसती वीर्योदिरूपेणावापयि
दीते गभीर आनतं गहंति स्रवतो गभीरा इति च निगमो॥६॥ ॥गंभीरं। नृदकारादयशश्चत्वरप्रत्ययान्तेषु इष्टव्यः।
नियातनागमे ररत्। गुन्त्रभागमश्चापूर्ववदर्थः। यहाग्रहं उपादाने। पूर्ववदरत्। हयहो मे स्कंदसिरेकस्य मका
राव्याङ्गुलकात्। सचाकारात्परः। गृह्यते वसती वीर्योदितेन गंभरं। गृहंते वगंभरेषु प्रतिष्ठा मिति निगमः॥६॥ ॥
ई। अयमिदं। विषदज्ञां अजयना वदंथेति निगमः। यावेषुकमिति हश्यते। तत्त्विसाहश्या ह्विषितः पतः।
यत्कुरुश्रमहानि शिष्यसदस्यस्मिन्नेव निगमे माधवनिर्वचनात् नुक्रमणा। यदा कुरुश्रमि मरुथया स्वईजलनाम
सिति। तावदं यथेयस्य तदा यमकभाष्य। यथा। नावउदकमिति। अत्र ईमित्येव यतिर्गमः॥६॥ ॥अनं। अनप्रा
णने। कष्टदसि दुपन्नानि स्वपिभ्यो निदिजिनप्रत्ययः। अयते प्राणयते प्रजाभिः नहिकदा विदपि जलेन विना जी
वंति प्राणिनः। आस्यशावादयो दीया भवंति यदलाभतः। नहि तोयादिना रतिः। स्वस्वस्याप्यानुरस्य वेति वाय
तः। अत्रैवांनिष्ठातकारः। अन्नास्मइति निर्देशात्तज्जग्यादेशाभावः। अघते स्म अन्नं हेतुताहा अन्नमि त्यव्यते
। हिरण्यदाददत्यन्तमस्मा इति गमः॥६॥ ॥हविः। इदानीद नयोः। अविंशुविदुस्यपि कृदिच्छादि। मारसि रिति

वाग्पुष्पपरिवर्षणाक्षरपरहितमित्यर्थः। दियः निष्ठाया मत्पदार्थे वाकोशादेः पयोरिति विहितो दीर्घः। अत्रवभावोपपदार्थः तस्मा
 न्मुनमवतिदीर्घाभावात्॥ हिवादीर्घादिति निश्चयं न भवति। अहितमसिमांशेष्वेवाः समानमर्थमहितं। महितमित्यत्रुहा
 मिस्वाहेति वनिगमाः॥ छं॥ ॥ वाहिः। हृदिहृदोऽहर्नेलोपश्चिजिसिप्रत्ययः। हर्तिवदीतवर्कसु। हृत्तेवावर्षणावहिः निग
 मोन्वेयरायः॥ छं॥ ॥ नो मरामप्रहृजो नाम नू सामन्लो मन्त्रिणादिनाम नितप्रत्यये धातोर्मले पादाघंश्च निपात्यते। नम्य
 तेयुरुषेर्देवतावानु। शिजं तेवानिपात्यते। नमयति नदात्तारनिकटवर्तिनो वेत्तसादीन्। अथवा। अमगात्यादिषु भूवादिः।
 अमरोगे वुरादिः। ननु पूर्वः। अस्माभिपातने पूर्ववत्। न अमंति गच्छन्तेनातहिस्त्रानपातोपयोगिजले विद्यमाने प्राणि
 नो मत्रगच्छति। तथा हि श्रोत्रियः सज्जाना नदीप्रमथोदके भूरतिवत्सतिः। न आ मयत्यनेन रोगी न भवत्यनेन त्वर्थः। आ
 वो अमाववातनोरिति श्रुतिः। नामानियदो अघियेषु वर्द्धत। दधानातामयजियमिति वनिगमो॥ छं॥ ॥ सर्थिः। सुपुगजो।
 अविष्णुविदुस्त्विष्ठादिस्त्वदिभ्यश्चिरितासिप्रत्ययः। सर्थिनिद्रवद्वयवाद्रयोहाकनो भूमिरित्यद्वानुसमाज्ञा। निग
 माने यरायः॥ छं॥ ॥ अयः। आप्रयाप्रो। आरयः कर्माखाया हसश्चुवोनुद्विस्तसुनप्रत्ययो वा बहुलकाज्जा। स्वभिभवति।
 अयः। आप्रसदसनेन समानार्थं वर्द्धतां गर्भो अयसासुपस्वातु। जामातामग्निरयसि स्वहृत्तामिति वनिगमो॥ राम
 छं॥ ॥ पवित्रं॥ हज्रपवने। पुवः संज्ञापामितिकररो इव प्रत्ययः। पुतासनेनात्मानं ज्ञाता। अथवा कर्तारिचर्षिदेवः॥ ४१

तयोरित्यथा देवतात्वात् कर्तारिद्रवप्रत्ययः। पुनाति पायद्वजः॥ तथा वमनः। ज्ञातंतयो निराहारे मन्मनोवायुपांजने वापुः कर्मा
 र्ककालोचमुहः कर्त्तारिदेहिनामिति। शत्रुपविवाः स्वध्यामदंतारिति निगमः॥ छं॥ ॥ अमजं। ननु पूर्वोत्त्रिपातार्थोक्त
 निमज्ज्या कित्वेति तत्र प्रत्ययः। नम्यते हि प्राणिनो तेन पातेन। अथवा तत्तु स्वादुरसत्तदमतमित्यनेन। तथा अमता
 स्वापदति श्रुतिः॥ यत्रासुपरमो अमत्स्यभारगमिति निगमः॥ छं॥ ॥ इदुः। जिद्वीदीप्रो। अस्मादुदरिद्वादेरिति विधी
 यमानप्रत्ययो वा बहुलका इवति। त्वकारिस्पदकारश्च। इहृदो यजेसेन तेजसा देवतात्वात्। पहा उदीकृदने। उदरिद्वादे रि
 त्प्रत्ययः अदेरिदादेशश्च। उन्नतिभूमिभिर्दुः। यद्वा इदियरमित्यर्थः। अस्मादुप्रत्ययः। परं मे श्वरं हि जले देवतात्वात्। प्रा
 णिना प्राणानस्य जीवनस्य वनदायत्तत्वाच्च। निगमोन्वेयरायः॥ छं॥ ॥ हेम। हिरण्यनामसु व्याख्यातं। हिमो निग
 छति निमं प्रदेशं गम्यते वातर्पणः। वर्द्धते वावर्षासु। निगमोन्वेयरायः॥ छं॥ ॥ स्वः। सुपूर्वोदत्तैरं तर्भ वितरण
 र्थादत्येभ्योपि दृश्यं तद्विविधं। गुणः। स्वरादिति पातमयं यंसुयोसुक। उक्तस्य विसर्जनीयः। अनादृष्टादिज्जनि
 ते लैशं सुषुशोभनगमयति नाशयति स्वः। यद्वा केवला देवार्थं विच। अपिशष्टः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं इत्य
 त्तेरिष्टां सिद्धिः। अस्यागमनेन तस्य हितेन शाभने यस्य सुषुगच्छति निमं प्रदेशमिति वा सुषु प्राणिभिर्ग
 म्यते। इति वा स्वः॥ अकारं तमयास्ति सुएवदिमते श्वरुस्मै इत्येव वा बहुलका तभवति। अमगात्यादिषु। आ

दिशेष्टनस्वसुक्तौ मन्त्रशृङ्गेरुखेन। उदिनवाति। गतौ। र्वरासमानार्थसुष्टमन्त्रतइतिवासुखोदमतेस्वमिति माध
 वः। आविस्वः। कुर्याते गृहते बुस। सना मेधां सनास्वः॥ स्वयं हा ज्यरुयस्मिषासति। स्वस्मिषासन्नाथिरागाविष्टिषुः। उ
 तिरेकांतस्य निगमाः। आसुखासुवसगाइमकारांतस्य। समास्त्रायपाठइमयत्रसमानः॥ छं॥ ॥ सर्गाः। सजविस
 र्गो। कर्मघञ्जस्यते मेधेर्विस्यतसर्गो। जस्य सर्गोः। यद्वा। सर्गो वेगः। अर्थ आदिनादवावेगवंति हि जलानि।
 सर्गा सोवर्तो इवेति निगमः॥ छं॥ शंवरं। संपूर्वाहरो ने गृहवृत्तिनिश्चिगसंश्लेषः। संत्रियते मेधेः। यद्वा यवाद्य
 च। वृत्तिनिहिर्भूमिं संवरं सत्योदरादिना त्रशंवरं। यद्वा शं वो वरुः। निरुक्तो मेधनामसु। तद्वा नयीदः शं वः।
 मचधीयस्य लुक्। रादाने शंवेने इरादीयते शं वरः। घभेथेक विधानमियस्योपलक्षणाथं वातकः। यद्वा शं
 चतद्वरश्च शं वरः। श्रमते चरो गारा मुचुं च सर्वपदाथं भद्रमर्थः। शं वरं संवरं जलमिति माधवः। अनिश्चिन्वा
 यशं वरं गिरेरुग्रो अवाभरति निगमः॥ छं॥ ॥ अम्बं। आङ्पूर्वा तु भवते। गुहेः कइत्येव वा हलका इवति। उ
 यसर्ग इवत्वं वा छंदस्मयथेति सुपिभ्रसुधिग्या विधीयमानो यरादेशो व्यत्ययेन कप्रत्यये पिभवति आस रम
 मंता इवति विद्यते। अम्बं। अम्बं आम्बती वेति माधवः। सतेम्यस्वमरुतो जुनेताति निगमः॥ छं॥ ॥ वपुः। दु ४२

वपुर्वाजतं नु संतातो अत्रिष्टवर्षियजितपितृनिमयिभ्योति हिंस्रसिप्रस्यथः। उपातेनेन बीजवाये हि जलं साधकतमं भव
 ति। चरिप्रवर्चिर्वपुषामिदेकमिति निगमः॥ छं॥ ॥ अम्बु। अत्रिष्टवर्षिनाम्बोऽवरधशब्दस्य निर्वचने विस्तरं रोक्तं। निग
 मान्वेषणायः॥ छं॥ ॥ ता। तोयं। तवते द्वे द्विकर्मणः। अर्थोदयश्च नियतप्रत्ययो नियातिता इष्टमः। वद्वा। तवर्षा सु। तु
 कंदति तोयमिति क्षीरस्वामा। नुनः। पूर्ववद्यत्प्रत्ययेति यातनादकारलो योगुरा। यद्वा नुदिः सोत्र आवरणार्थः। तोये
 नजीवस्य ससजं भ्रमामिति निगमः॥ छं॥ ॥ तयं। पूर्ववन्निपातनादुपसिद्धिः। उभयत्राप्यकारस्य दीर्घः। निगमो न्वे
 षणायः॥ छं॥ ॥ रुयीटं। रुष्टसामर्थ्यः। मन्त्रकपिभ्यः काठनितिकीटनुप्रत्ययः। रुपेरोल इत्यत्र काशिकावृत्तिः। कप
 रोरुपीठकं रुष्टादथोपिकपेरेवदृष्ट्या। उरादयो बहुलमिति वाक्ये। रवबाहुलकाच्चत्वाभावः। भाष्ये नुरुपरा
 दोनां प्रतिषेधो यासते। शोभते मुक्तः। यद्वा रौ शोचते हलतिकवृत्तमरुतिलत्वाभावः। कल्मसेतापनिवारणाय
 । यद्वा नुपीठं मनुजदहं त्रिति निगमः॥ छं॥ ॥ मुक्तं। मुचमदी प्रो। अस्मात्तुक्तं रंशो भवतु विप्रहृष्टे इत्यादिना क
 कारात्तादेशो रप्रत्ययो गुराभावश्च नियासते। शोभते मुक्तः। यद्वा शोचते हलतिकर्मणः। संपदादि विप्रमुविध
 तेस्य रोमचयायः। दामिदित्यर्थः। मुक्तं। तजः। शोषो यो रतः। यथा यत्तादेवानां विरतो वर्षमिति श्रुतेः उदकनामत्तमि
 त्यपि बोद्धव्यं। मुक्तासुते मुक्तमायुतामाति निगमः॥ छं॥ ॥ ॥ तेजः। तेजया लने भ्रवादिः। यरस्मै पदो। असुनते

जयतिपालयतिप्रारितःपियासादिनिवाशरात्रः।यहतिजतिशानेअसुत्।अग्निज्वादायांकारणाकार्ययोरभेदोपवारात्तेज
 रत्किः॥निगमोत्वेयरायः॥६॥॥स्वधास्वशास्त्रययदेरुधान्नदानधारणायोरित्यस्मादातोनुपसर्गकःस्वआत्मानं सर्वो
 त्तर्कमिगंभगवत्तंनारायणंधारयति।आयोताराइतिप्रोक्ताअथेनरसूनवः॥अपनंतस्यतोःपूर्वतेननारायणाःस्म
 त्ति।स्वधनंददातीतिवा।सस्योयतिहेनुत्वात्।आदहस्वधामत्वितिनिगमः॥६॥वारिहृन्वररो।हेनुमतिव।वति
 यरिग।जिसजिह।निकमिरु।षिवानिशिवा।दिवारिगोर्जुर्मिक।स्मितीराप्रत्ययः॥वार्यतेतस्ते देभिःपुरुषैः।वाजस
 नेवेसोत्रामरा।प्रेयेदेवंवर्हिवारितामितिनिगमः॥असमायहृदुवदः।वारितातामुदकवतीनांवारिप्रमवानीवारुव
 धीनांसंबधिअधरेस्तीरांमिसादि॥६॥॥ऊलंजलंधान्ये॥धासंजउत्तमतेरूपमित्यर्थः॥इतिहंति॥ऊउतिशीतंम
 वनियद्वाजायतइतिजः॥अनेषपिहृत्पतरतिडो निरुयपदादपिजनेर्भवतिजैः।जातेप्राणिभिः।लायतेआदीयतइति
 लं।लाआदा।नघनर्थकविधानंतिगमोत्वेयरायः॥६॥॥ऊलायंजैःजातेर्लप्यतेवांऊजइतिऊलायं।जश
 हृत्पपदेनयेःकर्त्तरिगघनजलायंऊलधितंजातेरितिमाधवः॥यद्वाजलायमितिसुखतामसुखहनुत्वादयांते
 ।तोताऊल्यद्य।ऊऊऊलायमेयजमितिनिगमः।जलायमुदकतामवेतिमाधवभाष्ययत्॥६॥॥इदं।इदियर राम
 मिश्रये।इदितान्नुम।इदेःकमिन्कनौयश्चेतिकमिप्रत्ययः।देवतात्वादयःपरमेश्वर्यविधति।इरादेःसुगितिप्रो ४३

भोजदेवः।इयतेनिमंषदेशंगमतेवायहृदंवेःकमिन्वाहुलकानलोपोषकारस्यदकारश्च।इंदेदीयतेइदं।स्वसारोवा
 इदंययुः।ताजिह्वासदमेदंसुमेधाः।रूपासिनानाअहृगोहिदंतइतिवनिगमाः॥६॥॥इत्येकशतमुदनामान्ति
 ॥६॥॥अवनयः॥एधोनामसुखाख्यातः॥अवतिजगस्वोदकेन।अयंजप्राणिमिस्तीरादिनिमीरण।आसिचंतीरवने
 यःसमुद्रं।जातग्राणाअवनारमंच।इतिवनिगमोनिममेयुबहुवचनोत्वेनप्रायशःअवरातसर्वत्रबहुवचनोत्वेन॥६॥
 ॥यहः॥याप्रापरो।सेवायहृजिह्वा।जिह्वायावाद्यामीवाइतिनियतनाहृप्रत्ययोधातोइस्वत्वेहुगागमश्च।वाहुलकाहा
 यःस्वातेज्।पुषियल्लादिषुवृष्ट्या।यांतितांस्मान्प्रदेशान्प्राप्यतेवाप्राणिभिः।यद्वायहृइतिमेहन्नाम।पूर्ववज्जु।शयहृ
 महयो नघः॥द्विधानुत्तेवाइदंनाम।यातेर्हंजश्चएषोदरादिः।यातामृप्राणिभिः।इतामृयतेष्वित्यर्थः।स्वयमकेःपरि
 दीयंतिहृः।अवर्हंयसुभगसप्रयहृ।रितिवनिगमो।केधुचिक्ताशुययाइतीदंतामहृ।युमिश्ररा।दृष्ट्यावोय
 स्यात्इतिनेगमकादे।विपुतेज्जपस्यतिर्वचनेकंदस्वामिनाप्रतिपादितः।युमिश्रराइतिअयंयत्पतेप्रयुजतेव।ज
 तयमेवासेथो।मिउतितथोयद्यथावेपिवर्तते।नवायंवरूपसर्गस्यार्थः।केवलस्यापिदर्शनात्तपुतंवनमस्ययु
 तंभोजनमस्ययुतोयमितिपथसूतइतिगम्यतइतिअस्मात्आसुयुवपरियलपित्रपिचमश्चेतिपतिप्राप्तेह
 ल्कटोवहुलमितिअवोयतगुराः।वांतापिप्रत्ययःवर्णसुमेधोरुदकेनमिश्ररायाः॥अनेषुपुसुखराशिम

मिरर्त्तमद्ययवर्ततिवा। अथवायुज्वलनेअस्मादर्थोदित्वाघस्ययोऽष्टमेधिकरुणोवध्यतेआसुसेनुरितियमाः॥
 यद्वायवेयोधास्यविशेषेभ्योहिताः॥ खलयवमावतिलवज्वलराश्वतितयत्र। मदीर्गवेनापिबर्हंतयवाः। वाराणास्यया
 मिरितिनिगमः॥ इदमिवकुल्याभिरितिमाधवभायं। अनयोर्धुक्तेनहंतुसरयः॥ ६॥ ॥ खः॥ खतआवराशः। अथ
 खपिहृत्पत्रराश्यापिशब्दःसर्वोपाधिमभिवारार्थइत्युक्तेनिरुपयथादपिजनिम्यतिरिक्तादयिस्वनेऽःप्रत्ययः। राशः।
 हननतादिरेयोखाताः। तथाश्रुतिः। अपांविजमपिहितंयदासीद्वजघत्वांनुयतद्वदति। इत्युक्ताअरदह
 रुवाहुरितिनीदीवाकां। यद्वाखनंतिनृमिवेगेनबहंसः। अथवाखेदानोद्यमार्थेकविधानमित्यस्योपलक्षणांर्थतात्
 कः। वायुः। खतस्वेर्येहिसायावेतिपथत। सायंतिस्त्रिराभवतिहवेराहृदाः। हिंस्यंतेवातेनखाःसरायसवामुयस
 जागरानः। अथामतेवरुणखायामतस्येतिवनिगमो॥ ६॥ ॥ साराः। यिज्वलनेभोवाहिकःकेयादिकश्चसि
 वमितादाघंशेतिरप्रत्ययः। सायंतेवध्यतेआसुसेतवःशिलादिभिरवतारावा। सरायात्सारइत्येवसत्तेधातोः।
 रुग्णश्चकटिलोदिस्यैरन्नितिबाहुलकाद्भवतिटिलोपश्च। सीराशब्दोत्तदीवचतोत्तोदात्तः। हलववनआघ
 दात्तइतिमाधवः। सीराशब्दोत्तदीवचतोत्तोदात्तः। हलववनआघ
 सारायुज्जतिकवयइतिहलववनः॥ ६॥ ॥ खोत्ताः। खोतसिभवाः। खोतसाविभायाइत्यावितिआघस्यः॥ ६॥ ॥ ४४

बुसरणाद्विजयोमवर्तितंयथासमुद्रंखोत्ताएवंसर्वकृतवोपियंतीतिनिगमः॥ ६॥ ॥ एतः। इत्यागते। वीत्याहुरिति
 रिनिबाहुलकान्निप्रत्ययः। इदिकोरादितिजायु। यंतिरस्यः। गमनस्वभावाहितघातस्यतवाप्राशिभिः। वियर्हंत
 तयस्यइतिनिगमः। एनीशब्दानदीवचतोत्तोदात्तः। अथवाघदात्तरितिमाधवः। एनीतएतेबहतीअभिप्रियेतिअ
 स्यादाहरणो॥ ६॥ ॥ धुनयः। धुनकंपानभोवादिः। बहुलानि। इत्याहुरसिकु। शिशिमाहिरसिहिरिक्तेनिप्रत्य
 यः। किंचे। धुनजिकंपयतिभीरवृत्तादीनिकंपतेस्यंगमनशीलचात्। द्विवेदिवेदिवेधुनयोयंमर्थमितिनिगमः॥
 ॥ ६॥ ॥ रुजानाः। रुजोभगेनुवादिःथरस्मैपद्। मययेनप्रानव। अववप्रथमासमाताधिकरुणोशाववभवति
 मुगागमस्तनक्रियतोआगमानित्यचेनयस्येनवा। रुजंतिरुलानि। संरुजानाः। यियिषइंइंइंइरितिनिगमः॥
 ॥ ६॥ ॥ वज्रणाः। वज्रणे। कुधमंजार्थेभ्यश्चेतिपुव। वक्ष्यंति। कुधतावहिताववसिमयेवेगेनगच्छंसः। विसरंवा
 धित्वायस्येनप्रमयस्वरः। यद्वावहप्रापरोअस्माद्यवबहुलमितिपुविपुगागमोबाहुलकाद्भवति। स्वरश्चप्रवहंति
 हिताः। वरुतिः। प्राप्तिर्कर्मोत्पादिविमाधवः। पुचप्रापं। तहिताः। प्राशिभिः। प्राप्नुवंतिवासमुद्रंनिर्गवा। प्रवहणाश्च
 भिनसर्वतानां। निसुदुंदधतोवदरासितिवनिगमो॥ ६॥ ॥ स्वादोअराणाः। स्वाहंभदरो। कर्तव्यसुन। अस्म
 शब्दाकारांतोपिनिरुक्तइदकनामसु। स्वादः। स्वादनमद्यमाराः। भदरोनवावेवाधनंलक्षते। तेनरुलंवाधमानोस्मो

इत्युच्यते। दुर्ग्रहवदौर्ग्रहः। अजादिनादरायहादुःखेनगाहितवत्ताहंजलमुच्यते इतिमाधवः। तत्रभवोदोर्ग्रहः। तत्रभवइत्य
रा। अशंयोनिर्वाअश्वरतिश्चतिः। सप्ररुषयोदोर्ग्रहवध्यमानइतिनिगमः॥६॥ ॥३॥ अश्ववसः। अश्वतमयनेजातोअश्ववसः
अवाः। उधैर्महच्छवः। कात्रिरस्येति तस्यापसमित्यरा। तत्कुलोनाघघाः। सर्वेनिगमोन्वेष्टरायः॥६॥ ॥४॥ तौर्ग्रहः। ररांमश्वतेग
तयंस्तौर्गोअंतरिहे। हियतीतिवाताहः। तस्मिंश्चात्रस्तीरांशश्चाहापूर्वयदंअश्वतेः। दीयतेवीन्नरयदंएषादरादिः। अश्वो
हिवेगवशादाकाशेगच्छन्निवहिहश्यतेवेककिः। यहावेगेनताह्यसाहश्यात्ताह्येइत्युच्यते। तुरंगगरुणेताह्योवित्यत्ररु
स्यापसंताह्यः। गगादिनाघजितिहोरखामीनिगमोन्वेष्टरायः॥६॥ ॥५॥ आश्वुः। अश्वयाधोःकृवायाजिमिस्वदिसाध्यश्व
भ्यउरा। अश्वुतेधानाअश्वतेर्वाबाहुलकादुरा। अश्वतिमहाशनोभवति। आश्वुरितिहिप्रनामश्री। द्वावाइवक्कृवा
श्वुधितिनिगमः॥६॥ ॥६॥ अश्वः। अत्रमहभास्करमिष्टेरात्रधंपरिवृट्मरुषमरेवनमिति व्याख्यातं। वाजसम। य
ननुयुंजंतिब्रधमरुषंवरंतमित्यवठकवः। अश्वयुनक्तियुंजंतिब्रधमिति। अश्वेवादेवत्स्वपतइतिच॥६॥ ॥७॥ अरु
षः। अगतिप्रायरायोः। रुनहिभ्यामुषवृकृतिअर्थतेवातदधिभिः। यहाअरुषमितिहयनाममत्वथीयोकारः। अश
क्तुषइत्यर्थः। हरिमज्जंरुषोतयुंजतइतिनिगमः॥६॥ ॥८॥ मोश्वतः। मनज्ञानेक्षिप्र। वततिर्गति। कर्माउराशाश्वोव
नितिवत्प्रत्ययोबाहुलकाद्वति। मन्ममानोअयालस्येगितंगच्छतिमाश्वतः। समासपूर्वपदस्यनलोपाभावः। एषाद

राम ४७

रादिचात्र। महीमेअस्यहयनामश्वयेमांश्ववेवांएशनेवावधवेइत्यत्रमाधवस्यप्रथमभाभ्यमहतीरमअस्यसोमस्यसुवक
वर्षेणनमनेशराणांवर्षेणशक्राणांनमनमश्वेः। त्रिपमारोयुद्धेबाहुयुद्धेशत्ररां। हिसनशालपेभवतः। सोपमस्वापयच्छत्रस्त्रेहय
स्त्रेहरां। अइवरांअथप्रत्यहः। अथगमयामित्रानपगमयवाविनास्त्रिधातितोमसकृवाशदिति। अत्रमश्वत्वस्येतेदिसरा
मोश्वत्वमितिप्रतिभातिमाधवस्यवनामतिघटोमंश्वतोवभ्रवश्राष्टिरित्यश्वनामसुयक्यति। समाम्नायपाहंपुवमंश्वत्वइति
हश्यते। वधंमंश्वतोर्वरुणस्यवक्रमित्यत्रमाधवरुवमंश्वतुरित्यश्वनामसमानानमिगच्छंतीति। इहनुवरुणाविशेषरां। मं
श्वतोर्वरुणस्यमहोतंबक्रममश्वमित्यभाषयतनिरूपणाय॥६॥ ॥९॥ अथयः। एषामश्वयुत्ररा। रोवहुवदित्युक्तमसंदेहा
योरतदादीनिबहुववनोतातिनामानि। अथमयचलनयोः। इतान्सर्वधानुभ्यरतीन्प्रत्ययः। तज्जसमासाः। नविभ्यतिसंघा
बधनादिभिर्ननुध्यतीत्यर्थः। यतत्रिभिरश्वमेरयथिभिरितिनिगमः॥६॥ ॥१०॥ श्येनासः। श्येङ्गतो। श्यास्याहृज्जिद्विबव।
गुराः। श्यायतेधानश्येनः। शसनीयगच्छतीतिभाष्यं। ज्ञासिआज्ञासरसुक्। श्येनासोतदुवसेनासोअर्थमितिनिगमः॥
६॥ ॥११॥ सुयराः। एषालनहररायोः। याएवस्यत्यतिभ्योनरतिनप्रत्ययः। सुधावस्यत्येतेयवसादिप्रदानेनतद्विः। एरय
तिसादिनाममिमतातिसंघामादिसाधनत्वात्तयतेर्वाबाहुलकाद्वप्रत्ययेतकारस्यरेकः। शोभनगमनाइत्यर्थः। निगमोन्वे
ष्टरायः॥६॥ ॥१२॥ पतंगाः। पट्गतोपतेरंगजितिअंगकप्रत्ययः। यतंगच्छसंधानायतत्यनेनेतिवायनंगः। तस्यमहायतसनेवे

नियतः पुरुः गोचरसंवरवहव्रजमजापरा निगमाश्चेति तत्र वकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् पतेः ॥ यतेन गच्छति स्वच्छ
 करोगमेस्तस्वच्छयसंख्यतमिति स्वच्छवद्विहृक्तमः खित्यन्यतमास्यति मुमुयतं गाश्च ॥ अविष्टव्यं यतिगोभ्रवति
 निश्चयतेरथेयुक्तासश्च शवः पतगा रतिनिगमः ॥ आमुशो विशेषाणां ॥ छ ॥ नरः ॥ राज्ञा यरो नयते डिचेति कृतप्रत
 यः जस नरः ॥ तयं तिसादिनं कर्मणां नेतारो नरः ॥ चंस्सरो हरितो रामो नन्द निति निगमः नन्दनश्चानिति माधवः ॥ छ ॥ ॥ ह्याय
 रणां ह्याकोटित्ये ॥ ऊहलो र्षित ॥ खलोनाद्या कर्षणो नमुखादिषु गेषु कुटिलो कियंते ह्यम्वा ॥ यद्वा हरति रत्तिकर्मो नृत्त्यो
 बहुलमिति रापतदूरं सर्थं हाश्चार्थी ॥ हरिर्गताविति माधवः ॥ ह्यायरा मिति यथा हृष्टः पातः ॥ पुत्रो न ह्यायरा मिति निमगाः
 छ ॥ ॥ हंसासः ॥ हनहिंसागसोः ॥ हन्ति च दिह नित्क मित्क थियम्य चिम्भः स इति सप्रत्ययः ॥ घृति गच्छं त्यधानं गच्छंतः
 यो हिरधानं हि संनिवा ॥ हसा ॥ सायेवं मंधुमेतो अस्मिधरति निगमः ॥ छ ॥ अम्वाः ॥ अम्वाधो ॥ अम्वाधिलयिकारि
 ष दिवि शिभ्य कन्ति तिक्त्सयः ॥ अम्वातेर्वा बाहुलवात् कनजस्र अम्वावते धनं महाशना भवन्ती ॥ तिवा ॥ प्रजापते
 रक्षयदश्च यत्र दे श्वो भवत्तपदश्च यत्र दश्च यत्र दश्च स्यान्वमिति विज्ञापत इति माधवः ॥ यदा हि षु हिंममज्जम
 श्वा इति निगमः ॥ छ ॥ ॥ इति ष हि शतिरश्वा नामानि दशोत्तराणां दिष्टो यो जना नीत्या चरुते ॥ साहचर्येण संबधि राम
 नामानायेतीति हासपदे नैरुक्तये ह्ये पिष्टव्यं यदा परयदा वहीरा चेवा ॥ हरिर्इन्द्रस्या सोमपाना दि क्रियायाः स्वाधनत्वात् ५०

रोहितो मेऽनित्ययके ॥ ह्याला अम्वावाप्तिमसः ॥ हारित आदिमस्य हरिते वस्मोरश्मयः प्रातरादिस्य अस्मिंश्चिनोः काले रासभ
 वं रोगीत कालो वितेन श्यामलेन वस्मे नापदे यदेष्टाः ॥ अजा अजानात् दृष्टुः ॥ काले राश्मयोगच्छति सर्वतः प्रादुषिष्टयते विवित्रामे
 चमाल्यमरुतां ॥ अरुणो गावदसः काले तमो ह्यारसिमा लागं अः ॥ श्यावाः सविनुः काले श्यामवस्मा भवति ॥ छ ॥ दसाति विविष्ट
 रूपाणां तिष्ठहस्यते ॥ निपुतो वायो रप्रवत्तो हरा यस्मोपा मवादे संवरणा मिश्रणा त्रिपुतः ॥ इति त्कंदस्वामिप्रयः ॥ शष्टव्य
 यति स्तावत्प्रदश्यते ॥ हरी ॥ हजहरयो ॥ ह पि शिरु हि वृ तिविदिका त्रिभ्यश्चेति इन्द्रप्रत्ययः ॥ हरतो रथं अत्र तां कं हर्वयं ज्ञा परय
 द्यो वा इन्द्रस्य हरिताभ्यां हारं ॥ हरतीति अस्मिन् पक्षे करो इन्द्र ॥ ऊक्ता मे वा इन्द्रस्य हरी इमे तरेय ब्राह्मणो ॥ ऊक्ता मे वा इन्द्रस्य
 हरी सोमपानाविति यनु ब्राह्मणो इन्द्रो हरी यु पुने अश्चि नारय मिति निगमः ॥ छ ॥ ॥ रोहितः ॥ हृष्टरुहियुषिभ्य इति रिति
 इति प्रत्ययः ॥ रोहं सारो हंति रथं वहं त्या दिवमिति रोहितः ॥ रोहिदश्च मु विव्रते ति निगमः ॥ छ ॥ ॥ हरितः ॥ एव वदिति हरंति र
 थं तमो वास्वभासा ॥ यद्वा हरिच्छुः पातवस्मवचनः हरितवर्णा वा ॥ यदेदयुक्त हरितः सधस्छादिति निगमः ॥ छ ॥ ॥ रास
 भो ॥ रासशब्द ॥ रासि वस्त्रिभ्यां वेति अभवत्प्रत्ययः ॥ रासते शब्दे करोताति रासमः ॥ गार्हमः ॥ तो रासभो ॥ गार्हमरथेनाश्विना बुद्ध
 जयतामिति ब्राह्मणो ॥ युजायां ससन्तरथे ॥ युवरासभो वां कनिक्कददिति च निगमो ॥ छ ॥ ॥ अजाः ॥ अजगति श्रेयगाये
 षवाघव ॥ विभाभावी व्यस्येना ॥ अजंति गच्छंति सर्वतः क्षिपंति वातमः ॥ अहेलमानोररिवा अजाश्च वस्यतामजाश्चेति

तिगमः॥ॐ॥ ॥ एषः॥ एषुष्टुसेवनोवर्त्तमानेष्टयन्महन्गच्छरववेतिनित्यातितः॥ तस्यशतवद्वावागुगितश्चेतिज्ञाया॥ जस्य॥ ए
 षतः॥ सेवयित्रीवर्षेराभ्रमिसिन्नावावर्षेरा॥ एषदिःसहसंगता रतिमाधवः॥ तदापुंयोगादादरव्याया इतिज्ञाया॥ उपारथेषुष्ट
 यतीरयुगामरुतांष्टयतयस्त्विदंगतेतिचनिगमो॥ॐ॥ ॥ गावः॥ व्याख्यातारश्मितामसु॥ गंअः॥ युद्धंतेगवामरुतां नाम
 नीकमितिनिगमः॥ॐ॥ ॥ श्यावाः॥ श्येइगतो॥ नगरंभ्योव इतिबाहुलकावप्रत्ययः॥ श्यावोष्टुसहसंगतोवर्षः॥ तद्वंतेपिप्र्या
 वाःगुरांवचनेभ्योमनुभ्यामनुयोलुगवक्तव्यःविजनांक्यावाःश्रितियादीअख्यन्नितिनिगमः॥ॐ॥ ॥ विश्वरूपाः॥ नानावर्षो
 वा॥ बृहस्पतिश्चसवितावविश्वरूपैरहागतं॥ बृहस्पतिर्विश्वरूपामुयाजतेतिचनिगमो॥ॐ॥ ॥ नियुतः॥ निष्टुर्विष्टमिश्रराइ
 त्समाक्षिप॥ नियुवंतिमिश्रयंतिरयापसांदातिआत्मानंरथेनवा॥ यद्वानिष्टुर्विष्टममयपरमइत्यस्मात्प्रयोरुति॥ बाहुलका
 दुतिप्रत्ययः॥ हिलोपश्चनियंमंतेसारथिनानियुतः॥ नियुत्विर्वायविहताविमुश्चेतिनिगमः॥ॐ॥ ॥ इतिदशादिष्टेययोजना
 नि॥ॐ॥ ॥ आजते॥ दुश्चाजदीप्तोभवादिरात्मनेयदी॥ आजतेश्रेणिदंनितिनिगमः॥ॐ॥ ॥ आशते॥ आशपति॥ दुश्चाश्च
 स्माष्टदीप्तो॥ भूवादीआत्मनेयदिनो॥ वाआशश्चमुत्रमुक्तमुत्रसिन्नुठितवइतिप्रत्ययेपदपरस्मैपदित्वंकादसं॥ नितिमानि
 आशयंतीप्रयानितिनिगमः॥ आशानिशिलाशितादातिमाधवः॥ आशुतोतिवायागंतरे॥ आशुतीतिवत्प्रक्रिया॥ॐ॥ ॥ गम
 ॥ दीदयति॥ नेरुक्तधानुः॥ यद्वादीधीइ॥ दीप्तिदेवनयो॥ इमस्यधकारस्यदकारेयस्येनबहुलंछंदस॥ तिशापालुगभावः॥ यर

स्मैपदित्वंकादसं॥ योअनिधोदादयदश्चंरतिरितिनिगमः॥ॐ॥ ॥ शोचतिके॥ शोचैवभूवादिःपरस्मैपदादीप्र्यर्थत्वं
 नेकायंतातधानुनो॥ अजस्त्रेणशोचिषाशोचुचानइतिनिगमः॥ॐ॥ ॥ मंदतरति॥ मदिस्त्रुतिमोदमदस्त्रकोतिगति
 तिषु॥ अत्रदीप्र्यर्थः॥ भूवादिरात्मनेयदीनिगमोत्वेष्टरायः॥ॐ॥ ॥ मंदति॥ मदिक्ल्यासुखेवभूवादिरात्मनेयदी
 दीप्र्यर्थत्वंइववत्॥ निगमोत्वेष्टरायः॥ॐ॥ ॥ ॥ रोचते॥ रुचदीप्तो॥ अभिधियाश्च॥ भूवादिरात्मनेयदी॥ उहयिष्याम
 तिर्माअदिष्टतदितिनिगमः॥ॐ॥ ॥ ॥ ज्योतते॥ पुरजुनदीप्तो॥ भूवादिरात्मनेयदी॥ उहयिष्यामतिर्माअदिष्टतदि
 तिनिगमः॥ॐ॥ ॥ ॥ ज्योतते॥ पुरजुनदीप्तो॥ भूवादिरात्मनेयदी॥ यकारश्चादसः॥ यद्वाद्यतिर्विहृतातः॥ घजेरिसि
 त्वादेष्टजइति॥ इतिप्रत्ययेविहितो॥ जोबाहुलकादत्रापिन्नवति॥ निगमोत्वेष्टरायः॥ केविदस्याच्छानिछंदतइतिप्रत्य
 तिछदिसंवरणाइतिचुशदिः॥ परस्मैपदावययेनात्मनेयदंतिहोपश्चंदस्फभयथेसाहंधानुकवाहादिलोपः॥ नि
 गमदर्शेनान्निर्स्मयः॥ॐ॥ ॥ घमत्त॥ घातत्तघत्त॥ सपदादिवात्किप्रकृतंतीतिमनुष्य॥ एषोदरादित्वात्
 कारलोपः॥ यद्वादिचुर्काइतिजिगीयाव्यवहारघतिस्तुतिर्कातिगतिषु॥ इत्यस्मादाप्रणीदिवेष्टयतीतिविविप्र
 त्ययेपद्योक्तंदिव॥ ततोमनुषिदिवउदित्यचंदोप्तिमदित्यर्थः॥ समासावेयस्यपदार्थस्यस्वकृतयद्वाचकमाख्या
 तंनामवातसहेवामतापियक्यतेतथाहिकांत्रिकर्मसुउशिगादिव्याप्तिकर्मस्वाप्तवानइत्यादि॥ महन्नामसुववशि

दित्वा सर्वत्र रूपसिद्धिः श्रुतां जसि श्रुतां गीतां यत्र गावोत्तरि श्रुतां अयासाः विष्णु गिरामभिननु म्मिं इति वनिगमोः। अथाप्यपरिस
 माप्तिं सवने हिर्वचनं श्रुतो तया दर्शनादित्यत्र स्वदस्वामी। अथवापि स एव सर्वत्र। यद्वा हिरेन क्रियत इत्येवाशेषास्त्रितस्य परमाश्रे
 दितमिति महासंज्ञाकरणा स्वप्रयोजनं वस्तिर्न अन्वर्थसंज्ञानं। आश्रेयते अधिकमुच्यते इति तेनेव जातीयकहिर्वचनं
 जायंत इति शब्दविद्यो विद्यो वक्तुः। यथा हो दर्शनाया हो दर्शनायेतीति॥ छं॥ ॥ इति अत्रिगोत्रस्य देवराजा यदुनः इति तेने
 दु ककां। इतिर्वचने प्रथमोऽध्यायः॥ समाप्तिमगच्छत॥ ॥ श्रीः॥ कर्मनामा मुत्रराणां निभाष्ये स्वदस्वामी। ह्यलन कर्मसंब
 धादाह। कर्मनामा मुत्रराणेव वदंति श्रुतिः॥ ॥ अथः॥ अत्र इत्यादी निश्चित इति कर्म। अनाश्रित विशेषाणां च कर्मणां
 नामधेयानि सति साधारण्ये साधारणा निवर्तिमाना निवाक्यार्थवशादिति॥ छं॥ ॥ अथः॥ अत्रः॥ अत्राद्याः। अथः कर्म
 रत्नाया इत्यस्मिन्नुदेत्यसु नृविकल्पेन नुडागमश्च। आश्रुतिरिति च त्रोरं आश्रुतिवानानु कलरूपेणा इदं सामे लिख्यते यो
 अस्मिन्ने सौ भगवत्तु मदप्र इति वनिगमोः॥ छं॥ ॥ दंसः॥ दसिदंस न दर्शनयोः। चुरादिरात्मनेपदं। असुनः दर्शयति हि
 तत्कारणे न दृश्यते दशाभिरिति वा। अथवा दसि मोक्षो चुरादिः। परस्मैपदं। असुनः दंसयति मोक्षयति या अनः पुरुषं सं
 सारादायको वा। यदा तसु उच्यते दसु वा अत्रात्राणां तस्यार्थः कर्मरायसु निबाहुलकानुम। उच्यते यितव्यं हितं दंतं न तदय रान
 मित्यर्थः। दस्यस्य चारुतममस्ति दंस इति निगमः॥ छं॥ ॥ वेषः॥ विष्टया प्रोयवाद्यक। वेवेष्टिया प्रोतिकर्तृनृया प्रविष्ट

रान ५३

तां यद्वा वेवेष्टिया त्रिकर्मसु पश्यते। परिवेवेष्टि मोक्षयति स्वकलंकर्तृनृकर्मणो वा देवेभ्यः श्रुकेयं वेष्टायति इति निगमः॥ छं॥
 ॥ वेषः॥ विष्टेः प्रेरणां यो इति माधवः। असुनः प्रेर्यते स्मिन् कर्मकराः। यद्वा देष्टकं पने। असुनः वेपंते चलं त्वकत्री रस्तत्र दे
 नुरुपं वे यं स्मि विष्टयराधनया त्रकं पयति। रदु आदीन निष्ठादातीति वा। त इहं भीरवेपसः। अत्रि विष्ट्या पुत्रेपसमिति वनिगमो
 छं॥ विष्ट्या विष्ट्या प्रोत्तरसंज्ञागम्यः विष्टिवाहुलकात्। अत्रागमश्च। वेषसमानार्थे यथा दृष्टं। पादः। विष्ट्या प्रमाभिः
 सुकृतस्सु कृतस्य विष्ट्या प्रमातराणि चेतवाद्यत इति वनिगमोः। उभयत्रापि प्रमाति विशेषणं। विष्ट्या तिकर्मनाम। तथाव
 निविस्तु॥ विष्ट्या स्वयसः कर्मणा सुहस्ता श्रुत्या धनिष्ठा प्रमा प्रमा मिष्ट्या इति। विष्ट्या प्रमाभिस्सु कृतस्सु कृतस्ये सत्रमाधव
 निरुक्तमा विष्ट्या प्रोत्तरः सुविस्तृतेः स्युर्विस्तृता निविष्ट्या इति। नुष्ट्या नृदो सुपया सुगाना नि कर्मभिः। शोत्रेर्मचोपि विष्ट्या
 प्रमाति वदत्यस्य मत्र प्रमा तस्य उभयत्रापि विष्ट्या शब्दः प्रमा तस्य विशेषणं वनुष्ट्या नृदो अत्र यवोपा महां नि नुष्ट्या ना
 तिमाधव स्वदस्वामी। विष्ट्या प्रमातराणि चेतवाद्यत इत्यत्र विष्ट्या तिनेदं कर्मनाम प्रमा तनेन योन रुद्रा प्रसंगात्। अतो विष्टे
 र्वा प्रार्थस्य कया शब्दो यस्मा आदितादीकारः। विष्ट्या व्याप्तिं कृते यथाः। प्रमा तिकर्मनाम कर्मणा निहितीया वदु वचनां
 तवेना भाष्ययत्। एते यो सुमते न। एतो निगमोः॥ छं॥ ॥ व्रतमा अत्र भाष्ये। व्रतमिति कर्मनाम दुरोत्तानि सत रमादि। अ
 त्र स्वदस्वामी व्रतमिति कर्मनाम दुरोत्तानि कर्तारि सत रति कृतया ख्यानं। तद्विविधं। अत्र मम मम वा हराणि निविष्ट्याति

ववन्तु यी ॥ ६ ॥ ॥ तौ कं नु दध्यथ नो पुंसि संतौ यां घः द्योदरादिना हकारस्य ककारः ॥ नु घतेनेन मातागर्भवासकालेन घतेन
 व्यादिमिरिनिवापद्यजस्तजो ॥ कदाधाराज्जिबलिकलिभ्यः क इति बाहुलकात् क प्रत्ययः ॥ सकारलोपश्चासु यतेतौ कं
 ॥ तथा बहुरिश्चोयास्थाने ॥ शरामस्मिन्सन्नयति द्यादिभिर्गाथाभिः प्रशश्यते पुत्रः ॥ यद्वा नुद तिस्रो बोधानुः ॥ बहुर्यः ॥ कः
 प्रत्ययः सर्ववत् ॥ बहोतेहितवर्द्धातवामातापिरभ्या ॥ यद्वा पूर्वभ्या एव धानुभ्यो घात्रिरूपे ॥ अर्थश्च स एव ॥ नु जेस्त ककारो
 बाहुलकात् ॥ हवेः सकारलोपश्च ॥ मानस्तो क युजवयेषु रा रिष इति निगमः ॥ ६ ॥ ॥ न न घः ॥ तनुविसारे ॥ विलिभलि
 तनिभ्यः क यन्नितिकयनप्रत्ययः ॥ कुलंतनोति विस्तारयति ॥ मानस्तो केतनयेमान आयाविति निगमः ॥ ६ ॥ ॥ तौ क्वा नु
 जेसुवेः सुवेः स्त घतेर्गमनिनिककारोतादेशः ॥ तवतेस्त कुगागमः ॥ त्रैप्योदरादिनात् ॥ अर्थः पूर्ववत् ॥ निगमोन्वेयरा
 यः ॥ ६ ॥ ॥ तक्वा ॥ तक्तेर्गतिकर्मणो मनिव पुवेर्गसर्थाहामनिव ॥ अत उकारश्च उन्पूर्वरातुवासमानार्थः निगमो
 न्वेयरायः ॥ ६ ॥ ॥ शेषः ॥ शिषसर्वोषयोगो नुशदिः ॥ भूवादिः ॥ असुनरिमिया मायोपितरि कुलसंतानार्थं परिशेष्य
 तियति शेषतिवापिनादिभिः सह नम्रियते स्वयमवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ यद्वा शिषविशेषणौ ॥ रुधादिः परस्मैपदा ॥ असुनवि
 शिष्यते पित्रा आत्मनोति शायितं करोति हि विद्यादिभिः ॥ पुनानुपिना प्रजाभ्येत केयसीमात्मनः कुरुत इति ब्राह्मणं ॥
 ॥ तथा ॥ पुत्रमेवैकमिच्छंति आत्मनो गुरावन्नरमिति महाभारतं ॥ यद्वा शिषिहिसार्थं भूवादिः ॥ परस्मैपदा ॥ शेषतिहित

स्मिमातापितरौ यदापियेति मनुः ॥ पूर्वमेव दर्शितः ॥ न शेषो अग्रे अमजानमस्ति ॥ माशेषसामाजनसेति वनिगमो ॥ ६ ॥
 अप्रः ॥ कर्मनामसु व्याख्यात ॥ बाहुलकादेयत्वेपि भवति ॥ आशेते ईसश्चतुः ॥ इति तौ जराजेन कर्माद्याग्रहरानकृतः ॥ आ
 शोसनेन सर्वानकामानपिता ॥ आयातेवामहतापुरोयताय विप्रमप्रउपसोपवहति ॥ आयधनमिति माधवः ॥ अयसं
 विनुमर्हति ॥ ६ ॥ ॥ गयः ॥ गमेरघ्यादयश्चेति यत्प्रत्ययो तो नियात्यतेति यातनात्मकारलोपः ॥ गारुः स्तौ ॥ अस्महायत्
 यत्सवेह्रस्वंगतावर्थः ॥ पूर्वमुक्तः ॥ गीयतेस्यते देवभट्टारकेत्येवमादिभिः ॥ इंद्रोवसुभिः परियानुतो गयमिति निगमः ॥ गय
 स्थानः ॥ प्रतराः सुवीर इति वा ॥ गहायत्ययोन्ता मेति हरदत्तः ॥ ग्रहमिति नुमाधवः ॥ ६ ॥ ॥ जाः ॥ जनी प्रादुर्भावे ॥ अन्येष्वपि दृश
 त इत्यत्रापि शब्दस्य सर्वोयाधिव्यभिचारार्थं तातु ॥ कवलज्जने ॥ ॥ य पूजसा ॥ जायतमातापिरभ्यां सकाशात् ॥ सामः ॥ परिजनु
 नायश्यते जाः ॥ अन्मीवोरुदजासुतोभावति वनिगमो ॥ ६ ॥ ॥ अयसं ॥ अपपूर्वोत्तमोते ॥ न न चर्वा सततेर्वा ॥ अघ्यादय
 शेति यत्प्रत्ययो तो नियात्यते ॥ ततो ते हिलोपः ॥ अयसे शरीरोत्तं शरीरात्मैकवेश इत्यर्थः ॥ अयसेयमेति त्रिषा माह्व्यप्र
 वर्तते प्रादेशानि विपरिलिखितमिति यथा तच्चैतदोरस एव संभवति नातेन हहेनुनायततातिवा ॥ प्रजाभिरमेअ
 सत्तत्त्वमस्यामिति मेव लिङ्गात् ॥ कं प्रजया हि पिरभ्यस्तराविमोकश्चराच्च ॥ एतच्च जेवजादिष्वपि संभवति ॥ यद्वा अपत
 तमयतता ॥ तवसाधुरिति यत् ॥ कवेरयत्तमाहुहति निगमः ॥ ॥ यहुः ॥ यातेर्वा यजेश्चोरादिके मगधादिवात्कुप्रत्यये

नियतनाह्यसिद्धिः। यातः प्राप्ताः पुराणवशेन स्वनाम्ना ह्यते वा यदुप्यतश्चाहृतश्चेति माधवः। ईशानः सहसो य होरति
 निगमः॥ॐ॥ ॥ स्रनुः। अत्र प्राणिषु सवे सुवः। केवेति नुः प्रत्ययः स्रपते मात्रा। अत्रिस्त्रनुसहसोऽनुवेदसमिति निगमः॥
 ॐ॥ ॥ नपातः। नत्र पूर्वोत्तरेण तान्त्र बहलसम्प्रापि संज्ञा छंदसोरिति शि लोपः। न धारानथान्न वेदा हत्यादिसूचरान
 नः प्रकृतिभावः। नयातपतिना नयतजाः कृत्। यहिवा विपुचोनपादिति निगमः॥ॐ॥ ॥ प्रजाः॥ ॥ प्रहर्षो ज्ञनेरुयसर्गवसं
 दायामितिः। हाय प्रजायते। प्रजादे विदिदिठिन इति निगमः॥ॐ॥ ॥ बीजं। बीजति प्रजनकां त्यश्रनखादनेष्टिस्मा
 ऊकृपयद्यः॥ तथा वभोजराजीये विधोऊ गितिक त्यादितं बवथोरयहा बीजवही जंयथा धाम्यादिरुयं बीजमुत्तरोत्तरं स्वा
 मिहृदये भवति एव मयसमयिवंशा मिहृदि हेनुरिति बीजमिहृदयेति। यस्यां बीजं मनुष्या वयंतीति बीजमः पक्ष्यार्थमि
 ति हृदं॥ ॥ॐ॥ ॥ इति पंचादशाप्यनामानि॥ॐ॥ ॥ मनुष्याः। मत्वा कर्मो रीसी व्यजा त्यादिभीष्यस्व दस्वामी म
 वेत्यादिनामतेः सीवेऽभ्युद्दिधानुजत्वं प्रदर्शयति। ज्ञानेनेदमिति साध्यसाधनभावकर्मो रीसी व्येति संतत्वंति। यथा
 आदयः मतस्य मानेन वा प्रजायति तास्यः मतस्यतिः कस्मिन्नर्थे इत्याह। मतस्वीभावे प्रशंसायां मतथीयः प्रशस्त
 दनुमनुष्या तस्य जतेति नित्यपक्षेय सति सृष्टि कार्ये सो मतस्य दृष्टादृष्टिकारणमनुमास्यते कारणानुविधायित्वा
 त्र कार्यस्य वामनोरयसंज्ञाति श्रुते तौ अपत्यमात्रविवक्षाया मरौव भवति मानव इति मनुषो वायकारं तमेकप्राति

पदिकमस्ति। अतस्तदंतात घसादयतिन प्रत्ययसन्निधौ न युगिति स्मरणांतरं विनापि प्रत्ययेन यकारांतप्रयोगदर्शना
 त। समिहो अघमनुषोदुरोरा इति षोडशदिता सर्वसिद्धं। अत्र श्रीनिवासः। मनेर्मनुः। सवेद्यश्च षट् लोपे मनुष्यगीः।
 मनसेवति यति उवापि यत्तं वा ममनुष्यगीः। मनेरुसिमनुषानि। यत्तु बोवास्यामनुष्यगीरिति। स्यार्हो वसुमनुष्यादवामहि
 दिव्याः शमितार आरभधमुत मनुष्या इति च निगमो॥ॐ॥ ॥ नरः। रात्रि प्रायरो। नयातेर्दे। वति ज्ञन प्रत्ययः॥ ऊस। नयं
 तिसंसारचक्रं पदाद्यो न्वादेशाद्दे शांतरं नायंते। वास्वानोत्तरकालेन। यद्वा नतागात्रविद्येये। बाहुल्यकादृव डिद्ध। न्यसंतिगा
 त्रविद्येये कुर्वन्ते हि नित्यमेतगात्राणि विद्विष्यंति कर्मसुतानि कुर्वन्तः। ताननरः प्रथमं। दवयंतः। तां वृत्रेष्टिं इत्यतिनं र इ
 ति च निगमो॥ॐ॥ ॥ ध्रुवाः। ध्रुवकंपने॥ ध्रुववायवाद्यव। ध्रुवयति ध्रुवति ध्रुवते ध्रुवोति ध्रुवते। ध्रुवाति ध्रुवनात ध्रुवो
 ति ध्रुवते। ध्रुवः पदानिकं ये विधुनने ध्रुवन्तः। ति देवं ध्रुवोति स्वावयवान् ध्रुवः। ऊस। ध्रुवाः। यद्वा मनुष्ये। मसुतो वेयंते। यद्वा
 बुगतिमुद्दोः। अस्यायवाद्यविष्टयो दरादितान् रूखः। इतश्चेतः शरणा र्थी नो धवंति गच्छंति ध्रुवाः। कोकां शयुवा विधवे वदे
 वरमिति निगमः॥ॐ॥ ॥ जंतवः। जनी प्रादुर्भावे। कमिमनिज निगमायापा। भिभ्यश्चेति नुप्रत्ययः। ज्ञायंते जंतवः जः इर
 ज्यं न प्रेषयस्व जं मुमिरिति निगमः॥ॐ॥ ॥ विशाः। विशप्रवेशने। द्विप्रविशंति अनुप्रविशंति वर्म सर्वकर्मस्वधिका
 रिवेन। यद्वा अनुप्रविष्टा आसातापभरजादेः श्रिता इत्यर्थः। विशो राजा ननुषतस्तु र्गमियमिति निगमः॥ॐ॥ ॥ हिन

पः। हि निवासगतोः। क्रि। होच संज्ञायामिति त्ति। क्रि। थ। नि निवसंति भूमा गच्छंति वा तस्यां। अनुक्रोशंति क्रि। तपो मरेषु इति नि
गमः॥ ६॥ ॥ नृष्यः। नृष्ये विनोषते। भावे कः। र्पणं कृष्टं कर्षणं कर्म विशेषेण चात्र सामान्यतः कर्म मात्रं लक्ष्यते। तत्र कर्म तदस्यास्ति
नुगकारे काररे काश्च वक्तव्य इति इकार प्रत्ययः। तथा च भाष्यकारः। इष्टय इति मनूय्य नाम कर्म वं तो भवंतीति। तथा वश्री भय
वशीतायां। नैव कश्चिद्गुणामयि ज्ञानुतिष्ठत्यर्ककृदिति। यद्वा शुद्धोपि कृषिर्वै सर्वस्यार्थवत्तत्रैकं कर्म शिक्तः विविधं कृष्टे विहितः
धरिकं इत्यनाद्यभिलषितक्रियानुष्ठानसमर्थः कर्तव्ये कृष्यां सामर्थ्याद्देहः। स एषामस्तीति पूर्ववन्मात्वर्थयः। तथा वभाष्यं
विदुष्टदेहावेति यश्चादपस्त्रुकामतः कद्रूपनसममर्थः तदथे कृष्यां विदुष्टदेहचं नृष्यः। नृष्यंति प्राप्यं यदाभ्यामिति भावः॥
कर्षंति आकर्षंति वशीकुर्वंतीति महभास्करमिश्रः। मित्रः कृष्टारनिमिषाभिचष्टे सद्यश्चिष्टश्रवसायं च कृष्टारिति च निग
मो॥ ६॥ ॥ चर्षणायः। चरतेर्हीनो रत्रिं सधधम्यश्यावितरिभ्यो निरिति बहुलवचनादनिप्रत्ययः युगागमश्च। चरणा वंतः
चरणा शोलाः यद्वा कृषे सदेश्ववेति अनिप्रत्यये कृषेरेतद्रूपं। आकर्षंती वशीकुर्वंत इत्यर्थः। इति महभास्करमिश्रः॥
यद्वा चर्षणायः। चायितारो रक्षारः सर्वे पां यदार्थीनां। यद्यपि यश्र्यतिकर्म सुविचर्य शिरि नियतितं तथापि पिता नुद
स्य चर्षणारि सत्रवायिता इष्टेति स्कंदस्वामिना व्याख्यातं। प्रचर्षणाम्यः यत्तनाहवेषु। महा रंशेन वदा चर्षणारा इति चान
गमो॥ ६॥ ॥ नृष्यः। राहवधने। नृनेरु सिरिति बाहुलकादुत्पत्त्यः। याजस। नृष्यो न हंते कर्मन्निः पूर्वकृतेः संसारेन

ध्यातिवानहनायं। सचासनेमनहुषः सुवीराः। आयातं नहुषस्य रि। अधगं तानहुषो हवं सररित्यादयो निगमाः। अकारांत
 मिदं नामकेषु चिकोशेषु ह श्यते तदा रुन हि मा मुष निति उष न प्रत्ययः। एवं वदर्थः। प्रसर्त्वा स्य नहुषस्य शेष इति निग
 मः॥ छं॥ ॥ हरयः। ह नृहरयो भूवादिः। ह प्रसहकरो। जुहोत्यादिः। इत्सर्वधानुभ्यती न प्रत्ययः। हरति यदर्थो न। प्रसह्य इ
 यंते वा मत्सने मिति वा तद्यावत्प्रत्ययवाक्यं। अहं प्रजाश्चाकुशता हं रमीति निगमो नेयगाथः॥ छं॥ ॥ मयो मतीः। मडू प्राणात्मा
 गो। अद्यादथश्चेति यत्प्रत्ययान्निपात्यते नुगागमसु विकल्पेन गुरोः। अयं ते मर्याः॥ छंदसि निष्कर्षे त्यादिसमर्थेति यत्प्रत्यय
 तं निपातितं को नु मर्या अमिथितः। मर्या येव कन्या शब्दे वेते। मर्यन्मयो वा कृता ते सधस्त्व आरति निगमाः यद्वा मडू प्राणात्मा गो ह
 सिम्रि राय मिदं मित्र एष विमस्तनिति तस्य प्रत्ययः। अर्थः एवं वनु। मर्त्तं शयातव स्वयस्य लोक कपिद्वै मववो निष्कै वली-छनव
 सरमर्त्तय विष्टे म्यच्छंदसाति स्वार्थिक छंदितो यत्। मर्त्तं छपिरमर्त्तं निधायीति निगमः॥ छं॥ ॥ मर्त्याः। व्याख्याताः। तं वा ह
 वंत मर्त्याः। तं मर्त्ता अमर्त्यमिति व निगमो॥ छं॥ वाताः। ह नृवरयो तात वातात्तात सुपित्त्यादिस्त्वेराभोजन राजेन नृत्सये आरा
 गमो निपात्यते। वरावति स्वममि मर्त्तं देवताभ्यस्तय सारा धिताभ्यः प्रविश्यंते वायु तादौ। यद्वा वातो धधा त्यादिसंबन्धः तदंतो वा
 ताः मतथाथोकारः। यद्वा व्रतमिति कर्मताम। अन्नं वा। अन्नमपि व्रताम तस्मादेवेत्यन्ते। तदीयास्तयदमित्यगा। कर्मणा
 जायते जनुः कर्मणो र। मुख्यतरत्तः। कर्मणा मधिकारित्वा वमनुष्याणां कर्म संबंधितं। अथा अन्नाद्वा तानि जायंते जातो म

नितवर्द्धतोऽन्नस्यरेतोरेतसः प्रजा इति वञ्चतः। मनुष्याणां मन्त्रसंबन्धितं। पंचव्राताऽयस्य वरति निगमः॥ ६॥ ॥ नुवंशः। नु
 वीहिंसायां। कलेरशजितिवाहुलाकादशब्दप्रत्ययः। भोजराजीयमिदं स्तवं। हिंसंति प्राणिनः। हिंस्यंते व्याध्यादिभिर्वा। यद्वाहरी
 गतिरराहिंसयोः। अस्मान्निष्ठितरयोः। अस्मोतेः पचाद्यचूर्णमश्नन्ते एषोदरादित्वात्। एवंपदस्य द्रुत्वत्। वकारश्चोपसृ
 नः। नुवंशास्त्राणामश्नन्ते प्राप्यमिति माधवः। महाहरीहिंसायां। नुवंशः। कामएवामिति नुवंशाः। पूर्वस्त्ववपदस्य द्रुत्वत्। वशका
 नाविसस्मात्तवशिरापाहपसंख्यातमित्यप्ययद्वावनुर्धर्मार्थकाममोक्षेषु वशयामिति च नुवंशाः। संतश्चकारलोपेन नुवं
 शाः। चतेस्तन्निष्ठितवृत्तस्य निर्वहः। भोजराजीयः। नुवंशेषमन्महीति निगमः॥ ६॥ ॥ इत्यवः। इहजिघांसायां। रादिकः। वि
 प्रशोभोभककुहः। परेभ्यश्चतिष्ठंदासि परेच्छायामयातिकाच्चात्पाकंदसात्प्रत्ययः। परेहिंसारुचयोहि प्रायेण मनुष्यः। अ
 ष्टिवकुर्गवाहुस्त्ववश्चेति निगमः॥ ६॥ ॥ आयवः। इरागतौ। छंदसीराइत्यराप्रत्ययः। गच्छति ग्रामात्त्रयामंगमनशा
 नावा। वाहुभ्यामिमायवोजनंत आयोर्हस्कं भउयमस्य नील इति वनिगमो। अतोदात्त आयुः शब्दो मनुष्यवचन उत
 माधवः॥ ६॥ ॥ यदवः। यमउपरमे। यमेर्बुक् इति श्रीभोजदेवः। अनुदात्तोपदेशवत नितनोतनोत्पादना मित्यादिना
 नुनासिकलोपः। यस्य ते नियम्यते आचार्येण अपथप्रवृत्ताः राजावा॥ यो अस्ति वाहः पशुरिति निगमः। अत्र माधव राम
 वः। अत्र माधवः। यदुषु भवो याहो यदुरिति मनुष्यनामेति॥ ६॥ ॥ अनवः। अनपराधे। अराश्चेति विधीयमा ५८

नउहस्योवाहुलकात्तभवति अन्नं पतवः। ज्ञानवत्त्वादेते बांधर्माद्यनुज्ञातात्प्राणानस्य फलकवादेनंतात्स्यंते इतरे यश्चा
 दयो ज्ञानहीनवान्निःफलप्राणताः। तथा चोपनिषदितस्य यश्चात्मानमो विस्तरावेदेत्यत्र प्रकरणे ज्ञानत्ववत्तात्पुरुषस्यापि
 शिष्टं प्रतिपादितं। शिष्टाय विहवस आनवायेति निगमः॥ अत्र माधवः। अनुरिति मनुष्यनामा तदायः। दोषवत्सरति च अ
 नवस्तेरथमप्यायतकृन्निति व। अत्रातवक्रमवः। तेव मनुष्याः मन्त्रोसः संतो अमृतत्वमानप्युरिति अतिः। तथा वाह्यरामपि। आ
 मंवंशं ससभवो वेदेवेषु तयसामयीयमभ्यजयन्नित्यादितेभ्यो वेदेवा अयेवावी भसंत मनुष्या रं धादिनि। च॥ ६॥ ॥ एस्वः
 एरो आयायमेहमन्वेरिसरात्यादिना वाहुलकादुप्रत्ययः। हरयितव्याः कामाना। रूहभ्यानु रिति श्रीभोजदेवः। एताः मु
 हाः स्नातादिभिरित्यर्थः। यंपूरवोहवहंरां सवंत इति निगमः॥ ६॥ ॥ जगतः। गमस्त्रुगुगोवर्तमाने एष हहमहजगच्छरव
 वेति कुप्रसयां तोनियाय। तप्रसयस्यादादेशः। द्विर्वनं नजिलो यश्च नियायते। गच्छति ग्रामात्त्रयामंगमनशा
 यदेयामंगं जगतामिरस्यसीति निगमः॥ ६॥ ॥ तस्वः। छागति निवृत्तौ। दसितदुःख इति लिटः। लिटः कान्दाकसुश्चेति क
 सुः। वस्वकाजहसामिति इत्यगमः। आतो लोपरति चालिदिधातो रिति द्विच। शर्पूर्वाः स्वपरतिथकारस्य शेषः। अस्मासेव
 वेति तकारः। तस्विवसु रिति स्विने। रुसः स्वनेयत्ययेन शस्व। वसोः संप्रसारणं। शासि वसि वसि घसनां वेति षत्वंति ष्यंति
 स्वस्मिन् स्वस्मिन् धर्मे। वरंतं परितस्व ष इति निगमः॥ अत्र वाजसनेयमाप्यनुवदः। तत्तुषः मनुष्याः रुतिमजमाना

इत्यर्थे इतिगच्छा गयंचजनाः। अभाष्य। तत्रपंचजना इति तस्य निगमा भवति। तदद्यवाचः प्रथमं मसीयजुषधं। तदद्यवा
 चः प्रथमं मसीययेनासुराननिभवेमदेवा असुरा असुरता स्ताने सुताः स्ताने भ्य इति वापि वासुरिति प्राणाना मास्तः श
 रा रभवति। तनतहंतः सोर्देवानसृजततत्सुराणां सुरचमसो मरसुरानसृजतदसुराणां मसुरचमिति विज्ञापते
 ऊर्जदउतयति या सोना राश्रयति पाश्वे। गिंयंत्रनामोर्जयतीति सतः पक्षसु प्रहृक्मिति वायं वरुनाममहोर्जुषधं
 गधवाः पितरो देवा असुरा स्तासीमेके च तारो वसी। निषादः पंचम इत्यथोपमस्य बोनिषादः कस्याचिपदो भवति निषमस्य न
 पापकमिति नैरुक्ताः यस्यां वज्रमथाविशा पंचजना नयाविशा पंचदत्ता संख्या लिंगान्नययोगेष्टविशिष्टेति। अस्य स्कंदस्वामी। त
 त्रपंचजना इत्येतस्य संदिग्धस्य विवेकार्थं निगमा भवति संदेहश्च मनुष्यनामसु पागत्रयं वशाष्ट श्रुतं तद्देन समानाधि
 करणः। तत्र यदि देवदत्तादियं वकविषयः स्यात्तर्गंधर्वादि पंचकविषयो वा न मनुष्यमात्रनामविषयता तस्यात् ॥ ॥
 मनुष्यमात्रनामैतदित्याचार्यमतं। सतसिद्ध्यर्थं मतां तनप्रदर्शनाय मनुष्यमात्रनामैतपदद्वयमिदमनुष्यपदार्थेव त्र
 इति विविच्य प्रदर्शनार्थं यस्यासः। नमन्यमात्रनामशब्देन समानाधिकरणो मनुष्यसन्निधिविषयः। अन्वर्थं प्रा
 यो मनुष्यनामत्वेन वदइष्टयः। एकायमतेन वाच्ये। दवताया उच्यते। तत्र पदेना गानां गंधर्वेषु यक्षाणां मसुरेषु पिशा
 चानां रक्षसंतर्भा वादृता विरोधः। तदद्यवाचः सौवी कस्याग्रे विश्वेषां देवानां संवादः। शिरोरजपश्चा यतां तत्र अद्यास्मिन्

राम
६०

कर्मशिवाचः माध्यमिकायाः प्रथममुक्तं स्वरसोष्टवार्थसदचदेवताविशिष्टमधीयमधीयाज्ञानायां येन मत्तानेनासुरासृजवि
 संकुर्वतः हे देवा अभ्यसाम अभिनवेमततश्च। एयमपि हे ऊर्जदः उत अयि पियति यासः यज्ञस्य संपादयितारः पंचजनाः। आवा
 यंमते नक्षत्रविष्मनुष्याः - यमस्य वस्य निषादस्त्यतीष्टो निषादानो यज्ञसंयादित्वमस्ति मृदस्याथोदनसोऽपु रसीति मृदपप्रय
 पकृतितत्रे प्रयक्तामीति मृदः प्रतिगृणातीत्येवमादिना। तथा दासीयिनश्चिपत्नीवेत्यत्र दास्यादेर्वाया रादस्य ववयज्ञसंयादित्वमेका
 मतेनायं वपत्तां गभृता देवा गंधर्वादयः साधनभावेन यज्ञसंयादिनः। अत उच्यते। ममहोर्जुषधं। हान् कर्मसेवधं। संयादयते स
 र्थः। अये मसंतेय देवा यमतेय द्यो यमस्य वस्यतु मयमथाचार्यस्येति। तथा चमंत्रव्याख्याने पंचजातयो वा ह्यरादयो फलिया गंध
 र्वादयः। सर्वे पि होनुः सस्तेन आया रे रासे वधमिति संप्रससाधारणं मनुष्यमात्रनामत्वेनैव निगमं दर्शयति। यस्यां वज्रमथाविशा
 प्रगाथस्यां वयत्। यदायां वज्रमथा पंचजनेषु मनुष्येषु भवयाविशति पंचभिरपि मनुष्यजाते रित्यर्थः। इत्यादियं चेति नि
 र्वाच्यते। त्रिनिर्वचनं संख्येति विषयकथनं संबंधा सर्वलिंगे नित्याह लिंगत्रययोगेष्टविशिष्टेति ननु षडादी मथवशिष्ट
 निगद्यते। प्रसथो यात्ररुदसंबंधस्वार्थानिधानात्तद्वदोय इत्युक्तं। अपि च नयाष्टकसायं चेति विनयापवंसाष्टकेति तद
 द्योयत्र कयद निरुक्तव्याख्याने। यस्यां वज्रमपेयस्या द्वितीयपादादित्याख्यानवात्माकमसंज्ञानुययुक्तत्वाच्च लिखितं। एचो स
 यर्वे। कनित्यहृषी सत्रप्राकप्रसयति दंशस्या धिकविध्यर्थे वात्रक निनिवाहुलकाकारस्याकारो नको रउ यजनश्च भोजराज

सुयुद्धितिराजिबन्धिविघ्नप्रतिदिविम्भः किं निम्नः तदापविस्तर इति धानुः ॥ घादिभ्यो विसृज्यास्मां यं वसंख्यात्तायं ते जनाः पचा
 ध्वं पंचभिर्भूते जीताः पंचजना इति हारस्वामि ॥ ६॥ ॥ विवस्वतः वसनिवास इत्यस्मादस्य भ्योऽपि हरयत इति विवदशियहा
 रान्नभावे भवति विविधं निवसन्तं विवः तदंते विवस्वतः सर्वस्यापि मनुष्यस्य किं विदुः सनमस्ति ॥ विवस्वच्छृष्ट्यादित्यवाव्या
 छदात्तः अन्यत्र मनुष्यविशेषे यजमाने द्वितीयादृशमुदात्तमिति माधवः ॥ भवसुक्ततया विवस्वते ॥ शिवो ह नो विवस्वत इति
 च निगमो ॥ अत्र विवस्वात्यजमान इति माधवन्नायं ॥ महोज्ञाया विवस्वतो न नाशेन्यादित्यवचनास्योदाहरणं ॥ ६॥ ॥ ॥
 एतनाः ॥ एतन्माया मोयुध दुर्लभमिति युव प्रसयः बहुलवचना नुगागमो गुराभावात् ॥ व्याप्यंते उच्यंते तेषु व्यापारेषु त
 छंजते तेषु व्यापारेषु तेषां बाह्येण एतना जयमेति निगमः ॥ मनुष्याणां बहुलं नास्ति बहुलवचनां तेषां तथा निघं दुष्टपि मनुष्या
 मानुषामस्य मनुजानां नानराः ॥ स्यः पुमांसः पंचजनाः पुरुषाः पुरुषा विशा इत्यादियुवहुवचनां तदा दृश्यते ॥ ६॥ ॥ इति
 पंचविंशतिः मयवज्जनाः पुरुषाः पुरुषा विशा इत्यादियुवहुवचनां तदा दृश्यते ॥ ६॥ ॥ ॥ नेगति कर्माव ॥ इत्यवधा
 नुम्य इति न्ययः ॥ अभिमुखेन यते ते कथं पुण्ड्रं तो वासाधनत्वं ॥ बाह्ये हि त्वा सर्वत्र हि वंचनां ताना निगमो न्येयणीयः ॥
 ६॥ ॥ अवाता ॥ युङ्ग गतो ॥ समिडवानवृत्तं वदत्यत्र प्राक् प्रसयनिर्देशे शोधिकविध्यर्थ इत्युक्तेरानवृत्तस्य ॥ सुयो सुलु
 गित्यादिना दिना द्विवचनस्य कारः ॥ गच्छंतेः कर्मणा मंतः निगमो न्येयणीयः ॥ छ्त्राभावात् ॥ व्याख्यातोरपि मनामसु ॥ अथ ६१

श्रुवाते कर्माणि अभिनयंते वा कर्माणि पंतः ॥ अभीशाते कर्माणि कर्तुमिति वा निगमो न्येयणीयः ॥ ६॥ ॥ अथवाता ॥ अथवा
 त्वा ॥ ताच्छीत्यवयोवचनशक्तिषु वा त्वा ॥ अथवा सर्वानुकत्वात् ॥ छंदश्च मयथेत्या ई धानुकत्वात् गुराः ॥ धातो ईत्स्व
 त्वं ॥ एषोदरादिवात् ॥ आप्तः कर्माणि ॥ यदा अत्र इति कर्मनाममाख्यातं तदस्यास्ति छंदसा वनित्यादिति विभ ॥ त्वा
 कारः पूर्ववत् ॥ सकारलोपश्चादसः कर्मवन्तो हि सदा बाहू ॥ नकारांतो वेसंदेहः ॥ निगमदर्शनात् निस्सं ॥ ६॥ ॥ विनंग
 सो ॥ विनम्यग्रसंतो न्नादि ॥ एषोदरादिवात् ॥ एषं पदं मन्त्रोपः ॥ उत्तरयदेनुग्रस्त अदन इत्यस्मात् सवाद्य विसंप्रसारणं
 विनंगसो बाहुनामविनम्यान्नादिकं ग्रसनिति माधवः ॥ अन्वस्मे ज्ञावमभर द्विनंगस इति निगमः ॥ ६॥ ॥ राभस्ती ॥ व्या
 ख्यातोरपि मनामसु ॥ हस्ताभ्यां पुरुषाः अदंत्याभ्यामन्नादीन् गृहे गमस्ती बाहू ॥ गृहानि पदार्थानाभ्यां पुरुष इति माध
 वः ॥ शयीभिर्नभरमारोह्योरिति निगमः ॥ ६॥ ॥ वरस्मै ॥ करंसीति कर्मनामसु करः शब्दे व्याख्यानः ॥ तस्मिन् कर्मण्यप्यदे
 त्वावदन इत्यस्मादातो नुयसर्गिकः ॥ आतो लोप इति च कर्मणां प्रस्तातारो वेदपिता ॥ रो कर्म करविपर्ययः ॥ स प्रकरस्म
 तय इति निगमः ॥ ६॥ ॥ ॥ बाहू ॥ बाधलोपने ॥ अजिह्व शिवम्यमिपंसिवावाम लिप शिनुकवक दीर्घहकारश्चेत्यप्रत्य
 योहो तादि शब्द ॥ प्रधासते निघागमयत्याभ्यां कर्माणि बाधते परानाभ्यामिनिके रूपात इति विरस्पवाह इति निगमः
 ६॥ ॥ ॥ भुरिजो ॥ हज्रहरतो ॥ इमज्रधारणो योषणयोः ॥ इज्र उवेति इजिप्रत्ययः ॥ हरतो विभतो वा यदाथो न कर्म करणा साम

र्थवातमहाचमुरितोर्दिवेतिनिगमः॥६॥ ॥रूपस्तीक्ष्णपेरयोऽनुदादिः॥ बसवितसोस्तिरितिबाहुलकाततिप्रत्ययः॥धातोस्सु
 गागमोगुणाभावश्च॥येवेतेकर्मसुपुरुषैःक्षियतीरुतिपाठांतरतंदाशतरिजः॥पिआच्छाताघानुमु॥वाह्यन्दसातिद्विवचनस्यप्र
 सवर्त्मः॥क्षियतःपदार्थानितश्चेतश्चकर्मसु॥यहाक्षियेःरुहिनंदिद्विप्रशिष्याशियातिबाहुलकातरुप्रत्ययः॥गोता
 देशःक्षियतःपदार्थानिगमदर्शनानिर्णयः॥६॥ ॥शर्धरी॥शक्रशक्तौस्वामघयदिर्निष्टशक्तिभ्योवन्नितिद्विनिप्रत्य
 यः॥वनोरवेतिङोप्रोव॥पूर्ववत्पूर्वसवर्त्मादेशः॥शक्तुतःकर्मोशाकनु॥शक्तरारंगुलयोदिशश्चमेयजेनकल्प्यतामितिनि
 गमः॥६॥ ॥मस्त्रिविभर्त्तिरश्मिवादिभ्यइत्रोत्रावितिइत्रप्रत्ययः॥भुरिप्रवदर्थः॥अंभुदुहंतिहस्तिनोन्तरिरेरितिनि
 गमः॥६॥ ॥इतिहादःशबाहुनामानि॥६॥ ॥अनाजलोपः॥तन्वादित्वाहुवङ्॥नंछमुवः॥जचादयश्चेतिरुप्रत्य
 यांतेषुनियानितेषुइत्ययः॥अगिगतावितिधानुःनियाननानलोपः॥तन्वादित्वाहुवङ्॥नंछतिकर्मोशाप्रति॥यहा
 अग्रशब्दप्रत्ययदेशमेः॥पूर्ववन्नियाननानलोपः॥गमोहलोपश्च॥अग्रेगच्छंतिवेस्तायांताः
 पूर्ववाकर्मसुआधारंवा॥तमीहिन्दंयप्रवदतिनिगमः॥अंगुलीनांबहुत्वात्सर्वत्रवहुवचनोत्तता॥६॥ ॥आरावः॥अ
 रानिःशब्दार्थः॥आरावेतिउप्रत्ययः॥वोतोपुरावचनादितिङोप्रत्ययः॥तेस्योदनादिशब्दकुर्वंति॥तालातादिशब्दकुर्वंति
 भिरितिवा॥यहाआरावःहस्तपरिमारापेक्षयात्यपरिमाराः॥तमीमरावाःसमर्थ्यआरनिगमः॥६॥ ॥विशः॥विशप्रव

राम

६२

द्याःप्रकाशयंतिअनुष्ठानफलेनफलेनवाकर्मोशाप्रत्यातेःकक्षशब्दनिर्वचनमितिसंक्षेपस्वामीकक्षोगाहनेकसदितिस्थानामकरणाः
 र्वातेकक्षशब्दनिर्वचनपरेभाष्ये॥संक्षेपस्वामीग्रंथः॥ख्याप्रकथनइत्यस्मात्प्रत्ययेतिरर्थकोनिर्तित्रकोभ्यासः॥यकाराकार
 योर्लोयोभ्यासविकाराश्चइत्येवाइतिअयमन्निप्रायः॥प्रायेराएतपुवदिहानिकमिकखिमुकखिमुविभ्यःसइतिख्यातेर्वा
 हुलकात्प्रत्ययबाहुलकादेवद्विवचनेहलादिशेषेइत्येवकुहोमूर्त्तभवतिबाहुलकादेवअभ्यासेववैतिर्वै॥उत्तर
 स्थख्याइत्यस्यकाराकारयोर्द्वौयः॥खरिवेतिवतीआदेशप्रत्यययोरेतिषत्त्वं॥प्रकथनेनप्रकाशनंलक्ष्यते॥अंसेन
 नित्यंप्रकृदनात्प्रकाशयतेपुरुषेरा॥कक्षाबाहुमूलंतत्रभवत्यर्थे॥शरावयवाचेतियत्प्रत्ययः॥अंगुलयोपियरे
 परयाकक्षेभवतिवक्तुंशक्यते॥अंसेननित्यंप्रकृदितत्वात्प्रकाश्याहिसर्वदाकक्षः॥तत्रभवाअंगुलयत्तद्वन्नप्रकाश्याः॥
 किंनुप्रकाशयंतिकर्मोशा॥अनुष्ठानेनफलेनवायथा॥धकारस्थितेअरणा॥अग्निनाप्रकाशेतत्रभवोयिःप्रकाशकोभ
 वतितद्वत्॥यहाकक्षारज्जुःनद्धधनसाधनात्तानुकक्षाशब्देनोच्यते॥धुरिषुजधंदशकक्षामिः॥दशावनिमोदश
 कक्षेभ्यइतिवनिगमो॥६॥ ॥अवनयः॥व्याख्याताःएध्वीनामसु॥अवंतिकर्मोशा॥अवंतेवासनात्सनीलाआवनोरवा
 ताः॥दशावनिभ्यइतिवनिगमो॥६॥ ॥हरितः॥व्याख्यातानदीनामसु॥हरंस्यामिःपदार्थान्एतसंहरितोदशेतिनिगमः
 ॥६॥ ॥स्वसारः॥सशब्दप्रत्ययदेशेअसुहेपेराइत्यस्मात्सुभ्यसेरुन्नितिरुभ्यस्ययः॥सुएअस्यतेक्षियतेपदार्थेआभिः॥कार्येषु

राम

६३

शनोऽक्षिषवायत्राकप्रसयनिर्देशादिहसि। द्विरित्युक्तेः॥६॥ यिरेकउयजनः। विशंतिसाधनभावंकार्येषु। नमीहिन्वे
 तिधीतयोदशविशरतिनिगमः। कर्मसुधीयमानादशागुल्यइतिमाधवभाष्य॥६॥ ॥६॥ द्वियः॥ द्वियत्रेयोऽशरादिकः। द्वि
 प्राद्वियंतेवेयंतेपुनरेवाकर्मसुतिद्वियंतेस्वगुलीयकादीनितिवा। मज्जतिवादशद्वियरतिनिगमः॥६॥ ॥६॥ शय्योः। श्येहि
 साया। अष्टादेराहतिगारात्वाद्यतशरातिपापान्। आयश्यामिस्त्रविन्मेअस्येतिनिगमः॥६॥ ॥६॥ रशनाः। रशि
 कंधानार्थोधानुरित्युक्तेरशिमतिर्वचनेयुद्धलमितिपुनर्वचनंतिवधनीयं बधातआभिरितिवा। पुनश्चकरणेअशरश
 वेतिश्रीभोजदेवः। अश्रवातकमीश। रशनाभिर्देशभिरभ्यधीताः। अष्टावहीरशनाभिर्नयंतीतिवनिगमो॥६॥ ॥६॥ धी
 तयः। दधीतेः। केवृत्तौवसंज्ञायामितिक्वित्यप्येनदधातोर्हेर्नभवतिधुमास्त्रगायाजहातीत्वंधीयंतेविधीयंतेपुन
 र्धैःकर्मसु। धाययंतेकर्मसाधनामिअत्रांतरातराथर्थादधातिः। प्रसन्नधीतिनिर्हितइतिनिगमः॥६॥ ॥६॥ अथय्यः।
 अतसातत्यगमने। इन्सर्वधानुभ्यइतीत्ययोवाहुलकाहानोरथरादेशः। नृदिकारादक्तेनइतिउप। उष
 षर्बुधमथयोर्नदत्तमित्यवअथय्यस्वियइतिमाधवः। अथय्यइतिनेनाशय्यादिस्वासुलिनामसु। अथय्यवइ
 तियावेपुहृत्। तदाहुर्नामकरांस्यष्टं। निगमदर्शनात्तिसंयः॥६॥ ॥६॥ विपः। विपत्रेयोऽपि। विप्रातपुरुषैःका
 र्येषु। विधानघ्नानियुवेजनानामितिनिगमः॥६॥ ॥६॥ कट्याः। दशावन्निभ्यसत्रकट्याः। प्रकाशयंतिकमीरातिनिभाष्यक

प्रयावा। यहास्वशब्दययदेयद्विशरराइसस्माद्वाहुलकाहन्वाहुलकादिलोपश्चस्वस्वीयं व्यापारंगच्छंतिप्रापुवंतिस्वस्मिन्स्व
 स्मिन्स्वस्तेसादेतीतिवा। यहापरस्परंभोगिनावहंते। एकहस्तप्रभवत्तस्वसारउच्यतेनष्टस्वसादेभ्याइतिस्त्रीप्रसयनिबेधः। ता
 मयः। सनाभयः। दुवस्येतिस्वसारोअह्वारा। मितिनिगमः। अनपारथ्यमथोनसंधेयः। जमनेर्गतिकर्मणोजनिघसिभ्यामितिवा
 हुलकादिवधमयः। अतिशालियलघसिजम्यरायशिभ्यइतिताम्रीभोजदेवः। इमंतिगच्छंतिकमीराप्रतिअदंसाघभिरत्रा
 घमिनिवाजनेरेवाबाहुलकान्नकारस्यमकारः। ज्ञाताः। स्वकारणान्न। तसानावधिजामयइतिनिगमः॥६॥ ॥६॥ सनाभयः। राहव
 धने। तहोभश्चइतिउच्यते। भोतादेशः। नस्यतेनयागर्भइतिनाभिः। समानानाभिरासामितिसनाभयः। योतिर्जनपदेसस्मा
 सहशब्दस्यभावः। समानाहि। मारुर्नाभिस्तासासमानाभिर्मूलमासामितिवा। सनाभयोवाहिनमूर्जयंतीतिनिगमः॥६॥
 ॥६॥ योऽशिरा। योजनानि। युजिर्वीजरासीतिहृन्घस्ययः। पूर्वत्रपुनहुलमितिपुंजते। त्रयोऽप्येवाविशिष्टयदार्थाआभिरिति
 युक्तावाइतिहस्तेनयुजसंयमनइतिवरादिर्विकल्पितशिश्नसंयम्यतेआभिः। केशादय। इतिवाशब्दस्वाभ्यान्पुसक
 लिंगात्। दशयोत्रेभ्योदशयोजनेभ्यइतिनिगमः॥६॥ ॥६॥ धुरः। पूर्वतैर्वधकर्मणाः। कर्तरिद्विपिराहोपइतिवलो
 वेरकस्यविसर्जनासर्जनीयः। जसिधुरः। पूर्वतिघ्नंत्स्यइत्येतिकर्माणीत्यर्थः। हिंसंतिपरानाभिरितिवा। धारयतेवाकुरा
 दिकेद्विपिबाहुलकात्त्राकारस्यउकारः। अगुत्याहिधार्यसुवर्णादि। सुवर्सादिधारयति। दशधुरेदशयुक्त्वहम्पः। इतिनि

गमः ॥ ६४ ॥ शाखाः शाखाशब्दसु ॥ अथवा प्रो ॥ अस्मात्स्वप्रत्ययेन ते अश्रोतेर्दिनिश्चामो जदेवेन स्वप्रत्ययेन शब्दो अज्यादि
 तः ॥ अश्रोतेः सवैरशब्दाधिकरणा उपपदे शेतरेधिकरणे शेरिति अत्र प्रत्ययः ॥ अंशु ल्यो हि हस्ताः ज्ञातत्वात्वे आकाशे शेरने अत्र
 तिष्ठते ॥ आकाशस्यावशरूपत्वाद्दुपयवहितवशयनं ॥ स्वशब्दाः सप्तः एषादरादिता घकारस्येन शकाराकारयोः सवस्मदीयं
 त्वेव शास्त्रेति भवति ततो र्द्वयस्य स्थानविति मयः ॥ राप्र शाखा ॥ शत्राकोते वा यवाद्यविउपधा दीर्घः ॥ ककारस्य स्वकारम् ॥ शत्रु वे
 ति हिता अंगुत्रयः पुस्तकादिधारयितुं कायसि कर्तुं वा ॥ यदा शाखया प्रो यवाद्यवशाखेति या क्रवंति कर्माणि ॥ यदा शाखया स्वप्नो
 अस्मात्स्वप्रत्ययेन वा अवेति स्वप्रत्ययेन वा हुलकात् ॥ हस्तावपवेपि भवति ॥ शेरनेति घंजे आसुनखादयदिति शाखाः ॥ श्येते रि
 चवेति श्रीभोजदेवः श्वप्रत्ययो विकृतः ॥ शातनूकरणो हकारादेशस्य विकल्पितत्वात् परं शाखातिपश्यत्यामिरसितादि
 स्तास्त शाखास्थानात्वा यदा शाखा इत्युच्यते ॥ तथा चामरसिंहः ॥ अंगुल्यः करशाखास्युरिति ॥ हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यामिति
 गमः ॥ ६४ ॥ अमीशवः ॥ व्याख्यातारश्मिनामसु ॥ अथ अत्रैकैकर्मणि अमीशते वा कर्मणि कर्तुं ॥ दशाभी मुभ्यो अवेता
 ऊरेभ्य इति तिगमः ॥ ६४ ॥ ॥ दीधितयः ॥ व्याख्यातारश्मिनामसु ॥ अंगुलीयकादिधारणात् दीप्यते ॥ दीप्येति कौट्या
 मिरिति वा दधातेर्क्यत्वादी धिति शब्दः ॥ अमिनरो दीधिति निखरये रिति तिगमः ॥ ६४ ॥ ॥ गनस्तयः ॥ व्याख्यातारश्मिनाम
 नामसु ॥ गह्वरिति पदार्थाभिः पुरुषः इति गनस्तयः ॥ दीप्यते मधोरसं सुगमस्ति गिरिष्ठामिति तिगमः ॥ ६४ ॥ ॥ सुहस्य इति कौट्या

चित्तस एतस्य स्वाने सस्तत इति वेचित् पवंतिताश्च व्याख्यातानदीनामसु ॥ ससरंति सहगच्छंति कर्मणि प्रतिसंगता वां स्यरानि
 गमदशनात्तिस्मयः ॥ ६४ ॥ ॥ इतिहा विंशविंशगुल्लानामा नि ॥ ६४ ॥ ॥ कान्तिकर्मणि इच्छा योधातवः ॥ वशिः ॥ वशकांतो ॥ अदादिः प
 रस्मै पदी ॥ लट् लृट् मेकवचनं ॥ तदहं वशिः पवमानस्य मे ति तिगमः ॥ ६४ ॥ ॥ इष्टमसि ॥ वशे ह्येदं त्रम पुरुषबहुवचने मे ससावधानुक
 मपिदिति डि ह्यवाय हिज्यादिता सं प्रसारणं ॥ इदं नो मसि रिति रकारः तावां वास्तुत्युष्टमसि गमये इति तिगमः ॥ ६४ ॥ ॥ वे
 ति वा गतिप्रज्ञाननकात्प्रशान्त्वा दनेषु ॥ अदादिः परस्मै पदी ॥ विधिहोत्रमुत्तपोत्रं नाना मिति तिगमः ॥ ६४ ॥ ॥ वेनेति नेरु
 त्तो धानुः ॥ पुराणा अनुवेनति नासत्यामा माविवेन तमिति च तिगमो ॥ ६४ ॥ ॥ वेसति ॥ अथ मपि नेरुत्तो धानुः ॥ वेशतीति यादांत
 रं ॥ तिगमदशनात्तिस्मयः ॥ ६४ ॥ ॥ वाछति ॥ वाछि इच्छायां ॥ भोवादिकः ॥ विशत्वा सर्वा वाछंति ति तिगमः ॥ ६४ ॥ ॥ वष्टि
 वेशेः परस्मै पदप्रथमपुरुषैकवचनं ॥ समयोगा अज्जति यस्य वष्टं ति तिगमः ॥ ६४ ॥ ॥ वनोति ॥ वनुधावने ॥ तनादिः ॥ अने
 कार्यत्वादात्तामत्र कां त्यथः ॥ एवमत्यत्रापि ॥ स्याहं यदेकः परमं वनोषितदिति तिगमः ॥ ६४ ॥ ॥ जुषते ॥ जुषाति सेव
 नयोः ॥ नुदादिरात्मने पदी ॥ अत्र कां निवर्त्तमानं मुष्टियाति ज्ञेयमा विविचानिति तिगमः ॥ जुषते हयं तीति यादांत जोषः काम
 इति कंदस्वामिभाष्यं ॥ ६४ ॥ ॥ हयंति ॥ हयं गति कां त्योः भूवादिः परस्मै पदी ॥ तां जुषाणो हयंति जातवेदा इति तिगमः ॥ ६४ ॥ ॥
 आचकेच करप्रो भूवादिरात्मने पदी ॥ लट् लृट् मेकवचनं ॥ अनाम्यो ऊ आचक इत्यत्र कमेर्लि टिउत्र मे इति मलोपश्च

दस इति भादवः। चामवस्फरावक इति निगमः। यस्ते शत्रुत्वमावक इति नलोपस्त आत्मनेपेपयथा हृष्यात् ॥ छं ॥ ॥
 उशिक। वषेवंशः। किं चोति इति प्रत्ययः। किं चास्य सारं। उशिकथावको अरतिः सुमेधा इति निगमः ॥ छं ॥ ॥ म
 सते। मनजाने। दिवा दिरात्मनेपदी। अधश्चिद्यमन्यमानसुरश्चिन्। यदि मन्येतो पमुस्यामि सो दनरिति च निगमो ॥ छं ॥
 ॥ छं सन्। छदिसंवरणोचुरादिः पंचमलकारः। तिद्यु। ले दो जटो सिद्धुललेदिदृत्तश्चलोपः परस्मैपदेषु। वृषा छं दुर्भवे
 तिहयंत इत्यत्र मत्यते छं न सत् चकृत इति कांति कर्ममुपराजदिने छं न सहयुय इति प्रयोगदर्शनाच्च। छदिः कांत्यर्थ
 इति स्वंदस्वामी भाष्यः। रेचत्ताथ छं सत्। अछावसुः पंचनृपय इति च निगमो ॥ छं ॥ ॥ चकनत्। कनादिप्रिकांति
 गनिषु। यदुत्तुगंतः। नुगतो नुनासिकांतस्य न भवति यत्तयेन पंचमलकारः। ले दो जटो। इराश्चलोपः परस्मैपदेषु।
 वृषो दिंदस्ये चकनत्। येभिः शविष्य चकन इति च निगमो ॥ छं ॥ ॥ चकमानः। चकरप्रोभवादिरात्मनेपदी। ताच्छात्य
 वयोचवनशक्तिषु चानश्राचकमानः। पिबनु दुग्धमंशु मिति निगमः ॥ छं ॥ ॥ कनति। कनादिप्रिकांति गतिषु भवादिप
 परस्मैपदी। भित्कना ननुदमं। इंदः सोमस्य कापुरोके। ति च निगमो ॥ छं ॥ ॥ कानिषत्। कनते लेंदि परस्मैपदेषु यमपु
 रुषेकवचने सिद्धुललेदिदृत्तगमः। उपधाह। दिवाहुलकात् इकार्मरलोपः कवंचत्। अथे रता ये सवने हि कानिष इ
 ति निगमः ॥ छं ॥ ॥ इत्यष्टादशकांतिकार्मरौधातवः ॥ ॥ अंधः। अंधरस्य च नाम। आध्यानीयं भवतीति भाष्यं ॥ आभिमु

राम
६५

खेत हि ध्यातयं सर्वेणानं प्रातेः शरीरस्थिते श्रुतदापत्रादिनिस्संदस्वामी। आङ्पूर्वात्तथायतेरसुनिबाहुलकात्प्रकाराका
 रयो लोपः। उपसर्गस्य इत्स्वत्वं नुगमश्चुधानोः। यद्वा अद्दृष्टा इत्यस्मात्तददेर्नुम्वेति कर्मशो कर्त्रे च कारके अमुनिनुमा
 गमो धकास्मृतादेशः। अद्येत प्राणो। भभिः तात्वा स्वयमन्ति तया च। अतिः। अद्यतेति वभ्रतानीति। अतिस्यनेनां। वइति
 इरस्वामी। अतितेरसुनिबाहुलकात्तदुगगमो ॥ छं ॥ ॥ वाजः। वजगतो। अकर्तृरिव कारके संज्ञाया मिति च न्। अति
 घ्नोश्चेति चकारस्य नुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कुत्वाभावः। तथा च तत्र न्यासकारः। चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् हजेरपि
 कुचप्रतिषेधः सिद्धो भवति वाजः। वाजमिति निगम्यते अधिगम्यते हितसर्वेः। गच्छत्यनेनादत्तेन सुगतिः मुक्तेन ह प्रिक्
 गच्छत्यनेन मुद्देन सत्त्वमुद्देन सत्त्वमुद्दिमोक्ता। यदाहुः। आहारमुद्दि रिति। यहागत्यार्थवृध्यर्थः जानास्यनेन मुक्तेन
 धर्मः। दशधर्मनजानंति इतराष्ट्रनिबोधता न्। मन्त्रः मन्त्रउन्मन्त्रः। आतः कुहोवुमुद्दि त इति श्रीमहाभारतं। सर्वे ज्ञाने
 नाम सुगत्यार्थो ह्यप्यादिते एवमर्थो बोद्धव्यः। सुतानावाजिनीवस्तु। असंनवाजहवनस्पदं रयमिति च निगमो ॥
 छं ॥ ॥ ययाः। आख्यातं रात्रिनाम सुपयस्वती यत्र। यहा अपययराता वितस्मादसुनपायते च न्तं द्विचनु विधं येपवो
 यले ह्यर्था घमेदेन वहेते हितेन मुक्तेन नृता निजाता न्या ननवहेत इति अतिः। ययस्वानग्र आगहि। यः। दासतस्य
 ययसापियान इति च निगमो ॥ छं ॥ ॥ प्रयः। आख्यातमुदकनाम सुपययो मिरागतं। नृयययोनहमिस्तोमं

माहिनायाप्रयः स्वतः प्रतिर्यामसिनेतिवनिगमः ॥ छं ॥ अथः । शुभ्रवरोकर्मोणसुत्रा । शुभ्रते ह्यनं वर्यामाने श्रवो यशा । त
 म्नात्ता छं वा । सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । मर्तदधासि श्रवसे दिवेदिके । अभि श्रव रुज्यत इति वनिगमा । उयप्रयोमिरगत मियाहि
 पुनिरुक्तटीकायास्कंदसामिना प्रयदसन्ननामेत्यवतिविदनाय शौकेषवप्रदेशेषु प्रयः श्रवयते मय्यन्ननामेत्यवति
 नथावश्रवः श्रवनिगमे पुवेदभाष्ये श्रवसन्ननामेति स्पष्टमुच्यते । निरुक्तटीकायां नुततथा । अतः प्रयः श्रवः श्रवयोरुभ
 योरथन्ननामचमस्य सं । तत्र एकं तशा क्रूरस्य पाठो विद्विर्नसायतां ॥ छं ॥ ॥ एहः । एवो सं यर्के कुं रादिके धि पि
 धातोः पुगागमः । सं एतं हित दोक्तभिः । एवंति ह्यनार्थ इति वा । वायो तव प्र एवंतीत्यादौ माधवेनोक्ततत्र धि पि बाहु
 लकात् नलोपः । दीयते ह्यन्नमर्थिभ्याः । त्रिः एहो अस्मै अरुरेव पि न्वतं मित्यत्र स्कंदस्वामिभाष्य । एहः अन्ननामेत
 तदंतिपक्वाः एहो भरंत वा मित्यादिषु बहुवचनानां तस्य समानाधिकरणपदशनात् तबहुवचनानां तदमिति । अग्रं वि
 श्वा अग्रि एहः सवते । एहो वहत मश्चिता इति वनिगमो । वंश हो मातर एह ईशि पेइत्यादौ नुष छेक वच
 नानां तमपि दृश्यते ॥ छं ॥ पिनुः ॥ पां रणा । कमि मु निज निमाया गाया हि भ्यश्चेति नु प्रत्ययो बाहुलकादाकारस्य
 कारः । रक्षितमहन्ते । व्यापतेर्वाहुलकात् नु प्रत्ययो धातोः पिभावश्च पिनुं नु स्तोषं । प्रमंदिने पिनुमदवता

राम
६५

वच इति निगमो ॥ छं ॥ वयः । वणाति प्रजनकां यशस्वरवादेनेषु । असुन । गायहिः सवायार्थोऽनुगुणाः । का
 रकमेदेन वयगता । विसस्मादसुन । एह दस्मै वय इहो दधाति । परिघसमो यता वा वयो गात इति वनिगमो । के
 चिदस्य स्थाते सुत इति पठति । तत्र एह ज्ञा राणि प्रसवेता तघातत्वात् सुतपुत्रपित्रे सादिना क्रु प्रत्ययः । स्त्रोऽस्व
 वं वनिपासते । रूपते ह्युद्गा आदिता ज्ञायते ह्येह एव न्नततः प्रजा इति हि स्मृतं यहा सुस्तगता विसेत हि वयं निपा
 तमं । निगमो त्वेषां यः ॥ छं ॥ ॥ सितं । पित्रु बंधने । रणा सिदा इष्य विम्यो न क सितानि भूतानि निभाष्यं । सितानि
 बंधाति कृधा विनश्यति भूतानि धारयतीत्यत्र स्कंदस्वामी सीयते नेनेति वा अवेन हि रत्यादयो बहून्ते । येन स्यामिने भ
 मरथः सौ ति म्य इति निगमः ॥ छं ॥ ॥ अथः । अवरु रागति प्रीतिरथे वगम प्रवेशे श्रवरा स्वास्य सामर्थ्यावन क्रिय
 छादी श्रवा प्रालेगता हिंसा दहनभाववृद्धिषु असुन । धात्वर्थेषु योगः सवो गी कर्त्रथः । अथ वत ब्रह्मरापा वसागम
 व । अग्रि गिरे वसावेनुधीति मिति निगमो ॥ छं ॥ ॥ दुः । दुःश्रुष्टे । हि निवासगता । मुहृन्मां वेति विधीयमानो डित
 कुप्रत्ययो बहुलकादाभ्यामपि भवति । इयते श्रुते स्तोत्रभिः स्तूयते देवतादन्तं । स्तूक्रादिभिः । गुरावन्नया बालो
 वेः ॥ निवसत्यनेन वा । वं वाजस्य रुम तोर यइ शिवे । आचून इंडु मंजमिति वनिगमो ॥ छं ॥ ॥ धासिः । युपि शुपि
 कुपिभ्यः क सिरितिक सि बाहुलकाद्वा जो पि भवति । बाहुलकादव ई चं न भवति । दीयते र्थिभ्यो धारयति प्राणान्वा

2

[illegible]

प्रायसित्मनमर्जनविश्वधररक्षाइतिनिगमः॥६॥ ॥रसः॥आख्यातमुदकनामसु।महेयत्तिवर्द्धसंदिवेकरितिनिगमः॥७॥
स्वधासशष्टयपदेदधातेगुहेकद्रतिकप्रत्ययोबाहुलकाद्भवतिसेभ्योदीयतेस्मिधीयतेवा।स्वनधनेनधीयतेवाधनेनधनं ह्य
ते।विश्वहिमायाञ्चवसिस्वधावः।आदहस्वधासन्निचिचनिगमो॥८॥ ॥रुद्रा।आख्यातमुदकनासुहृन्निवर्तनादिकेस्वकार्ये
स्थिरंभवतिस्थिरोभवसाननभुक्तेनभोक्तेतिवा।हिंस्यतेनेनाति।भुक्तेनभोक्तेतिवा।अदायमानंतद्वात्वा।अहमन्नमन्नमरंत
मप्रातिष्कृतिःमाधवयहेरुदिरशनार्थाः।अश्रयतेबुभुक्षितेःस्वादुरुद्रायावसतौस्योनहृदिनिगमः॥९॥ ॥नेमः।रा
जप्रायरोअर्त्तिस्वरुद्रिभूमायापदियद्विनाभ्योमन्।नयतिसुगतिंदातारंनयतेदेहयात्रानेनेतिवा।नेमैतिनकारांतं
केचित्पवंति।तदाबाहुल्येकादमिधानलक्षणाहानकारस्यसंज्ञायाअभावः।एवमेवास्मिन्सर्वत्रेवतिकारेणोक्तं।यहामनि
निरूपयसिद्धिःनिगमदर्शनान्निर्णयः॥१०॥ ॥ससं।सस्वप्ने।पुंसिसंज्ञायाघःप्रायेण।स्वयंतनेनभुक्तेननहिदुषितस्याति
निद्रास्ति।ससेनचिद्विमदायावहोवस्वितिनिगमः॥११॥ ॥नमः।रामुप्रहृत्वाअसुन।उपनतंजातमात्रेभ्योभूतेभ्यः।पूर्वज
न्मरुतकर्मवशात्।नम्यतेदेवतात्वात्।नमंत्यनेनहेनुनातहंतंप्रयोजनस्यचाहपुत्रेनविवक्षा।प्रवोमहेमहिनमोभरधयनावो
अधिंनमसंतिचनिगमो॥१२॥ ॥आयुः।नाप्राणानमस्ति।पाहिसदमिहिश्चायुरितिनिगमः॥१३॥ ॥सूनुता।आख्यातमुदक
नामसु।सुषुज्जनंयंनिरुत्स्यपुक्तानूकेशान्अर्थानेतदर्थमि॥पद्मोभनानरःसुनरः।अन्येषामपिदृश्यतेइतिदीर्घः॥

सन्नुतायते विस्तार्यते पुरेयत। अमेयामयिदृश्यत इति दीर्घः॥ वाटापुपुराणे जरते स्म तावान्। अश्विनावन्ति विनिगमो
 र्छः॥ ॥ ब्रह्मा तद्विहो। ह्येनलोयश्चेति मनिन्। परिहृदं विपरिहृदं सवते मन्तः सर्वप्राणिभिः सर्वदा भुज्यमानं यथा यमा
 रात्वा तस्वभावात्तापरिहृदं सर्वस्य जगत्तो भरणार्हं तेनेन भूतानां तिवा। ज्ञाताम्यवेन वर्द्धं तरति श्रुतिः॥ ब्रह्म प्रजावदयिम
 ष्वपस्या उयत्र ह्यारिवा घातरी निगमो॥ छः॥ ॥ वर्द्धः॥ वर्द्धः प्रो। असुना दी प्रिकरं ह्यन्नं शरीरादेः तस्य स्रज्वर्द्धसा अत्रेव वर्द्ध
 सा स्रज्। आयुषा सह वर्द्धसे तिनिगमः॥ छः॥ कालो कलगतो। चौरादिकः। कालबन्धने कालप्रवर्द्धने। स्थालवाचालकालाल
 कं कालहितालवेतालजं भालादय इति श्रुतिः॥ भोजदेवः। कालबधन इति व्युत्पन्नो सिनवदर्थः। कालखंडान इति नुसुद्धे दमिस
 र्थः। अयिवा कालाः जातराग्नेर्हानालातिपारयति कर्मरापरा। कालालये सोमसृष्टाय वेधस इति निगमः॥ छः॥ यशः॥ य
 ख्यातमुदकनामसु। यशोपशेदा अर्थात् कार्तिकरं तवे तिमाधवः। तदा वर्द्धसदर्थः। यथशो नयकं मधुगोष्ठं तः। नुविद्यन्मय
 शस्वत इति निगमो॥ छः॥ ॥ इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि॥ छः॥ ॥ आवपति। आङ्गुर्वाहते बहलं छंदसाति शपो लुग
 भावः। यद्वा वेदुः तनुसंताते भूवादिः। अनेकार्थत्वाद्वाहनाम चाति कर्मत्वं। एवममेष्टयति तेषु सृष्टं नदयानेनाति घट्टना
 वतिना तिनिगमः॥ छः॥ भवति। भवति सायां। भूवादि। परस्मैपदा। एष्ट्यतिरनुयाति भवन्ति तस्मै भवं शतवसहस्रमिति ति
 गमो॥ छः॥ ॥ वनस्ति। भसन-सन दीप्तोः। जुहोत्यादिः। परस्मैपदा। ह्यी इवां वां सिव शता इति निगमः॥ छः॥ ॥ वेवेष्टि। विष्ट्या

राम
६९८

प्रो। जुहोत्यादिभ्यः। स्वतैदयो यथा निधिं ज्योतिः प्रुत्वा यरेवेष्टि। यदा ता अति यः परिवेष्टि विष्टिति। मरुतः परिवेष्ट्य ररति
 वतिगमः॥ प्रयोक्तृकापारे प्रयुक्तत्वात् निरूपणायां॥ छः॥ ॥ वेति। वागत्यादौ अघादिः परस्मैपदा। वातं पातयय सउ स्त्रिया या
 इति निगमः॥ छः॥ ॥ अविष्यन्। अवते वर्द्धमाने व्यत्ययेन लट् लट्संहा। तद्विष्यन्ततसे पुति स्यता तिनिगमः॥ अवेवत अविष्यन्
 तिकर्म्मभूतं पन्ध्र निरर्थ इति खंदसामीतस्माद विष्यदिति पाठो न पुक्तः॥ छः॥ ॥ वप्सति। भसेः प्रथम पुरुषे बह्वचने घ
 सिभसोर्ह निवेति उय धालोपेक पाद द्विवना निबध्नीति निगमः॥ छः॥ ॥ भसयः। भसेर्लेशि सिबहुलं छंदसीति शपः। सुनं
 लवति। नवेवा भसयश्चेने तिनिगमः॥ छः॥ ॥ बध्नां नसेर्लो टितस्मा मिष्टो द्विवचनं। द्विवचनां तत्वा नित्यत्वाच्च यधालोपः।
 घात्रेति छंदसत्वाच्चाननियतो घसिभसो। हं सिवेति उय धालोपः। धिवेसादिस्त्रेयुसिबो लोय इति यद्वेसकारलोपः।
 छंदसः। सकारमात्रलोप इति यद्वेसलोपलोपः। धत्वञ्जश्च। बध्नामिति एथेकापे प्रयोक्तृ नं रग्यो। धातंतराभि
 प्राये वाधानूनाम धानुक्तत्वात् सर्वभूतप्रश्ननुपवमिरिति खंदसामीधातंतराभिप्रायतिरमि। अत्राके यदग्रंथः। बंध
 न इत्यस्य भूतो र्यन्वर्द्धमानस्य नोत्तामिति व्यत्ययेन शयोलु किनलोपे वर्द्धमानस्येन तकारस्य भकारे बध्नामिति भवति।
 बध्नां ते हरा वा ना इति निगमः॥ छः॥ ॥ दूरति॥ ह। वोदित्यभवादिः। परस्मैपदा। अपामति छंदराकं छंदं तमः॥ उयद्वरेयदु य
 य अविन्वदिति निगमो॥ छः॥ इति दशान्तिकर्माणाः॥ ॥ छः॥ ॥ नुनः। व्याख्यातमुदकनामसु। उयनेन बलवन्निधीक्ष्य

जहरिजबोभवतिभीत्यासकभावपसनेतवाशत्रुन।वहतेनेनयेश्वर्याविवहतेवायापामादिना।दमावर्षावुंतरत्रापिद्वयार्थेपुवोहये
 ३३३।धिकमितिमाधवः।हिस्यतेनेनशत्रवः।वृषेर्जुवेतिश्रीभोजवः।असुनिगुराः।नुंयतिदहतिशत्रुन॥उंजबोज्ञातमुतमुतम
 न्यएतं।वस्त्रनिजातेकृतमाननुंजसेतिनिगमो॥६॥॥वाजः।वाख्यातमन्त्रनामसु।गच्छसनेनशत्रुप्रतिजिगीषतः।गम्य
 तेविगम्यतेवायामादिनायनेन।इमावथादुत्तरत्रापिगम्यथेषुवोहये॥वाजोवल्वाजयतः।धेरगाथोदिनिमाधवः।अनेनशत्रु
 नप्रपतिविशवयतीति।परिवाजेपुभूषयइतिनिगमः॥७॥॥पाजः।पारकुरोपातेजंदवेससुनबलेनहि।सत्सर्वः।कुरा
 षपाजः।प्रसितिनएध्व।मितिनिगमः।कुराषपाजः।समिहृत्परुशददर्शियाजइतिस्वदस्वामिनायाजोवलमिसेतावाद
 वोक्तं।ननुवलनामेतिवाजशब्देनपरिवाजपुभूषयइत्यत्रवलनामेतदिसत्तं।असन्नमिहेविनयंतिवाजिनः।असन्नवा
 जंरुवनस्यदंरथामित्याद्यैककृमाषेवाजशब्देपरिमिवलनामेत्यव्यते।अतोवाजपाजशब्दयोरुभयोरपिवलनामत्वं
 स्पष्टं।तत्रएकतरस्यवाटोविहृदिरधीयती॥६॥॥शवः।वाख्यातमुदकनामसु।माभेमशवस्यतरतिनिगमः॥७॥॥
 ॥तवः।तवतिर्वध्यर्थः।असुन।अयादमिंदर्तवसाज्जघंथयोगेयोगेतवस्तारमिनिचनिगमो॥६॥॥चक्षः।तवचक्षुः
 करणो।असुन।तन्त्रिकियंतेनेनशत्रवः।सप्ररिक्तावत्साह्मोदिवध्वेतिनिगमः॥६॥॥शहंः।शहंतिरुसाहायंइतिस्वद
 स्वामीअसुन।शत्रुजयाद्यैनेनउसाहवान्।अभाजिशहोमहतोयदरांसमिरिनिगमः॥६॥॥बाधः।बाधविलोडने।अक
 त्रैरिवकारकंसायाभिनिघ्न।बाध्यतेनेनेतिशत्रवः।निगमोन्वेयणीयः॥६॥॥नक्तं।नमूनमनस्येतिभाष्ये।नृशत्रुभू

राम ६८

तानप्रतिनमिति।अंतरायर्थोवानमि।नमयतिप्रहाकरोतीतिस्वदस्वामी।इंद्रनमूंहितेशवदसत्रकृकभाष्येयस्माच्छत्रुभूता।नो
 मनुष्याणामपिनमनकरां।तववलमिति।सएवनवृषोदरादितेनूतमनशष्टस्यवर्मा।लाहोन्मू।मितिइदमं।अवोन्मूव
 रोदसासपयंतः।महिषवक्तविन्मू।मितिनिगमो॥६॥॥तविषा।तविसोत्रोधानुः।इहार्थः।तवेर्निदिवप्रसयः।दिनातद्दीप।क
 क्कारजोसितविषोदधानः।युष्माकमस्ततविषीयनीयसतिनिगमो॥६॥॥पुष्पः।युषशोषरो।अविमिविष्पुषिभ्यः।किदितिम
 त्ययः।पुष्पसनेनारिः।पुष्पि।प्राणार्थेइतिमाधवः।प्रियावाहहिबलां।पुष्पमितिवलनामशोषयतीनिसतरतिभाष्यपरस्यसो
 योगिकमपिबलंविशोषयतिउपमेययतासथंइतिस्वदस्वामी।तत्रशोषयतेर्निबहुलममत्रापिसंज्ञाहंदसोरिति।लुकसु
 षाइंद्रमवाताअदुतश्वः।यस्यपुष्पादोदसाअभ्यसतामितिचनिगमो॥६॥॥अवः।पुषशोषरो।यूषमुषपाकलुषका
 रूषकोरहृषारूपशैलूषादयइत्यत्रादिग्रहात्कृषप्रसृषपूषादयोभवतातिदंडेनाथवृत्तिः।कृषप्रसयदिलोपश्चनि
 यासते।पुष्पदधे॥इशयपूषमवतः।इततमः।सत्वमिथोहृषपेरितिनिगमो॥६॥॥दक्षः।दक्षशार्धेचकाराहृहो।दक्षगति
 हिंसनयोः।दक्षतिरुसाह्यइतिस्वदस्वामी।असुन।शत्रुविजायद्विषोभवसनेनशत्रवः।उसाहतेनेनशत्रुविजयोभिर्नृदेवतदरु
 मितिभाष्येस्वदस्वामी।दक्षइतिसकारंतवलनाम।अकरंतमपितस्येवययोयान्तरैरुद्वयमिति।जज्ञानाष्टतदक्षेतिनिगमः॥
 ६॥॥वालुः।विलयतिःसंस्तमकर्मभमिश्रात्वरिसरितनिमिससिभ्युगरेयप्रसयोवालकादस्मादपिभवति।संस्तवोहृहोभवत्पनेनशत्रु
 विजायासंस्तम्यतेनेनशत्रवइतिवा।निगमोन्वेयणीयः॥६॥॥चोत्रः।मुद्रगमो।ततिदासुरहृमदिशमितमितमिभ्रज्ज।भइतकजरा

निकशकृच्छवकटावः॥ शिवाहृदि॥ अंतरांतरापर्योवाव्यवर्तिव्यावर्तिशत्रुनेनरात्यात्॥ प्रयोत्तेनमघवाससराधाइतिनिगमः
 ॥६॥ ॥सहः॥ सहमर्षरोहं दस्यभिनवार्थः असुनः सहसनेनशत्रुनः॥ येसहंसिसहसासहंतइतिनिगमः॥ ॥६॥ ॥बहः॥ व्याख्यातमुव
 कतामसु॥ प्राप्यतआहृथ॥ तवानेनशत्रुः निगमो॥ न्वेषरायः॥ ॥६॥ ॥वधः॥ हनहिंसागत्योः॥ हनश्चवधइत्यपु॥ हन्यतेनेनशत्रुः॥ नि
 गमोन्वेषरायः॥ ॥६॥ ॥वर्गः॥ वजनं॥ वजीवर्जने॥ घञ्कृष्टृजिमदिनिधाञ्म्यः॥ क्युः क्षिप्रवर्त्यतनेनप्रायोः शत्रवः॥ ऊर
 यंताहृनंयहृदीयते॥ प्रतावानेहजनंदोहमेगीरेतिचनिगमो॥ माधवस्वमध्योदात्तंनुहृनंवर्ततबलपुहृथोः वजिनाञ्मपि
 वेषतंमुष्टंहृजने॥ एहृआरौ॥ ऊरयंताहृनंनुवर्ततेतदुपडावइति॥ अन्यावन्वेषरायोनिगमो॥ ॥६॥ ॥मन्मना॥ दुमस्तेम्यु
 हो॥ राादिकोमानिनाहृलाजशरुसि॥ चुत्वा॥ रतामेकवचनं॥ मज्जयतिशत्रुनः॥ नाभाहृथियाभुवनस्यमज्जना॥ सइमहातिसमियाति
 मज्जनाविरोदसा मज्जनाबाधातेशवइतिनिगमः॥ निगमेषुतर्थाधिकवनांतस्यप्रायशोदर्शनात्तदंतःपठितः॥ ॥६॥ ॥योस्यानिर्धु
 सिअभिभवते॥ चुरादिः॥ अद्यादयश्चेति यत्प्रमयांतेषुनियतितेषुइत्यः॥ योस्यानितियुतः सश्चुरिंयस्मिन्निश्चानिथोस्या
 महत्तदस्योसंइतिनिगमः॥ ॥६॥ ॥धर्मसि॥ धनधारणो॥ सानसिधर्मासिपरासास्यसिप्रत्ययोनुमागमोपिनियासतेगुराः॥ धिय
 तेनेनरात्यादितिनिगमोन्वेषरायः॥ ॥६॥ ॥इवितां॥ दुगतौदुदक्षिभ्यामनिसिलिधोधुंरुतीवरात्रसाद्याइगोरेरामइसांइकुला
 दयइत्यादिश॥ एनरन॥ प्रपथातोनिपात्यते॥ जस्याञ्जसंसुकसंदतेनेनशत्रुन्यतिनिगमोन्वेषरायः॥ ॥६॥ ॥शंवरं॥ व्याख्यातमुदकनाम राम
 सु॥ सप्रायतेतिशत्रुः॥ संहरातिवातनतआ॥ ययदं॥ शमनमुपडवार्णमुकृष्टंवमुहादौशंवेनेइरादीयतोबात्नाविदेवताहोइ॥ यावका ७०

वचलरुतिरिडंकमैवतदितिभाष्य॥ निगमोन्वेषरायः॥ ॥६॥ ॥इत्यष्टाविंशतिर्वलनामानि॥ ॥६॥ ॥मघां॥ महतिदानकर्माद्यर्थेकविधा
 नमित्युपरिगणिततस्यप्रायिकन्वातकप्रवेष्टोदरादितानलोपोहकारस्यघकारश्च॥ दीयतेर्थिनो॥ तेभिरिंरुवोदयतेदावेमघा॥ इही
 यदिंडरुहिरामघोनीइतिनिगमो॥ ॥६॥ ॥रेकः॥ रिचिरिवरेवनेधिरिवेघतेविघेयसुनः॥ इरागमोगुराश्चाधिजातवजोः कुधिराय
 तोरितिनुत्वं॥ रेकुरननामारिच्यतेप्रयतइतिभाष्यरिच्यतेअवतिघेतेप्रयतः प्रियमारास्यधनंधनिनासहस्रचियतरस॥ रीकोध
 नंरिवेः प्रेरणाधोदितिमाधवः॥ धेयंतेनेवद॥ जनभत्यादिः कर्मसु॥ स्याहंयदेकः परमवानाधितत॥ परिषघंहरास्यरेकुरनिचनिग
 मो॥ ॥६॥ ॥रिक्तं॥ कवेः पारनुदिवयिरिविसिमुचितस्वगितिथक॥ एवंवदथैः॥ नऊमयताचोरि॥ ऊमागेगितिनिगमः॥ ॥६॥ ॥वेदः॥
 विद्वत्नामे॥ असुनः॥ विदंतेतत्त्वलयतेनेनधमीदिः॥ होतारंविष्णवेदसं॥ ॥६॥ ॥वरिवः॥ वृजवरणोअस्माघडः लुगंतातअसुनिवाडु
 लकाहितोयः॥ भशत्रियते॥ वरिवसो॥ हनुत्वाहावरिवः॥ विन्नंबधुर्वयः कर्मविघनवतिपंचमी॥ एतानिमासेस्त्वानागरीयोपघदु
 रमितिमनुः॥ युधादेवेभ्योवरिवश्चकथाअं होराजनवरिवः॥ एरेकुरतिनिगमो॥ ॥६॥ ॥आतं॥ आभुशष्टुययदेअतसातस्यगमन
 इत्यस्माहोदिभ्यश्चिदसातिहृसत्यः॥ एयोदरादिवेनआभुशष्टुययदेअतसातस्यगमन॥ योरादेशसवर्मादीधो॥ आभुअततिआभुगळ
 तिवंचल॥ हेधनांनिगमोन्वेषरायः॥ ॥६॥ ॥रन्मुक्राजया॥ रमस्तचेतितप्रमथः॥ तकारश्चांतादेशः॥ रमरायंहिमहिमत॥ रमतेस्मि
 न्दइतिहीरस्वामी॥ विन्नेरमस्वबदुमममानइतिप्रतिः॥ धारन्महिस्वरंरुहंतं॥ होतारंरुधातममिनिगमो॥ ॥६॥ ॥रयिः॥ व्याख्या
 तमुदकनामसु॥ गम्यतप्राप्यतेपुणेनगळमेननरप्रिभोगसाधनवाघशोवादनेनगळ॥ तितदुतः पुण्योगमेवा॥ दीयतेर्थिन्यइति

यः इति निगमः ॥ ६॥ ॥ मेधा ॥ मिधमेधसंगमेवकारात् हिंसा मेधयोः ॥ मिधिः सारास्य रति माधवः ॥ घञ् संगच्छते नेन सर्व तद्
 ता ॥ हिंसते ॥ नेन तद्वातवैरादिभिः ॥ घञ्तिवै वायुकारणादिति महाभारतं यद्वा मत्तौ धीयते आर्जयितव्यं रक्षितव्यं दातव्यं मित्रिधनवता
 सुद्वौ धनं धार्यते तत्र मनिशब्द उच्यते यदेधातेर्यजर्थे कविधानमिति कः ॥ एषोदरादिवा न्मतिशब्दस्यामभावः ॥ मेधाकारं विदयस्य
 साधनमिति निगमः ॥ ६॥ ॥ यशः ॥ व्याख्यातमन्त्रनामसु ॥ उत्तमामेयशसां चेतनाया इति निगमः ॥ ६॥ ॥ ब्रह्म ॥ व्याख्यातमन्त्र
 नामसु ब्रह्म ॥ नेन धर्मादयः ॥ हं हं वाभिगाना ॥ अस्माकं ब्रह्म एतनासु सहा इति निगमः ॥ ६॥ ॥ इतिरा ॥ व्याख्यातं बलनामसु
 ॥ रपिवर्धः ॥ तत्राय ऊत इतिरां समस्मा इति निगमः ॥ ६॥ ॥ श्रवः ॥ व्याख्यातमन्त्रनामसु ॥ अस्तेषु ६ शुभ्रवो हन्त ॥ हहह
 वा असुरो बहिर्गाहन्त इति निगमो ॥ ६॥ ॥ वृत्र ॥ व्याख्यातं मेघनामसु ॥ आकादयति दारिद्र्यं ॥ आकाधने वाराजतस्करादिभ्य
 यात् ॥ अस्यैरपिवर्धः ॥ हहौ ब्रह्मवर्धः ॥ एने हन्तुं पुनः कुसायरंधीरिति निगमः ॥ अत्र कंदस्वामिना वृत्रधननामे नुदमिति
 व्याख्यातं ॥ केषु विक्षोभेषु दृश्यमानं मयि विव्रमिति नयनाय ॥ ६॥ ॥ वृता ॥ वृजसंभक्तौ ॥ कृतनिर्मादींश्च श्रुतेति यकारस्यानुक्त
 समुच्चयार्थं तत्र ॥ अययः ॥ संभज्यते सर्वैः सह तं गहावा विपादुश्च नुद्योः संभेदमाधया विभ्रं वृत्रमिति धननामेति कंदस्वामी ॥
 वृत्तवयः सहुरिविहारित इति निगमः ॥ ६॥ ॥ इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ॥ ६॥ ॥ अद्याहं तया भवता सत्रधीवृत्तिमो
 ष्यं ॥ अद्यस्य दुर्मिता देहं त्रि ॥ शकटः शाकिना गावः ॥ क्षिरस्य वनं समुद्रः पर्वतो राजान वडुर्भिक्षः शत्रव इत्युच्यते ॥ स्पृशनेना राम
 यस्य पापसह त्रीणां ॥ अहिं तया अघश्राद्धेन विवा उपपदेहं तस्यादयश्चेति यत्र यमयादीनि नियास्यते ॥ अहिमे अहिमे अस्मद्व्या ॥ ७२

अद्विष्टरामघ्ने विमृदानाति निगमो ॥ ६॥ ॥ उस्वा ॥ व्याख्यातं रश्मिनामसु ॥ वसतिशरादिह विरस्यां उस्विये गोतामोत्साविरो
 स्यामो गावस्तेति चेति भाष्यं ॥ उस्वा विरोघे स्यामो गावो उस्वस्तेति गच्छति शरदधिनवनातक्रमेणोति स्वदस्वमी ॥ मयो
 भर्वातो अमिवा नृस्वाः उस्वायितेव जारयायियतो रिति वनिव निगमो ॥ ६॥ ॥ उस्वया ॥ उस्वशब्दात् एषोदरादितेन स्वाथं
 घः अर्थः पूर्ववत् ॥ अविंद उस्वियां अनु ॥ समुस्विया भिर्वाचशं तनर इति वनिगमो ॥ ६॥ ॥ अह ॥ अहिशब्दो व्याख्या
 तो मेघनामसु ॥ हृदिकारदिति डी प्रगम्यनेन यादिह विः गम्यते दत्तया युत्पयं ॥ अहिंतिष्ठादिनामनुष्यान् ॥ नहं तया
 वानिगमो त्वेषरायः ॥ ॥ ईं रेणया सो अहो नवारवः भाष्ये दृष्टम् ॥ ६॥ ॥ मही ॥ अदिति ॥ इला ॥ व्याख्यातानि दधि
 धिवा नामसु ॥ तत्र घने ॥ क्लिन्नघति स्थिति वेदिति ॥ नभू समासः ॥ इत्याद्यदिति शब्दस्य व्युत्पत्तिः ॥ महीने एज्यते सर्वादव
 तात्मकवात् ॥ उपमोगसाधनतामहातेन यादेवाः पय आदीनां हविषां तदा यत्र तादृशं च याभिर्धजते ददाति वेति श्रुतिः
 पुनः पुनर्दृष्टमानापितृयायनेन विद्यते अखंडनीयावार्द्रात् तस्य ते देवतात्वात् दाय्यते वाचा तया गम्यते तदर्थे भि
 रिति वामहानं ययो स्याद्यधीनो रसः ॥ महानां ययो सिरितं देववेति अदिते एह सरस्वत्ये हाति मिमिक्षासमिलाभिरा इला
 देवो मधुमतां धसुर्विदमिति व निगमाः ॥ ६॥ ॥ जगता ॥ मनुष्यनामसु ॥ जगत इत्यत्र व्याख्यातं ॥ शत्रवद्वा वादुगितमिति द्वा प्र
 गम्यते तदर्थे भिः जगसां दसा आहृता तत्वादाह ॥ अत्राहो हाय योरभेदेन वा जगता जगता हि पश्यो जगता हिता

मानाहरदितिहिब्राह्मराजागताः पशवइतिवसमोपधयोरसेनरेवतीजंगतीमिरितिनिगमः पशवोजागतारितिहिब्राह्म
 राः ॥ ६ ॥ ॥ शंकराः ॥ व्याख्यातबाहुनामसुः शक्नोतिहारादिप्रदानेनतद्वं प्रीयायिनुं स्पृशन्तोदिनामावापायमपनेनुः शंकरा
 शृष्टसंवादेभेदेनवाशंकरापशवोविशंकराः पश्वेतेवारुंधातइतिश्रुतिः ॥ निगमोन्वेषणीयः ॥ ६ ॥ ॥ इतिनवगीनामानि ॥ ६ ॥
 स्तनोऽप्यंतैरुक्तधानुः ॥ अरेडतामनसादेवाताम्यतेदितिचनिगमो ॥ ६ ॥ ॥ हेलतेहेडुहोडुअनधरेओधेवः भूवादिरात्मनेयदा ॥ अ
 हेलमानेररिवांअज्ञाश्रुः ॥ अहेलमानेवरुहोहोधीनिनिगमो ॥ ६ ॥ ॥ भामतेभामतेभामतेओधोभूवादिरात्मनेयदादेवजु
 होव्यतेभामिनेगीः स्वयंभूर्भामोअभिमातिवाहरतिचनिगमो ॥ ६ ॥ ॥ हराण्यतेहराडु ॥ राषावेमनस्येवः कंडादिः पुनः प्रा
 यकुदहराण्यमानः ॥ हराण्येमानेअपहिमः देयेरितिनिगमो ॥ ६ ॥ ॥ श्रीराजिभोभयोऽप्रादिः परस्मैयदा ॥ अनेकार्थत्वात्
 कुध्यतिकर्माः एवमुत्तरत्राप्येनः कुरावेतमसुरभारोतिइतिः ननिगमः ॥ ६ ॥ ॥ भेषतिभेषुचलते ॥ भूवादिसुरिते ॥ तनिगमो
 न्वेषणीयः ॥ ६ ॥ ॥ दोधतिनैरुक्तधानुः ॥ इंदोहवस्यदोधतइतिनिगमः ॥ ६ ॥ ॥ वनुष्यतिवनुष्यतिहेतिकर्मसप्रसं
 दस्वामीवनोतेः कंडादिप्रदेयात्तयकृषस्यः ॥ तस्यनिपातिनवनुष्यावोइष्टव्यइतिनिगमोन्वेषणीयः ॥ ६ ॥ ॥ कंपतेक
 यिवलनेभूवादिरात्मनेयदानिगमोन्वेषणीयः ॥ ६ ॥ ॥ भोजतेभुजोकोटिमेनुदादिः परस्मैयदा ॥ रास्यकुंदस्युभय
 येसाहंधानुकत्वात् ॥ गुणाः ॥ वायवेनात्मनेयदानिगमोन्वेषणीयः ॥ ६ ॥ ॥ इतिदशकुध्यतिकर्माः ॥ ६ ॥ ॥ हेलः ॥ हेलते

राम

७३

भावेसुनदेवस्यहेलोवयासिसाद्याइतिनिगमः ॥ ६ ॥ ॥ हरः ॥ ह्रजहररोऽसुनः ॥ हरतिहृत्माकृत्यविवेकं हृत्तेवानेनपुरुषः स्ववशहुर्त्त
 योसंतरः शत्रुकोधः ॥ निगमोषणीयः ॥ ६ ॥ ॥ घरीः ॥ हलन्नामसुखास्याताः ॥ हरस्यनेनसेदादिदीप्यतेनेनतद्वातकुहोमिरिवहलता
 हिप्रसिद्धः ॥ आघरोसेसवावाहेइतिनिगमः ॥ माहृणानस्यमन्यवइत्यत्रकृत्वायेहरारितिः कोधनामसुपाठात्तद्वरतिः ॥ कोधार्थो
 विगम्यतइतिस्कंदस्वामी ॥ तच्चमितिचिचिर्त्यं ॥ ६ ॥ ॥ सजः ॥ सज्जहानोऽसुनः सजतेसपुरुषेः सजतेमेवप्राणाइतिवासजते
 वास्वधर्मः ॥ कुहः ॥ यायंनकुर्यात् ॥ कुहोहस्याहुरुनयि ॥ कुहः ॥ पुरुषयावाचानरः साधूनयिद्विधेदितिहिश्रामहाभारते ॥ महश्चिदसि
 सजवसोवदुता ॥ किं देवेषु सजयनश्चकर्थेतिनिगमो ॥ ६ ॥ ॥ भामः ॥ भामतेभोवैघजः ॥ यहाभावाप्रोऽत्रिस्तुहसुधतिस्त्रभावाप
 रिनाभ्योमनुदाप्यतेनेनतद्वादेवजुहोव्यतेभामिनेगीः ॥ स्वयंभूर्भामोअभिमातिवाहरतिचनिगमो ॥ ६ ॥ ॥ एहः ॥ हनहिंसागस्यो
 ॥ असुवः ॥ नमिहतामएहवेतितप्युपपदेविधीयमानएहादेशोवाहकात्तन्जिनायिन्नवति ॥ अनेहसस्तेहरिः वाअभिष्टावि
 तिनिगमः ॥ ६ ॥ ॥ हतः ॥ हतकोटित्ये ॥ अत्रिकमाच ॥ असुनहुतिरतिरुदिलोभवत्यनेनअत्रिवाविषादि ॥ वतेगतिकर्मणोअदेवानि
 हरासिदेतिनिगमः ॥ ६ ॥ ॥ जरीः ॥ जर्सीजं वतेखाइवतेवीजायतेवेतिभाष्यं ॥ नवतेर्गतिकर्मणानिशब्दोनामकरणाः ॥ रेफाग
 मः ॥ इवतेवीजकारंरययोः स्थानअत्ययोदकारस्यचजकाशयति ॥ शेषंहरवत्तजार्थतेवीहिसार्थस्यश्रकारः ॥ इतिभ्यः ॥ तिचि
 खावदितिस्कंदस्वामी ॥ कार्यतंवदुलं कंदसापुत्रं सर्वतहलिवेतिदाघः ॥ गच्छत्यनयोर्दुःखं लोकगर्हं वाहिनस्तिपराब्धानिगमोन्वेषणीयः

क

सीतिशयोक्तुगभावः। आत्मनेपदं तु व्यसयेन। अथेन वरुदधुतो नवंतेति निगमः॥६॥ शोदति। हृदि रसं प्रेषयति। स्वादिः स्वरिते त्वा व्य
सयेन शयः शोदत आधोरिणा तव नानिति निगमः॥६॥ ॥ नैरुति। रथ्य कृत्वा जगतो। शय च तौरेण नैरुत घामिति निगमः॥
॥ अत्र व्यसयेनात्मनेपदः॥६॥ ॥ स्रुति। च वसमवा। यस्वरिते त्वा लेटसिद्ध हलं लेटि। लेटो डाटो। नैरुत धानुवी। स्रुता देवघरासु
रुति निगमः॥ स्रुतेः सवतेर्वा गतिकर्मणो रूपमिति स्कंदस्वामी॥६॥ ॥ म्यरुति। नैरुत धानुः॥ मिम्यरु ये सुरोदसीनुदेवा।
तपायज्ञमिति रूतेमिति निगमो॥ म्यरुतेर्गतिकर्मणो रूपमिति स्कंदस्वामी॥६॥ ॥ सवति। सवसमवाये। च छिन्नयत्रास्य
चता। अग्निं विश्वा अग्निष्टुः सवत इति निगमो। सवस्य छताति गतिकर्मसु यादविति स्कंदस्वामी॥६॥ ॥ रुहति। रु
गति प्रापरायोः। पाद्यादि सूचो रा रुहदेशः। नाति मच्छत्यध्वर्युर्नयजमान इति निगमः॥६॥ ॥ नुरीयति। नैरुत धानुः॥६॥
चतति। चतेथा चने स्वरिते त्रहृत् ह्रस्वमवाचतमिति निगमः॥ चततिर्गत्यर्थे वेति भट्टभास्वरि मिश्रः॥६॥ ॥ अतति॥ अ
तसातयगमने। अयमुते समतसीति निगमाः॥६॥ ॥ गाति। गाङ्गगतौ। व्यसयेन परस्मैपदी। आभिर्हि माया उदस्युमा
गादिति निगमः॥६॥ ॥ इयति। यरु रजायां चरादि रात्मानेपदा। व्यसयेन परस्मैपदी। छंदस रकारः। छंदसु भवते स
हं धानु कवास्मि लोपः। यज्ञः सति वारूपं। अयस्य संघसारो व्यसयेन। कविः कविमिषरुसि प्रयत्नो इति निगमः॥ गति गम
कमेति हरदत्तः॥६॥ ॥ सञ्चति। सवते रेव छंदसः। शकार उपजनः असञ्चती भूरि धारे ययसता। रुजोषिरो हृषरांस

अतश्चिये इति निगमो॥६॥ ॥ सरति। सरुद्रा गतो। अमि सरंति धेनुभिः। अवसरस्य शम्भुश्चिकि चानिति निगमो गुरं हति
। रहिगतौ सहस्वसाः शतसा अस्वरं हिः। पुरो हरिभ्यां हृषभोरथो हि सं इति निगमो रथोरं हतेर्गतिकर्मणो इति न्यायः॥६॥
४१॥ यततो यती प्रयत्नो आत्मनेपदः। हंसा इव शिवा शोयतं तोमित्रं नयात यज्ञं इति निगमो॥६॥ ॥ धमति। वमुध
मति। वमुध मुचलनो रमिरस्य सिद्धन्मन्त्राणि मिति निगमः॥६॥ ॥ धजति। धज धीति गतो। धाति रकस्पददृशे न रूपं। अहि
धुतिर्वत इव धजमानिति निगमो॥६॥ ॥ धमति। धमिः सौत्रेति स्कंदस्वामी॥ यद्वा ध्याश्रयाग्निसंयोगो रित्यस्य पाद्यार्ध
स्त्यादिना धमादेशः। आवत्ताराः। पुरुद्वतं धमताः। निःसीमो धमथो निःषधस्तुदिति निगमो॥६॥ ॥ मिनाति। मीन हि
सायां। त्रादिः। मीनातेर्निगम इति द्रुसः। मिनोतीति यावन्तरं। वरुतमि अक्षेयरो स्वादिः। स प्रवर्कं रथमवेष्टुमिन्वमि
ति निगमः॥ मिनोतेरेतद्वयं। सर्वे रापिलोके नागं नुमशवमिति हरदत्तः॥६॥ ॥ रुवति। रिविरवि गतो। इदितो नुम
धातोः। रथे मती बहलवचनात् संघसारो। धानु यज्वार्या देव रुवति। इति निगमः॥ रुवतिर्गतिकर्मी। अत्रांतरात् तस्य
र्थः विविधं गमयतीति स्कंदस्वामीभाष्यं॥६॥ ॥ क्रूरोति। क्रूरा गतो। ता नादिः। स्वरिते त्र। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इ
ति लघुपदगुणाभावः। अमिन्नस्तेन रजसा घामरोगोति क्रूरो रयो अनवधार्या इति निगमो॥ उभयोरपि क्रूरो नि

गतिर्कर्मैतिसं दस्वामिभाष्यं ॥ ७६ ॥ स्वरतिस्वशोपतापयोः ॥ हरीरुद्रप्रतदस्य अभिस्वरेतिनिगमः ॥ अत्रगतिकर्मत्पुनस्तं
 दस्वामिता ॥ अतिमेव विदथा निःस्वरात्पुन्रगतिकर्मस्वयवितोपिगत्यर्थ इत्यत्र ॥ ७७ ॥ सिसर्गः ॥ कसुगतो ॥ जुहोत्यादिः ॥ अ
 त्रिपियर्थाश्च बहुलं छंदसाति ॥ अभासस्येतां प्रवाहवासिस्तं जावसेन इति निगमः ॥ ७८ ॥ ॥ विषिष्टि ॥ विषुव्या प्रो ॥ जुहोत्या
 दिः ॥ लेटि ॥ सिद्धं लं लेटि ॥ अत्रे संवे विषेरिथिमिति निगमः ॥ समंतात्प्रायेति महत्तास्करमिष्टः ॥ ७९ ॥ ॥ विषिष्टि ॥ पुषहिंसाया
 ॥ लेटि सिषियस्येन गुराः ॥ ८० ॥ ॥ रिताति ॥ रीगति शेषरायोः ॥ क्पादिः स्वादिश्च ॥ क्पायमानिरियातिशब्दः ॥ लोया मुद्राह
 वरांता रियातीति निगमो ॥ ८१ ॥ ॥ रीयते ॥ रीद्रुप्रवेरो वादिवादिः ॥ रुरुनिमनरापत इति निगमः ॥ रीयत इति वा यं रीयते
 रजतातिगतिकर्म सुयागतगस्यर्थ इति सं दस्वामिभाष्यं ॥ ८२ ॥ ॥ रेतति ॥ नैरुक्तधानुः हव्योनय इषवान्मन्मरे जयवा
 न्मरे जति ॥ वा लतिगच्छतीत्यर्थ इति सं दस्वामी ॥ ८३ ॥ ॥ दद्यति ॥ दद्यच्चालने स्वादिः ॥ व्यत्ययेन शपन् ॥ पश्चाददद्यायोश्च
 स्यधातेति निगमः ॥ ८४ ॥ ॥ मायश्चादध्मा रथ्या विभाग इति व ॥ ८५ ॥ ॥ दम्नोति वं नु दं भो स्वादिः ॥ ८६ ॥ ॥ युध्यति पुषसं पु
 हारे ॥ दिवादि रात्रिने पदी व्यत्ययेन परस्मैपद ॥ ८७ ॥ ॥ धन्वति रिविरविद विधविगसर्थाः ॥ परिसोमप्रधन्वा स्वस्तये ॥
 नयस्य चावा च धिवी नधनेति व निगमो ॥ ८८ ॥ ॥ अरुषति नैरुक्तधानुः ॥ त्ररश्चा विधुममने अरुषं मिदेव्या स्वसारः ॥ श्या

राम
७६

वामरुषीमनु प्रना प्रताचौर मेरुषीरजान नित्यादिषु प्रदशेषु सं दस्वामिभाष्ये अरुषतिर्गतिर्गतिकर्मैति दृष्टं ॥ पुंजति ब्रधमरु
 षं वरं तमिमां दोहित्रयो प्रदेशे योरु व्यतिर्गनिकर्मैति तत्रेव दृष्टं ॥ उभयथा दर्शनमपि बहुषु प्रदेशेषु दर्शनादरुषतीति वा
 दो युक्तः ॥ ८९ ॥ ॥ आर्यति ॥ मामाव्यंति हतेन कर्त्तव्यं ॥ तमिथो नैरायंति तीति व निगमो ॥ ९० ॥ ॥ सीयते ॥ धिसंधने स्वादिः क्पादि
 श्च व्यत्ययेन शपन् ॥ डीयत इति यादांतरं ॥ तदा डीडु विहाय संगतो ॥ दिवादिः ॥ निगमदर्शनात्तिसर्गः ॥ ९१ ॥ ॥ त्रकति ॥ त्रकहस
 ने ॥ यः प्रसातापरित केमधने ॥ अयोनास्म-सर्ग प्रमेत क्रूर इति निगमो ॥ ९२ ॥ ॥ दीयति ॥ दीडु-क्षये दिवादिः ॥ व्यत्ययेन परस्मैप
 द ॥ शेषो नदी य चत्वे निपाथ इति निगमः ॥ ९३ ॥ ॥ इषति ॥ इषगति हिंसा दनेषु आत्मनेपदी व्यत्ययेन परस्मैपद ॥ इता
 नागा इषते ह प्रभावतः ॥ आयो नो अभ्य ईषते जहा को अस्मदीयते इति निगमाः ॥ बहुषु प्रदेशेषु दर्शेषु ईषतीति गतिकर्म
 सुयादादिति सं दस्वामी ॥ ९४ ॥ ॥ क्राति ॥ क्रागतो ॥ पथाम कास्यन्वा पुनायगादि इति निगमः ॥ ९५ ॥ ॥ हनति ॥ हनहिंसा
 गत्यो ॥ अदादिः ॥ बहुलं छंदसाति शपो लुप्तमवति ॥ संयव नंतमभुभिर्जनास इति निगमः ॥ ९६ ॥ ॥ अर्दति ॥ अर्दगतो याव
 नेव ॥ ९७ ॥ ॥ मर्दति ॥ मर्दमर्दने ॥ व्यत्ययेन परस्मैपद ॥ ९८ ॥ ॥ ससर्गते ॥ ससर्गतो ॥ जुहोत्यादिः परस्मैपदी व्यत्ययेनात्मने
 पद ॥ एषोदरा देवा अभ्यासस्य भागागमः ॥ चैप्रसर्त्वा दीर्घमायुः प्रयक्षे ॥ जातेन जातमति सप्रसर्त्ते इति निगमो ॥

छं॥ नस्य तोनसकोविदे। आत्मनेपदी। अक्षीभ्योतेनासिकाभ्यामिति निगमः॥ नासिकानसनेरिति निगमः॥ छं॥ हयति
 हयगति कोयोः॥ छं॥ इयति। रुसगातोनुहोसादिः। अतिपिययोश्च अभ्यासस्यासर्वसां हयति यत्कोन सेति निगमः
 ॥ छं॥ इति। इति गतौ कं यनेच अद्यादिरात्मनेपदी। मसगसः सप्रसुयः सप्रसुयः साकमारत इति निगमः॥ छं॥ इति खते
 इति गतौ। आत्मनेपदी। मिसरसः यद्विखयंति यवता निति निगमः॥ अत्र इति गतिकर्म निस्कंदस्वामिभाष्यं॥ छं॥ इति
 यति। श्वावति। एतो नैरुक्तधातुः॥ छं॥ गति। गमूगते। व्यत्ययेन शबोलु क। अंगिराभिरागह्यति येभिरिति निगमः॥ छं॥
 आगनागं निगमूगते। दाधर्तिदधंतायादिना आहर्षयमानेर्लदि अभ्यासस्य बुताभावो नागागमश्च नियासते यदलुगं
 नाहलरिति यातनाद्वसिद्धिः। वसंता वेदागनागं तिकर्मा मिति निगमः॥ छं॥ जेगति। गमे यदो विव जितुकि नुगतो नुना
 सिकांतस्येति नुकि च रूपं। प्रातर्मह्वधिया वसुजंगम्यादि सत्रजंगम्यते गतिकर्म राएतद्वयमिति स्कंदस्वामिभाष्यं॥
 छं॥ जित्वति। इति विवि विवि विवि विप्रोरा नार्थाः॥ छं॥ जसति। जसुमो कुरो। दिवादिः। व्यत्ययेन शप्र॥ ८१॥ छं॥ गमति
 गमूगते। लेहलेहोद्रो। बाहुलकात् सिद्धुले लीति सिद्धतमवति। यद्वा सर्वे विधय छंदसिकल्प्यते इति छत्वाभा राम
 वः। तत्र अगमं नुतद्वहश्च वति निगमः॥ छं॥ धतिधाति धयति। च केपि नैरुक्ताः॥ छं॥ वहते। वहद्रायरो। स्वरित

त्वा। वेष्मानरं मातरिष्वा यरावत इत्यत्र यरापूर्वस्य वहते गतिकर्मराः। यरावच्छ इति स्कंदस्वामी॥ छं॥ रथयति। नैरुक्तधातुः। रं
 हतेर्वा रथोरं हरांगमन इच्छतीति कवि रथीयतीति प्राप्ते। रफडयजुन ईवाभावश्च एषोदरादिवादिनि स्कंदस्वामी। एषदेवो
 रथयतीति निगमः। नाधवभाष्य इष्टं॥ छं॥ जहते। वेहवेहवाहप्रयत्ने। आत्मनेपदी। येता नृषुर्देवत्राजह माता इति
 निगमः। नृहाडगता विमस्य रूपमिति स्कंदस्वामी॥ छं॥ इयति। इयगते। दिवादिः। व्यत्ययेन शः। तत्रास्मभ्यमिषवः शर्मयं
 संति निगमः। इयुरियते गतिकर्मरा इति निरुक्तं॥ छं॥ इति। इति कुसितायां गते अद्यादिः। वसू यवो नतयो रस्मदु रि
 ति निगमः॥ छं॥ इति। नैरुक्तधातुः॥ छं॥ इति। इति कुसितायां गते अद्यादिः। वसू यवो नतयो रस्मदु रि
 ॥ छं॥ जमति। जमु अर्धने। नजामयेता न्वोरिक्तु मा रे गिति निगमः। जमिर्जमते गतिकर्म रा इति स्कंदस्वामी॥
 ॥ छं॥ जवति। जुगते। इति इति स्वामी। नयात वदं इति चर्तः। विपाटपुनुरी ययसाजवेति इति निगमः॥ छं॥ वं
 ति। वं वृगते। वं चते स्वाहा प्ररिचवात स्वाहा इति निगमः॥ छं॥ अनिति। सप्र प्राणो। अनव। अत्र मातयाश्च
 नितीति नाभ्यं अनिति गतिकर्म निस्कंदस्वामी। अपह्वा सो भागन साभनंतर सत्रात सिर्गति कर्म तिमाधवः॥ छं॥
 ॥ यवते। एदपवते। नैरुक्तधातुः। यकं संश्रापय विनिर्गममिति निगमः॥ छं॥ हंति। हर्तहि सागयोः

अदादिः। नित्येनमुद्दिहयथा। अस्ववत्तमधितानोत्तघानेति। नेगमोः॥६॥ ॥ सेधनिविधुगासां। सेधनं हेयोभवत्सवाभुवे
 तिनिगमः॥६॥ ॥ अगन्। गन्गतां लुडितिपि। स्वमेवेद्यसेजिलुकि। इत्थं संयोगांतलोपयोर्मो नो धातोरिति मकारस्य
 नकारः। यदा। मागन्धमज्जाकृतस्यतिनिगमः॥६॥ ॥ अजगत्। गमेरेव लडिव डुलं छंदसीतिरायः। सुः। एवं वचवो
 यन्माहुरजगत्परतिनिगमः॥६॥ ॥ जिगातिगास्तेतो छंदसि। जुहोत्यादिः। अतिपियर्थाश्चाबहुलं छंदसीति। अथा
 सस्येत्ता धेना जिगातिदाशुषरतिनिगमः। नगातीति वागंतरमिति खंदस्वामिभ्यां॥६॥ ॥ यतीति। यत्र गतो। गो
 मिः। सुन्नदापतति घस्तारतिनिगमः॥६॥ ॥ इन्वति। इत्यां प्रोदेवाहो रेहहता विंश्वमिन्वा रतिनिगमः॥६॥
 इमति। इमहेममी रगतौ। प्रवं रमा। स्तिर। तदा धमाधुरिति। तिथामः॥ ॥ चरमाश्चाय रमतीति भाष्या इम
 ति शातिकर्मेति खंदस्वामा॥६॥ ॥ इवति। इदुगतौ। यत्रा नरः संवपिवै इवंतीति निगमः॥६॥ वेति। वीगति
 प्रजननकायधोशनस्वादीनषु। अदादिः। अदादिः। अयामी वा बाधते वेति सूर्ये। पदं न वे स्पेदतीति निगमोः॥
 छंदः॥ ॥ हेतात्। हन्। नो टितात हिरूपं। हयं तादितिकेचित्पठति। तत्र हयगता वित्यस्य ताता डेतकार उ य ऊतः राम
 ॥६॥ ॥ एति। इरागतौ। अदादिः। विवाक शब्द इमान्ते मतीति निगमः॥६॥ ॥ जगापात्। राखुती। जुहोत्या ७८

दि। लिडिः। कं छंदस्य भययेसाहं धातुकत्वेन ईहस्य धोरिती त्वं तमस्वति स्वाशितः। पुनस्तंगायादिति निगमः॥६॥ ॥ अयधुः। अयते
 तितोयं जितिवा डुलकादं हिदीयधुत्तवति॥६॥ ॥ इतिवा विंशशतं गतिवमोराः॥६॥ ॥ विप्रतामा न्युत्तरा। राषडिः। शतिरिष
 प्रभाष्यगुरास्यवेतातीति विप्रस्यतहं मोवातामधेयानि। तथा च वक्ष्यति। मुरापुः। शकुनिरिति खंदस्वामो। पुराश्च विरकालवि
 शिष्टस्यात्यकालविशिष्टत्वं तथा विधुक्रियाकर्तृत्वात्। क्रियाहारकं वेदोद्यमः। तत्र मक्षमक्षरुगाहोत्यादिषु क्रियावि
 शेषरात्रा क्रियारूपसहानुव्यते। जीराञ्जिरशोविष रसादिषु कर्तृरूपसहानु। निहृष्टगुरातामधेयो दाहराणि पुनर
 न्वेषणीयानि। केचित्तु पद्यपि गुराशेषवच्छेदकमात्रवचनतया यत्र कर्तृविशेषरात्रा क्रिया लक्षणा विच्छेदकविशे
 षवत्तं ते निहृष्टगुरा मात्रावा विनो निगमदोर्लभ्यात् सत्तश एव अवचनत्वेन सरस्यात्। क्रियायाश्चादवताहृतश्च क्रिया
 यः। क्रियावत्तव्यस्य नामधेयानीत्याहुः। इदानीं क्रियाविशेषरात्रा निगुरातामधेयो दाहराणि निजीराञ्जिरशोविष रसादी
 नितहृददाहराणि॥६॥ ॥ नुतिपातोयं। ईदस्यनुवायां राषडो वमिति निगमः॥६॥ ॥ महुः। हुमस्ते महुः मस्ते महुः महुः
 ति। नो जस्ते वा पु प्रत्ययः। संयोगादिभ्यो यः। अतर्गातरपथं मस्ते। क्रियायाः। क्रियावती वा मस्ते यति विरकालत्वं। म
 क्महुः। राहो गि। नो नृतिनिगमः॥६॥ ॥ इवत्ता। इगतौ। संवत्तरपदेरदियादय इति अतिप्रत्ययानो नियायते। इव
 त्यनेन इतरत विलेख्यपक्रिया क्रियावन्वोगत्यर्थे वाथी नुगमो इत्यर्थः। तावायातमुप इवत्ता। इवत्ता रा। शुभस्यती इति

वीररतिनिगमः॥६॥ विरनुजिः। नुजनुजिहिंसायां किकितोः प्रकरोरस्य रथं कंदसिसदादिभ्यो दर्शनादिति किं न प्रसयः॥ लिङ्
 वादिर्वचनं नुजादीनां र्घ्यासस्येति दीर्घः प्रवर्तव्यः॥ आयुजातामश्चिना ननु रिजिरथ। मिति निगमः॥६॥ रूजा
 नः। तो कृतोर्लिटिकानां जादेशः। रंशया हि ननु जानतीति निगमः॥ रंशया हि ननु जानः॥ रिश्या र्थे स्वयादित अनुवद कस्य गर्थे ननु जा
 नोमहे मत इति माधवः॥६॥ ॥ नुज्यमानासः। ताजते रेवक वंचायादि नारवो बाहुलकादाहं धानुको विक्लप्य इत्यत इति विकल्प्य
 तचात्तवाभावाभावः। आज़िरवदर्थः। धोर्नरमिगिरयो नाज्ञानिति निगमः॥ अज्ञानं च रात्रं शास्त्राति मरुमास्वरमिथः॥६॥
 ॥ साचीवित्। घुगत्। ताज्जुत्रयो निपाताः साचीवित्। स्यस्य निगमो न्वेषणा यः॥ अतस्त्वगी मिधुगदिङ्केणिमिति निगमः॥
 ॥ अवमाधवस्तु घमगद्वापिंघलो कंगकद्विरेति वेने भाष्य उक्तवान्। दविधतस्त्वनुजानास्तरशिघ्रवगदेववेति रिषना
 मस्तु घगकद्वस्तेनाप्ययाति। ताज्जुत्रमात्रमात्रेति ताजस्त्वमायत इति निगमो॥६॥ ॥ तरशि। तरतेरति सवधम्यश
 चिरभो निरिभ्यति प्रत्ययः। तषु वदर्थः। विष्ठीशमीतरशितेन वाधतः। तरशिर्विष्ठीदीर्घा तरति निगमो॥६॥ ॥ वातरहाः।
 वागातिगंधनयोः। हसिन् गिरवा मिदमिमात्यादिना तत्तरमुक्तीत्यां। रमेस्त्ववेग इत्युत्तराद्गगामश्च। वातवत्तरं होयस्य
 सः। वातरं हासादिभ्यो सोऽत्रा इति निगमः॥६॥ ॥ इति यद्विशति रिषनामानि॥६॥ ॥ तडित्। तडिआघाते। चुरादि राम
 ॥ ताडिस्मि लुकेति इति प्रत्ययः। लचं। ताड्यते ह्यासन्नं। हरेचि सवतति दिवातिशेचसे। यानीहरे नलितो या आतय ८०

इति निगमो॥६॥ आसात्। आस उपवेशने। पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण। अंतिके घासते। अनरं वोहरादान आसात् स्तनो हरस्त्वसौ घे
 ति निगमो॥६॥ आसादि संज्ञिकनामेति संदस्वामिभाषा। आसादासेरिति माधवः॥६॥ ॥ अवरं। हृदयदयश्च परस्परं प्रत्ययौ पुगगामश्च नि
 निवासते। प्राप्यते ह्यासत्। यन्नासया यरावति यद्वास्ते अर्थवरे इति निगमः॥ संदस्वामिभ्यति रिक्तभाष्यकर मया संदस्वामी नुअ
 नरिक्तनामेति व्याख्याता॥६॥ ॥ नुर्वंशो व्याख्यातं मनुष्यनामसु। तस्मात्प्राप्यते। सति कं। यन्नासया यरावति यद्वास्ते अधि नुर्वंशे इ
 ति निगमः॥६॥ ॥ अस्तमी। के। अस्तं शब्द उच्यते यदेवातेः अलोकादयश्चेति ईके म्यस्योधातोर्लोयश्चेति निपात्यात। अस्तं प्राप्य
 ते आस्मिन्। अतिकस्त्वं हि नाश्रयते। सचस्वनः परक आसचस्वास्तमीक आ इति निगमः॥६॥ ॥ आके। उयाके। अर्वाके।
 आङ्। पावच्छेष्टययदे पुक्तामतेव लाकादयश्चेति आकषपयोधातोर्लोयश्च निपात्यात। अर्वाकगतः। आत्रम्यते उपक्रम्य
 ते गार्भः। कुम्पते वद्यासन्नं आके निपासो अहर्निर्द्विधतः सिंधोरुमां उपाक आयन्नासया यराके अर्वाक अस्ति न्वेषज
 मिति निगमः॥६॥ ॥ अंतमानां। अंतिक शब्दात्तमिधितमे देष्टेति तादि लोयः। अंतिकत रमंति मं। अथाते अंतमानां
 अतो वयमंतमेभिर्युजानाः इति माधवः॥६॥ ॥ अवमा। अवमरुणादिषु अवर्हं अवेत्यग्न प्रत्ययः। गम्यते ह्यासन्नं अस्मे
 वरुनामवमायस्यो मध्यमस्यामवमस्यामुत्तमस्त इति निगमो॥६॥ ॥ उपहर्वात्तमिमातरमेव विदश्यत इति उ। उपहिंघ
 ते सति कं। उपमरो वने हि वः॥ अस्मादुत्पसुयमं स्वर्गमिति निगमो॥६॥ ॥ इत्येकादशान्तिकनामानि॥६॥ ॥ ररा। अराररा

धराशब्दार्थवशिरापोरुपसंख्यानमित्यप्रारणंतिदुंदुभयो। त्रयोधावापरस्परंशब्दार्थंते। यद्वारमतेरास्त्रासास्त्रास्त्रासुन्नध
 मेसादिनातत्रसयोमकारभोयश्चनियामते। रमराधोहिसग्रामोविचित्रकमोधिष्ठानत्वात्। मरुवाइइहयभोरगायोतिनिग
 मः॥६॥ छं। विवाक। विविधाविरुद्धावाचोयत्रयोधाना। हवतठत्वाहयविवाचीतिनिगमः॥६॥ विखाद। खदस्तेर्पहिंसायाव
 घञ्। वि। एस्तेर्यमत्रप्रूरणां हिंसनंवा। तंविखादेसास्त्रिमघसुतंनरमितिनिगमः॥६॥ नदनुः। रादअयत्नेशब्दे। वनुडन
 देशेतिवनुड्। प्रत्ययः। संकुलतादयत्नाहितत्रशब्दः। पदाहगाधिनदनुंसमूहसीतिनिगमः॥६॥ ॥ भरे। इभ्रज्वाररायो
 यरायोः। नंदिग्रहियवादिमइसत्। तत्रगरापाठः। पववया। वदेलयतजारभराइति। विभक्तिं योययतिसुम। दानांयंयंशो
 वायवापुंसिसंज्ञायांघः। विश्वसनेनजयलक्ष्मीयोधाः। उभयत्रापिष्टयोदराहृतिगरात्तादाघदात्रत्वांयहामभसने।
 क्पादिः। स्वादिश्चान्दोरपुद्गामसनेहितत्रशब्दः। पुरुषहरतेर्घाघः। त्रियंतेहितत्रयोधानामाद्यंविधना निच। हय
 होर्मश्चंदसि। अस्मिन्नरेनजमंवाजसातौ॥ अनुक्रोशंतिदितयोमवेधितिनिगमो॥६॥ ॥ आक्रंदे। कदिकदिक
 दिआहानेरोदनेच। घञ्क्रंदंसाह्वयंतेत्येवमत्रारुदंतिवाननबंधुविनाशहेतुवात्। निगमोन्वेयरापः॥६॥ ॥ आ
 हवो। इभ्रसर्वायां। आहूपूर्वः। आडियुद्धसप्र। संप्रसारणांवा। आह्वयंतेत्रयस्परस्पर्हयापरस्परंयोधाः। नकश्च राम
 नसारतआहवेधितिनिगमः॥६॥ ॥ अजो। अजगनिद्वेयरायोः। अज्यतिभ्याचेतीएप्रत्ययः। बाहुलकाहीनावाभा ८२

वः। अजंतिगच्छं सत्रविजयश्चिर्ययोद्धारः। कातराः पराभवंवा। एवमर्थोगसर्थेषुइष्टः॥ त्रियंतेत्रास्त्राणिस्त्रियंसाहिपंतिवासेमं
 वायेंतारम्यातत्र। अथवाआड्। पूर्वाजयतेजंवतेर्वा। वज्रो हिंदितिबाहुलकादिरारहिवा। अभिमुखेनजयंतिअभिभवति। आग
 छं। तत्रप्रूरः। एवमसत्रापिगासर्थेषुउयसर्गभिऊहेतयः। तेनवाजंसनियदस्मिन्नाजावितिनिगमः॥६॥ ॥ एततनाज्य। एत
 नाशब्दाययदादजतेश्च। अर्थादिवाघप्रत्ययः। अजतेर्वातीतिवाभावविकल्पः। जयतेष्टियोनिपातनात्। एतनानांसेनाना
 मजनंजयनंवायत्र। गवांमुहलः। एतनाज्येधितिनिगमः॥६॥ ॥ अभीके। अभिपूर्वा। दतेरिषीकादयश्चेतीत्यस्योधातोर्लो
 पश्चनियामते। यहानविद्यतेभीर्यंवातेअभीकाः। अभीकेः। क्रियमाणात्वादभीकमित्युच्यते। याहिव। इवोदुस्तितादभीके। अ
 भीकेविपुलोककदितिनुहहरदत्रमतेननुनितिनिगमः॥६॥ ॥ समीके। संपूर्वोत्रयति। अभीकवत्त्राणिगमोन्वेयरापिः॥
 छं॥ ममसत्यं। ममसत्यंजयोममसत्यंजयइतियोधरा। वाक्यविषयचात्ममसत्यमित्युच्यते। एषोदरादिः। तांजनाममसत्ये
 छिंदइतिनिगमः॥६॥ ॥ नेमधितासुधितवसुधितनेमधितविषयविषयवेतितेनपूर्वाह्वानेः। प्रत्ययइवमिडागमोवाघ
 त्रयस्यनियामतेइंइंनरोनेमधिताहवंतेनेमहेतेतिप्राप्रइतिहतिः। नेमशब्दोदानयर्थायः। अंतरीयतेतेनहेतुनासैनिक्वेस्यो
 नायक्वेतसप्रत्येकवचनस्याकारादेशः॥ इंइंनरोनेमधिताहवंते। विदन्मर्तोनेमधिताविकितान्नेमधितानपोंस्याइति
 निगमः॥६॥ ॥ संकाः। सवतेर्गतिकर्मरोगलापाकाभ्यः। किदितिबाहुलकादंकप्रत्ययहिजोपश्चयहासंपूर्वोत्तरतेः

तेस्मिन्मन्योऽयं यो हारः। निगमोन्वेषणीयः॥ ॥ ॥ ॥ संगो। संघर्वाद्मेर्जेनात्रापि दृश्यत इति॥ पूर्ववद्वा॥ संगो समसुवृत्त। इति नि
गमः॥ ॥ ॥ संघो। युजिर्योगो घञ्। उच्छादिषु युगशब्दस्य पाठात् नियातनादगुणात्। विशिष्टविययं नियातनमिच्छते। काल
विशेषे रथाद्ययं कुर्यात्वेति वृत्तिः। सगता रथयुगायस्मिन् निगमोन्वेषणीयः॥ ॥ ॥ संगो। संघर्वाद्मे। रथयुगत्रयपृष्ठा
दय इति श्रुत्ययातो नियातते। नाभाद्यधियाः संगथे वामस्येति निगमः। भाष्ये रथयुगं॥ ॥ ॥ संघर्वाद्मेर्ग्रहवृत्तानि श्रुता
स्तथा ज्ञेयं ते अनुमदा मसंगमे इति निगमः॥ ॥ ॥ वृत्तयो वृत्तशब्दे मेघनाम। अत्रासुरः शत्रुवचनः मेघनामसु
आख्यातः नुरिति त्वरं हिंस्रोः॥ अद्यादिवा घत्वा वृत्तसूर्यता हिंस्यते नाना स्मिन्वा। युष्मादंशो वृत्ताते वृत्तसूर्ये एमि
रमवृत्ता वृत्तसूर्ये इति निगमो॥ ॥ ॥ ॥ एके। एवा संयके। एचिन् रम्भः। केदिति बाहुलकी सप्रसयो भवति। संघं वंते।
स्मिन्मन्योऽयं यो हारः। निगमोन्वेषणीयः॥ ॥ ॥ ॥ आरोगो। आरा रराशब्दार्थः। आविशिष्टपलिक सिद्धसिद्धमरा
पारिभ्यस्यो। ररावदर्थः। तं शुभ्रवृत्तते एह आराविति निगमः। मूरिः संयचन। वेष्टे र आराविति संग्रामनामेति स्कं
दस्वामिभाष्ये॥ ॥ ॥ मूरसातो। मृगता विमस्मात् शुषिचिमानां दीर्घं मृतिरनुवत्यः। यरादानोपोतकर्मरात्रि
ने। इति एति जति सोतिहेतिका र्त्तयश्चेति सनोर्जनसनखाना मित्यात्वे रते स्वरो नियात्यते। त्यते धीतेत्यतो ताभा वश्च। मूर
रागांसातिः वेत्तनादानं मूरगां वा येन। यः पू मूरसातापरितकमेधने इति निगमः॥ ॥ ॥ ॥ वाजसातो। वाजो न्नदा यतेयं

नाहधेवनोभवतंवाजसातावितिनिगमः॥६॥समनीके।अनप्राणानि।अनिदृशिभ्यवेतिकिदाकन्प्रत्ययः।अनि
त्यनीकं।यहीनूत्रर्षाचयतेरिषाकाद्यश्चेतिनिपात्यते।नतोपतेनचात्पतेअतीकं।समाविशेषः।संगतान्पनीकानि
यस्मिन्।भोजः।शब्दसमनीकयुजेतेतिनिगमः॥७॥खले।खजमंथे।पुंसिसंज्ञायाम्।मत्पनेजकारस्पलकारः।मं
यंतेहिपोद्धारस्तत्र।स्वकंचजनैरसम्बाद्धाद्यः।मत्पधेनसकारलोपः।स्वलेतितत्रकातराः।स्वलेनपर्यायतिहरन्मिनुरा
तिनिगमः॥८॥॥त्वजे।स्वजमंथौश्ववत्तद्योर्यश्च।नन्वादेरितिरुत्तप्रतिषेधः।कर्म्मन्कर्म्मन्छतम्रुतिः।स्वजंकररेति
निगमः॥९॥॥योस्य।वलनामसुव्याख्यातं।अभिबर्हतनेनकर्त्त्यादि।निगमोन्नेष्टरापः॥१०॥महोधनोमहद्रुजा
यावर्त्तमानेष्टः।यत्ररहन्महज्जगतेश्चरवधेतिनियोजनधविः।प्राणानार्थः।इदित्वानुम्।यच्चाद्यच्।स्वकारलोप
इकारस्याकारश्च।एवोदरादित्वात्।धिनोनातिधनांप्राणायताहिसंग्रामोर्थहारं।महाघोसौधनंवमहाधनं।महद्व
नमर्थयेनतिवा।धनुरित्यवधानिः।रर्थतार्थइतिप्रधानमित्यवधानंमरणाथीनिधचदितिह्यारस्वामा।अ
वधनः।पुंसिसंज्ञायाम्।अरेरप्याजहिसंग्रामप्रियतेवतत्रमरणः।इद्वयमहाधनोनास्यवक्त्रेनितरुतामहा
धनेइतिनिगमो॥११॥॥वाजीवाजशब्दाव्याख्यातोवलनामसु।इदवाजेषुनोवातंत्वाचाजपुकाजिनमितिनिगमो॥

छेदने। नुदादिः॥ अदि ज्योदिनासं प्रसारणं॥ ह। आमध्यं प्रत्ययं अरागिह। विहृष्टद्वजेराह्वमिदुइति निगमो॥ छं॥ २ कुरावति-
 हविर्हंसाकरायाः॥ अत्ययेन विचित्रापरश्चेत्येतन्न भवति॥ छं॥ ॥ कृतंति कृता छेदने। नुदादिः॥ श्रेमुवादीनां विदस्यो नावक-
 तो वृथाया इति निगमः॥ हंतेर्वधकर्मण एतद्वयमिति खंडस्वामी। तयो एवातंतरायं ग्रीवाः कृतंति निगमः॥ छं॥ ॥ अ-
 ति। अत प्राणाने। सुसवा। शवो लुक। रुदादिभ्यः सर्वधानुकूतागमः॥ छं॥ ॥ नभंते। नभन्महिंसायां। आत्मनेपदी। न-
 भंतामसके स्वमे इति निगमो॥ छं॥ अर्हंयति। अर्हं हिंसायां। आध्वंयः। वृजं वियर्वमर्ह्यदिनि निगमः॥ छं॥ ॥ स्रयाति
 । स्रज्। आह्लादने। ऋपादिः। घादिभ्यः कहुष्ट्रघो अघ्नमिति निगमः॥ छं॥ स्नेहयति। स्नेहस्नेहने। चुरादिः। यः स्त्रीहितीषु एव
 इति निगमः॥ स्नेहयतिर्वधकर्मति खंडस्वामी॥ छं॥ यातयति। यतिनिकारयोपसंसास्वारयोः। चुरादिः। अयातयंतश्चि-
 येन वग्वा इति निगमः॥ छं॥ ॥ स्फुरति। स्फुलति। स्फुरस्फुरस्फुरो। स्फुलसंचलने। नुदादिः। पृदाक्षुपमिव स्फुरत्।
 आह्लादमे विष्फुरति। स्फुरस्फुरो। स्फुलसंचलने। नुदादिः। यदाक्षुपमिव स्फुरत्। आह्लादमे विष्फुरंती अमित्रा-
 निति निगमः। स्फुरति स्फुलतातिर्वधकर्म सुपादादिति खंडस्वामी॥ छं॥ ॥ निवयंनु। दुवर्षबीजने। नुसतान इत्य-
 स्मात्। लो॥ अयं। त अस्मान्निवयंनु सेना इति निगमः॥ छं॥ अवतिरति। तरते लंडं। बहलं छंदसाति इति अवति-
 रज्योतिषां मिस्तमांसि। चं शुभ्रमवातिर इति निगमो॥ छं॥ ॥ विधातः। नत्र विधात इत्येनं हि पातरिति वा विधातये

राम
८५

निभाष्येत्स्वदस्वामी॥ विद्यानरस्येतदिनामेति शेषः। तस्य समाधि मर्थं वा वक्ष्ये विद्यानरिति वा विद्यानयेति वेति विविधं यातयति शत्रु
निमित्तविद्याना तस्य संबोधनं विद्वत्स्य यातयनेर्वाशेषस्यै विद्यानय इति भवति। धारयः पारयः इति वत्। तस्य संबोधना विद्यानयेति वि
द्यानयितरिति वेति पाठान्तरमिति। धारयपारय इति वदिति दृष्टांतप्रदर्शनेत्यस्यो बहुल मिती अस्मादपि च तु य सर्गा हिर्वप वि
देति स्वत्रेण प्रत्यय इति दर्शयति॥ कृ० ॥ आनिरुद्धः। आङ्गुष्ठांतरजेत्वं उर्व्व दिवं। इंद्रः हर्मिदातिरहा समाह्वेरिति नि
गमः॥ कृ० ॥ तन्निद्रः। अतिक्रान्तसु व्याख्याते॥ कृ० ॥ आखंडला खड्डक डिभेदेवरादिः। अस्मादाङ्गुष्ठा मंगेर लदिति
बहुलकादलच। आखंडल। खड्डक डिभेदेवरादिः। अस्मादाङ्गुष्ठा मंगेर लदिति बाहुलकादलच। आखंडलप्रज्ञायस
इति निगमः॥ कृ० ॥ इराणाति। इहि सायां न्यादिः। रधी मनु प्रसिति इराणा न इति निगमः॥ कृ० ॥ रम्भाति। रमुक्ती राधां भूवादिसा
त्मनेयदी। व्यत्ययेन प्राप्तरस्येयं दं। पुराणाति। पुरि सायां। न्यादिः। कदिष्टु। पुराणातिवीलुरुजति स्थिराणाति निगमः॥ कृ० ॥
शस्माति। शम ड्यशा मने। दिवादिः। व्यत्ययेन प्रा। शिशिर जीवनाय कमिति निगमः। शिशिरं पुराणातेः शस्मातेवेति निहतं
शस्माते हिंसायें स्येति स्वदस्वामी॥ कृ० ॥ तपो हिन्दु। रहि हिंसायां रुधादिः। लदिति पिथत्वाद्यय द्वारा मुप्रहृत्वे। उत्सर्गच्छेदसि
सदादिभ्यो दर्शनादिति किप्रत्ययः॥ लिङ्गुवा द्विवेने। अत एकहत्वमध्ये नादेशा देति दि। नमति शब्द न्वति। यद्वा च्यं तरा
तरयथां नमिः। नमयति शाब्दं। अशिष्टनेमि एतेना जमा पुमिति निगमः॥ कृ० ॥ हेतिः। हेते हिंसा तेर्वा ऊतिपुतिज्जा नेसा

हिलोयः। अयोः संज्ञा छंदसोर्बहुलमिति बाहुल्यकारस्य इत्यः। परान्नस्य रानि परशेषेऽप्यस्वनिभ्यां इति मोऽत्र सूत्रे य
 रान्नस्य रानि तियरभुरिति दंडनाथवृत्तिः। यरान्नस्य तियरभुरिति त्ना रस्वामीति च मगसादिना त्रुः। शि शीते नूनं पर
 भुस्वायसं च भादुशक्रः परभुर्धृष्टावेन मिति निगमोः॥ छं॥ ॥ इत्यष्टादशवर्जना मानि॥ ॥ छं॥ ॥ इत्यति। इरजं यो यो
 । कं ह्रादिः वस्त्रनामिरज्यति। महो नमूस्वधर्मरामिरज्यतीति निगमोः॥ छं॥ ॥ यस्य ते। नेरुक्त्वा नुः। दिवा दौ यत वा एभ्यो यं
 त्स्य स्थाने यत। एभ्यो यं इति कचित्पठंति। तथा च। तव यत एभ्यो यं वा। हनुवर्त्तने। कायदीप्ये इति सोऽप्येकधा नुपातवा
 रः। अत्र यते रात्मनेपदितः श्यन् उग्रं शवः यस्य ते वृद्धोक्तः। घृतघामानि युतः यसमान इति निगमोः॥ छं॥ ॥ रुयति। हि
 रुये। सेदुराजा रुयांति च रणानामिति निगमः॥ छं॥ ॥ राजति। राजदो। प्रो। सरिते त्र। विद्यो विष्वा विराजति। राजं तमध
 रणामिति निगमोः॥ छं॥ ॥ इति च त्वारयेभ्यो यं कर्मणाः॥ छं॥ ॥ राष्ट्री। राजते। रेभ्यो यं कर्मणाः। पुनः सर्वधानुभ्य इति पुन
 यत्तयः। वृष्ट्या दिना यत्तं। विष्वा त्रुष्टा। राष्ट्री। देवानां निषसादं मंडेति निगमः॥ छं॥ ॥ अर्थः। रुगता विसृज्यात्। राप
 ति प्राप्ते अर्थस्वामि। वैश्ययोरिति यन्निपात्यते। गम्यते हि स। वैरी श्वरः। समर्थो गा अजति यस्व वृष्टि। मं हिषो अर्थः स
 त्यतिरिति निगमोः॥ छं॥ ॥ नि युत्वान्। नि युद्धे हो व्याख्यातो नियुतो वा योरित्यत्र नियतोऽपि वा योपि स्तानि स्तहान्। तसो राम
 मत्वर्थ इति संज्ञायां। विधानात् रज्जुश्च तमवेति। अतो नो यत्तमवसेनियुत्वान् इति निगमः॥ अस्य स्थाने यतिरिति क्वचि

तयर्त्तता। तत्र पारकुरोपाते ईनिरुक्ता हाश्वरः। यतिः याता वायात्नपितावेति भाष्ये यातेर्स्मिन् विपरकुरा इत्यस्य लुप्तकव्य इति लु
 गागमः। रापतात्स्व। याताश्च त्पेरु यिते मर्थः। अन्वार्थत्वं वा त्वयत्र मावस्यादि तस्त्वं दस्वामी। अत्र पाते रापतात्स्व बाहुल्यकार
 इति रूपसिद्धिस्तु दस्वामिना यत्तं कः। शि पित्र वाजानां यत इति निगमः॥ छं॥ ॥ इतः। एते संभाजना ये वत्तं माना त्र समुपस
 गार्थं विशिष्टार्थाद्वा इरा। सिदा इत्यदिभ्यो न गिति न कप्रत्ययः। अर्थस्तत्रेन रसे तदित्यत्र क्व दस्वामिभा विसरे गो कः॥
 इतो विष्णुस्य भुवतस्य गोया इति निगमः॥ छं॥ ॥ इति आद्वराजयत्तविरचिते ने घट्टककां उनिर्वचने हि तीयो व्यायः समा
 प्रः॥ छं॥ ॥ शिषि विद्याय नमः॥ या स्वाय नमः॥ सस्वये नमः॥ ॥ नुं॥ ॥ उरु। उर्विति ह्येवा नाम उरुशब्दो व्याख्यातः। आकाश
 ते ह्यनेनास्य उरु कुरुता स्वधाति निगमः॥ छं॥ ॥ नुवि। तवति ह्यर्थः। सो जो धानुः। अत्रः। वृद्धिर्बहु। नुविजाता उरु रूपेति
 निगमः॥ छं॥ ॥ पुरु। पुरातेः ह्यनिदिद्याधिगर्हि ह्यिभ्यो इति कप्रत्ययः। उदीष्टा ह्वं स्यति उरु। एरकं हि बहु। पुरुभुजावनस्यत्वमि
 निगमः॥ छं॥ ॥ भूरि। भवातर दिसदिभ्युनिभ्यः कृत्तितिकित्प्रत्ययः। भवति तत्र सर्वस्यानुग्रहाय। यत्र गा वो भूरिभ्य
 गा अया सरति निगमः॥ छं॥ ॥ शम्भुत्वा। दुर्गुं श्च गति ह्योः। संश्रुत्वा। त्रपदेहदित्यादयस्तस्यो हि वचनं। अन्वार्थकारस्या
 कारो हि त्वमाद्यदात्तत्वं च निपात्यते। परिवर्द्धगम्यते वा अहं च नानि संज्ञा मिश्रमृतः यवि हि शम्भुतत्वेनेति निगमोः। रं छं॥ विशिष्ट
 वेशने। अष्टपुष्पादिना वनं हृदगम्यते वा अहं विशिष्टास्य न विना सतं भवेत्तत्रास्य शविष्णुसंदेशो दयतासा यद्विष्णुर्वा न सते व्या

राम
२२

यने प्राप्यते स्वे र हवतो ज्ञातिभिः। म्रियते सु ह असंतस्मिन् यदार्थानि गमो न्वे यरायः॥६॥ ॥ अमा अमगति मरु शयेषु। पुंसि
संज्ञायां घः॥ अहन्ति स्मिन्न संते शब्दायंते शी स्मिन्निति वाप हानि यातोयं। अमा य इ म व उ मटः। अमा ग ह व व वः स ह व व वः स ह व व
नोवा। अव्ययाः स य्वा तत्र म व र म र्थ्यं र हे स हो भ व ति हं वी अमा य र ति सानो अमा सौ अर तो नि वा नु अमा स ते व ह सि म र रि वा मे
। अमा ज्जरि व पित्रोः सेवा स ता ति निगमाः॥६॥ द मे। द म उ प श म ने। घ नु। ने दो नो य दे श ति वृ द्धि प्रा ति षेधः। शो दा म्य ते ने न श
गा दि दा तः क्लेशः। व हं मानं से दं स्त र्ति द मे द मे र ति निगमो॥६॥ ॥ कृ तिः। कृ त छे द ने। ति व। कृ द र व द र्थः। निगमो न्वे यराय
यः॥६॥ ॥ यो निः। व्याख्या त मु द व न म स। मि म्र्य ते ने न सु र व। ए य र्थ्यं ते ने न नि षा नि। यरी वा तो वा प्रं का रं दि ना ज्ञा ये व
धी राः स म्मा य व कृ र ति निगमः। स म्प्र गृ ह्णा मे ति कं द स्वा मि भा ष्यं। व र्मे ति। के चि य वं ति। ह रो ते ह र्णा ते र्वा म न्न प्रिय ते हि
त त्। सं म्र ज्य ते वा ग हि भिः। निगमो न्वे यरायः॥६॥ श र रां। म्र रा। त थुं व व ड ल मि ति यु व। म्र रा। ति शी ता दि क्ले शो।
। र हित वा क्ले शो म्यः। श रिः। प्रा प्य र्थ र ति मा ध वः। प्रा प्य ते हि त त्। नो द स्ये व श र रा। आ म र स्ये ति निगमः॥६॥ ॥ व रू ष्यं।
ह ज्ज व र रो। ज ह ज्ज र्थ न्। व र्म व द र्थः। भ वा व रू ष्यं ग रा ते वि भा व र नि निगमः॥६॥ ॥ छे दिः। छे दी सं दा य ने। अ चिं षु
वि डु र पि वा दि म्य र्मिः। सं दा य्य ते शो भ या प्र नो य छ ता द ह कं र षु छे दिः। व रू ष्य म स्ति य त् छे दि र ति निगमो॥६॥ ॥ छे दि
ः। छे द त्रै अ य वारं रो। शि च्चः। ए र्व व दि स। छे दे र्थं द्र यं सर्ग स्या र्म। न वि षु वे ति। रू खः। शि लो पः। छे दं ते हि त त् निगमो

五

शर्मविमलुदिरम्म
न्यं येन दिति ॥५

समस्तेरतिनिगमः ॥ छं ॥ मयः मित्रहिंसायां असुराहिनस्तिदुखं मयः कृतापिप्रयश्चावसरयेरतिनिगमः ॥ छं ॥ सुगमं
सुहृदीहमेरणादिनाद्यसयययधालोयश्चाडवादानुसुम्यः आसुम्यायसुम्यामितिनिगमो ॥ छं ॥ सुदिनां व्याख्यातमह
नीमसुः अत्रसुपूर्वः सुघुघतिदुःखांखेद्रातेवाभायविययवेरा निगमोवेषरायः ॥ छं ॥ ॥ अये व्याख्यातं वलनामसु
मुयत्तनेः नदुःखं प्रियावहं वसुखं सास्माके भिरतरि नमूवैरितिनिगमः ॥ छं ॥ ॥ मुनमाश्रुनगतौ गुहेः क इति वादु
लकाकः मुनंतकालाविह्वं नुभूमिं मुनंदुवेममद्यवानमिंद्रमितिनिगमो ॥ छं ॥ ॥ शमः शेष दृउययदेगमेर्गुः क
इतिकः गहनेत्यधालोयः ॥ दृषोदरादिवाहमेमलोयः सुरंगम्यने नेनदुःकृतादिशमनेनगम्यते वामपहाशकेयं
जितिजिह्वांकुश्चिदिवाहुलकात्रमनप्रत्ययः ककारस्यगकारश्चाशन्नोतिरपिजनयिनु वास्तोप्यते शमयासंसदा
तेरतिनिगमः ॥ छं ॥ मेवजं जलाषं व्याख्यानेउदकनामसु मिषज्यतिरत्रसुखनार्थः जातैर्लसते ऊर्हृं जिगानुमे
षजं रुद्रजलाषमेजमितिनिगमो जलाषमेवजं सुखादोषधमितिस्कंदस्वामिभाष्य ॥ छं ॥ ॥ स्योने पिवुतेनुसं
तानोसिवेहेर्हवेतिनप्रत्ययः गुणाः स्मृमवदर्थः स्योनमितिसुखनामस्यातनामस्यतीभाष्ये स्यातः सेवतेश्च स्योनमि
निव्याख्यातं स्कंदस्वमिना तत्रवाहुलवान्नप्रत्ययहेर्हवदेकेभ्योअदितयेस्योनादपिविविभवेतिवनिगमो ॥ छं ॥ सुस्त्रा राम
रास्त्रोसास्त्रासुस्त्रनिमिनिमोजस्त्रे सुघतिषुमाडोडिनप्रत्ययइतिवृत्तिः ॥ शोभनेनकर्मणामीयतेनिमीयते सुष्टमीयते

राम ६३

परिच्छिद्यतेभोगेनेतिवा कृवः सुस्त्रनिमांसिसुस्त्रायवर्तयामसिइतिनिगमो ॥ छं ॥ श्रेवा शिवांशीइस्त्रो इरप्रशीइ
मांवनः सर्वेनिघृष्टैश्चिद्रोइस्त्रवन्प्रत्ययो गुणाभावश्चनियत्यते श्रेतिनतेननहिदुःखितस्वायिति श्रेवमितिसुखं
नामसादिभाष्ये शिष्यतेमुसादिनेवेतो तत्रार्थस्तु श्रेयतिहिनस्तिक्ते शः शेषयतिविशेषयतिवासाप्रयं ऊनतश्रेवआ
हृयः सन् शिवाभिर्नस्मयमानाभिरागादितिनिगमो ॥ छं ॥ शनिपातोयं यद्वाशाम्यतेविचू शमयित्क्ते शानां शतेसंनु
प्रवेतसो शनरंरामोभवतामवोभिरितिनिगमो ॥ छं ॥ कं अयमपिनियातात्रप्रियसेकंभानुनिःसंमिसिहिरे आवा
महत्तनायकमितिनिगमो अहेकभिडवरतोवितर्त्रमिसन्नकमितिसुखनामेदममयमितिहरदत्तः ॥ छं ॥ इतिविं
प्रतिस्वुखनामनि ॥ ॥ निमिकशिजिरशोव चयोषरायोः निः शृष्टाष्टवः किप्रनिर्णीतं हितत्रयोषयतिवाययसा
प्रातिं वरुणोचस्त्रनिर्णीतमितिनिगमः ॥ छं ॥ वप्रिः वज्रवरणो आदामेहनऊतः किकिनोनिदुःखिर्वचनं कि
ताहुराभावः यगादेशः तद्विस्वाप्रयमाहरोतिवियतेवाविघ्नद्रवंताप्रतिवप्रिमोहनेतिनिगमः ॥ छं ॥ ॥ वयः व
इसंभक्तोहृदः शोडभ्योरूपस्वांगयो घुटवेमसुन् मअनेहितत्र वराणातेर्वावाहुलकादसुन्पुटव वहवदर्थः ॥
मावयोअस्मदंरुहएतदितिनिगमः ॥ छं ॥ वपुः व्याख्यातमुदकनामसु उयतेस्वाप्रयः वपुर्भिरावरतोअभ्योमेतिनि
गमः ॥ छं ॥ वपुः व्याख्यातमुदकनामसु उयतेस्वाप्रयः गच्छं ताष्ट्रं अयं गच्छयेनेनरपितवानितिवा गमातेप्रा

धितेपुराणेनागत्येव बोद्धव्यः शृणुते प्रयते हृदयंगमत्वात्। आवंधुरेष्वमतिर्न दृश्यते तिति गमः। सामान्यादिभाष्ये स्व
 दस्वामिना सशब्देऽकादितः। तत्प्रकारेणातिर्वक्तुं प्रदर्शयते। नाश्रवात्प्रसातेरसुनिवाहुलकादाकारलोपः। आप्रोनेर्वाच्य
 वदिवन्तिकमिकपिभ्यः स इति बाहुलकात्प्रत्ययः। प्रत्ययस्य सुगमाममोधातोर्दस्वत्वं। नञ्प्रवृत्तस्य शेरसुनिसकारप
 कारविपर्यया। वर्णलोपश्च। बाहुलकात्प्रकावत्तुस्त्वं दस्वामिग्रंथो आप्रोतेः सौतकरा इति अश्रुशब्दमिति। अश्रुला
 तातिवदर्शनादेतद्कारांतं मन्यते। तैत्रश्रुतिरश्रुशेष्वागुहेः क इति कप्रत्यय इत्यत्र स संतकरा इति नार्थः। अपि नुस
 कारोतकरा इति॥ उवाहस्तेवनिरिराति अश्रुः॥ अश्रुसः परित्तरेव सिद्धः। अश्रुसंगंधवर्णा मिति निगमाः।
 अश्रुश्रुश्रुस इत्येषु। उवाहदयं प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमादूरयदांत भाजमिति द्वितीयते विकल्पितेपि द्वितीयते
 नेवयातः॥ छं॥ ॥ शु। स्फुरस्फुरो। अश्रुदयश्चेति दुचप्रत्ययः॥ सकारयकारमस्य स्यनिपासते। स्फुरति हितत्
 । वहंते अदुतश्रवः। शुष्मा इदमवता अदुतश्रव इति निगमो॥ छं॥ ॥ अश्रुः॥ अयसनामसु व्याख्यातते द्विहस्त
 माश्रुयं आश्रुति अभिसं निजं भयाता अतः प्रसृतिरिति गमः॥ छं॥ ॥ पिष्टं। पिष्ट अवयवे पिष्टगता विनिर्हीरस्वामी। हसि
 मप्रिरावामीति बाहुलकात्तन्त्रगुणाभावश्चातिनुवयसा इति वेधः। विपिशितं अवयवशो विभक्तमित्यर्थ इति स्वं द
 स्वामीपिशराशोषणार्थ इति माधवः। आश्रित्यत्याश्रयं। पिष्टतरयावयुतानि विहानि निगमः॥ छं॥ कृशनापेशः

व्याख्याते हिरापनामसु। दीप्यते हितत्। दीप्यते नेतवातहावपिशसः पिष्टवदर्थः। कृशनस्य निगमो नेषणीयः। यशोमयी
 अथे प्रसृतिरिति गमः॥ छं॥ अश्रुः। स्फुरस्फुरो। असुन्। दयोदरादिना सकारयकारस्य अश्रुयः॥ स्फुरति हितत्। म हि श्र
 रोवतरास्य विवोदेव अश्रुसममिति निगमो। केचिदन्नमरुच्छदं यवति। न हिरापनामसु व्याख्यातं। निगमो नेषणीयः॥
 छं॥ अर्जुनं। व्याख्यातमुपोनामसु। अर्जुनीमत्र। अहश्च कृष्णमहर्जुनं चेति निगमः॥ छं॥ ताम्रं॥ तमुकोदायो। अमि
 तम्योदायं चेति स्यत्यर्थः। कांस्यहितत्तस्मात्ताम्रं। आयोदिवादेनाम्र इति निगमः। असौ यस्ताम्रो अरुणा इति च॥ छं॥ अ
 रुवां व्याख्यातमुपोनामस्वरुवात्तत्रा रोचते निगमो नेषणीयः॥ छं॥ शिल्पं। शिल्पविशेषरो। वस्त्रशिल्पवाक्यरूपत
 ष्या इति प्रत्ययः। वकारस्यालकारो बाहुलकात्तन्त्रगुणाभावश्च निपासते। विशेषयति तद्वत्। रुक्मामयोः शिल्पेच्छ
 इति निगमः॥ छं॥ ॥ इति योऽश्रुपनामानि॥ छं॥ ॥ अश्रुमास्त्रिवृगतिशोषणयोः। दिवादिः। नञ्प्रवृत्तः। मनि
 न्नसर्वधानुभूतिमनिनिवाहुलकात्तन्त्राश्रमावः। लीयोऽर्वात्तातिवकारलोपः। गुणाः। नगच्छत्कार्त्तिः। अगम्योस
 तुरुवाया। नाहं सत्मा हुणाः। अश्वे मारातरां वीत्तुजं भमिति निगमः॥ छं॥ ॥ अनेमा। नञ्प्रवृत्तनयने मनिन्। ने
 नुमशको दुर्मा र्थः। निगमो नेषणीयः॥ छं॥ अनेघः। शिदिनुसायां। नञ्प्रवृत्तः। आजमानि सत्वा नुमनं कियते। रुहलो
 र्थतमायं दिनस्य सवनस्य वृत्तनेद्येति निगमः॥ छं॥ अवनघः। वदमक्तायावाचि। नञ्प्रवृत्तः। अवघयरायवर्वा

गहंपरिगत्यातिरोधी विनिगर्ही र्थेयत्वयो निया मने अहसः। रुगोरयो आनवद्याणाः। अनवधेर भिद्य भिरिति निगमो
 ॥ अनभिग्रसः। शसुहिंसायां। नकिशसि वतियति जनीना मुयसंखन मितियत्। हि स्यादमः। अथवा शसुसुतो। शो
 सिदु हि शाहिंभ्यो वतिवक्रम मितिकुप्रा मिथ्यादय यिनुम शक्यः॥ निगमो नैवरायः॥ ॐ॥ ॥ उच्छ्रः। ववपरिभाषरो
 अनद्यः। सर्ववत्। अनिद्यो घृजने सामजा गहिदिवचिरिवि सिचिभ्यस्त्वं कसंप्रसारयां वा उच्छ्र शब्दत्तुतिययोयः। उच्छ्रम
 हेति। ॐ दंसि वेतियः। सुसर्ह इत्यर्थः। कनु भवत्स च्छ्रः। गायगायत्रमुच्छ्र मिति निगमो॥ ॐ॥ सुनीयः। नयते हेति कु
 विनीरामिका शिभ्य कथयन्। नाथास्तुतिः शोभनाना पायस्यसः। हिरण्यहस्तो असुरः सुनीयः। गभीस्वेया असुरः
 सुनीय इति निगमो॥ ॐ॥ ॥ पाकः। पातेरि शाभीकाया शल्मतिम विभ्यः कन्नितिकन्ना रक्षते राजादिना गरा
 वचाति। तं पाकेन साय पृथ मंति त इति निगमः। अयाको विष्टुर्य शसे पुरुषा इति निगमः॥ ॐ॥ ॥ वामः। वनष
 राससंभक्तो। उ विपुधी विदसि स्यात्सु दूभ्यो सगिति बाहुलकात्मक प्रमथः। नकारस्याकारश्च। संभजनीयो हि
 प्रशस्यः। नहृद्ये अनुददा सिवाम मिति निगमः॥ ॐ॥ वयुनं। अजतेरभियमि प्राड्भ्यश्चै स्तन स्यत्ययः। वीभा
 वः। अस्त्रे मवदर्थः। वयुनं वेतेः कांतिर्विप्रज्ञावे निभाष्यं। तत्र बाहुलका दुनम तथीयस्य लुक्। कांतिमान् प्रज्ञावा
 न्वा विमानमग्निर्वयुनं ववाद्यता मिति निगमः॥ ॐ॥ ॥ इति दशप्रशस्यनामाति॥ ॐ॥ ॥ केनुः। वायुहजातिरगमन

राम
६५

योः। वायः कावेति नृप्रत्ययो धातोः। काशदेशो गुराश्चाष्ट ज्यते नयात दान्। निशामयायनयार्थान्। केनुं कुरावन्न केतके छ
 ह्योनः। पाहं ह सो नि केनुनेति निगमो॥ ॐ॥ ॥ केतः। कित ज्ञाने घञ्। ज्ञायते नयार्थः। पुरुरवानुते केतमायमिति निग
 मः॥ ॐ॥ ॥ चेतः। वज्रं। चित्तं संज्ञाने असुना घसि लृत्सह विजिभ्यः क्तः। केतवदर्थः। कृता वानं विवेतसौ। शसा विन्नं विज्ञेन
 ममत्तमिति निगमो॥ ॐ॥ ॥ नुनुः। व्याख्यातं कर्मनामसु। क्रियते। तया। पमीदिविचारः। अग्निर्होता क विक्त्रुरिति निगमः॥ ॐ॥
 असुः। अस्यतेः अस्त्विहि त्रयसिर्वसीति उयत्ययः। असुरिति प्रज्ञानामेति भाष्ये अस्यति क्रियत्यनर्थान्। अस्ताः। रिप्ता
 अस्यामर्था इत्यर्थे वास्यतर्थपरिहारात्मक मुभयमपि प्राप्नोति। बंधनं तदभावेत्यभयं नस्यादिति स्कंदस्वामी। गभीरवे
 या असुरः सुनीय इति निगमः॥ ॐ॥ ॥ धीः। शवी। व्याख्यातं कर्मनामसु निधीयते इत्येषु। धारयत्यर्थान्। ध्यायते नृपादव
 ताः। पार्थते अवगमंति तयार्थाः। गच्छन्तया इष्टप्राप्तिम निष्टपरिहारं। विदसि मनासिधारसि। दोषावस्त हिंयावयं।
 शतो रक्षंत शची भिरिति निगमः॥ ॐ॥ ॥ माया। मादमाने। माछा ससि सूर्यो यदति यप्रत्ययः। मायंते परिके धंते न
 यापदार्थाः। मायाभिरिंद्रमापितं। इमाम् नूक विततस्य माया मिति निगमो॥ ॐ॥ ॥ वयुनं। व्याख्यातं प्रशस्यनामसु गतो
 शवीव इत्यर्थः। रूपतो सुवत्। विद्वं अथेव यन निरितीता मिति निगमः॥ ॐ॥ ॥ अभिख्या। ख्याप्रकथने। आतष्टोपसर्ग इत्य
 इ। प्रकथेराकथा तेन यात हत भिरर्थाः। अभिख्यान्ता साहृता पृषुक् निः। भाष्य इत्यर्थः॥ ॐ॥ ॥ इति कादशप्रज्ञाना

मातिगा ॥ छं ॥ ॥ बटा अत्र सत्रा अहा इच्छा लना दयो निपाताः । वरमहा असि सूर्या मृदया प्रिः समिधते सत्रा दावं न पाद वि
सममहान किं स्यावान् । महिच्छाधि ॥ यानरेति निगमाः ॥ छं ॥ ॥ नृत्तं । व्याख्यात सुदकनामसु । गच्छ सनेन सुगतिः । नृत्तमनेः प्रा
यतेत दिदियैरिति साधवः । जनेन निजावरणा विति निगमः ॥ छं ॥ ॥ इति षड्ससनामो नि ॥ छं ॥ ॥ विवत् । आवत्मावयो विवत् । इ
ति चरिते दर्शनाथे आख्यातानि । विवत्तितादीनि चायस्यो निगमानां तिस्रं दस्यामिना भाष्यमुक्ते । कित्तज्ञाने यज्जुलुकि शतरि
रूपं गुरो यज्जुलुकोरिति गुरा म्छाद सत्वा न भवति निगमो न्वेषणीयः ॥ छं ॥ ॥ वाकननु । वनी दीप्ति कांति गतिषु । यज्जुलुकि शत
रिक्कपयेन नुगतो नुना सिकान्तयेति न भवति । नगमो न्वेषणीयः ॥ छं ॥ ॥ आवत्मी । आवत् पूर्वस्य चरिते लडि मेहि डो मसादेशो
अत्ययेना । अतश्च रूपे अदिति दिति । चति निगमः ॥ छं ॥ ॥ च छे विवत् । केवला हि एव तत्रात्मने यदप्रथमं युरवे कवचने सं
योगादिलोयेषु चैव रूपं । येन चैव रोगा मित्रो अर्थमा । इतो जातो विश्वमिदं विवत् इति निगमो ॥ छं ॥ ॥ विवर्षणीः । वि
वर्षणीः । विवर्षा हि मृष्ट्वां वृक्ष विलेखन इत्तस्मात्तृषेरादेशे चैति अनि प्रमायः । आदेः ककारस्य चकारस्य यहा
चायतेरेव बाहुल्यकादनि प्रत्ययो धातोश्च भावश्च विविधं इष्टा विवर्षणीः । विश्वस्य इष्टा विश्वचर्षणीः । सकम्नपि
पार्थिविदर्थं विवर्षणीः । होमेभिर्विश्वचर्षणी इति निगमो ॥ छं ॥ ॥ अववाकशज । कायदी प्रोक्ता अवपूर्वः । यज्जुलुकि शत
रिक्कपयेन इत्तं । ऊना नाधेना अववाकशहवा । समुद्रमववाकशत् इति निगमो ॥ छं ॥ ॥ इत्येथेय श्रुति कर्माणाः । राम
॥ छं ॥ ॥ हिं । वृकं । सुकं । आहिकं । आर्कानकिः । माकिः । नकं । एते निपाताः । वसुर्वसुयति हिं । इमानु कं भुवना सीषधा ॥ छं ॥

राम
६६

मातिष्ठाते लयता सुकं । एतं हवा विम धुना हिं गतं । आकां सूर्यस्य रोचनात् । तकि रिडचदुत्तरः । माविने शन्माको रिषत्तान
को वृषा कइते इति निगमाः ॥ छं ॥ ॥ आनृत्तं । निष्ठात स्यात्तत्तश एस्मान्पाशत् । सगतेर्यम पिनिपात समाहार रूपो निपा
तितः । कृतश एष्य विभक्ति प्रवि रूपकत्वात् । निपातव मित्याहुः । निगमो न्वेषणीयः ॥ छं ॥ ॥ इति नव सर्व यदसमाप्ता नायः ॥
छं ॥ ॥ इदमिवादीनि भाष्यकारेणैव व्याख्यानि ॥ छं ॥ ॥ अवनि । अवत् पूजायां । अवत् सर्वं माकैरा इति निगमः ॥ छं ॥ ॥ राय नि । के
जोश एगा यन्तिवागाय विरा इति निगमः ॥ छं ॥ ॥ रेमति । स्तोभाते । रेम शब्दे । पुमुत्तं मे । आत्मने यदि तो अत्ययेन पर
स्तेयहं । रेमं तो वेदे वा रुषयश्च स्वर्ग लोक मायन् । सोमः पवित्रममेति रेमन् । यरिष्टो भत विंशतिरिति निगमाः ॥ छं ॥
॥ ॥ गूर्धयति । नैरुक्त धानुः । तं गूर्धया स्वसंर मिति निगमाः ॥ छं ॥ ॥ गराति । गृशब्दे । जपादिः सादिश्च । क रावत मोनाम
गराति नृणा मिति निगमः ॥ छं ॥ ॥ जरते । नैरुक्त धानुः । युराणा ये जरते स्म न तावान् इति निगमः ॥ छं ॥ ॥ हयते ।
हेतुस्य हां यां । वाहिद्यो वाहवाना मिति निगमः ॥ हवाः स्तोमा हयते धैति कर्मत्वा दिति स्कंदस्वामी ॥ छं ॥ ॥ नदति । रा
दयत्ने शब्दे । नदस्य मा रुधतः काम आगन्ति निगमः ॥ छं ॥ ॥ छुति । छुत्ता प्रायां । नुदादिः । ग्रहियादिना संप्रसारणी ॥
छं ॥ ॥ रिहति । रिह कथनादा विति होरस्वामी । नुदादिः । शिमुं न विप्रामति भी रिहं ताति निगमः । अवभाष्ये नुरल योः समा
नृत्तिवपदशं न परं लिहं ति पर्या यवचन मिति विप्रारिहं ति धीति मिरित्यचारिहं ति धमंता सर्वतिकर्म सुयानादिति स्कं

दस्वामी॥ छं॥ यमनिगातिकर्मसुखाख्यातः॥ छं॥ नृपायति॥ नृपरायति॥ यनस्पतिर्नैरुक्तधातुः॥ तका॥ सर्वतातायेनृपराज
 रत्रमित्यवृत्तयरांतस्ववंतातिमदभास्करमिश्रः॥ चैवंयनस्पमकिंरामितिनिगमः॥ यनस्पतिर्यतिर्कर्मसुखमित्यर्थः॥ इ
 तिसं दस्वामी॥ छं॥ यनायते॥ यरायवहारेस्तौवापनचंगुष्टयविच्छिपणियनिभ्यआयः॥ अभाषूनीमहिमानंयनाय
 तेतिनिगमः॥ छं॥ वल्लयति॥ वल्लुष्टजाधुर्ययोः कदाहिः॥ वल्लयतिवदते॥ एवंभाजमितिनिगमः॥ छं॥ मंदते॥ मदित्कति
 मोदमदस्वप्रगतिषु॥ आत्मनेयदी॥ मंदस्वसस्यस्यचेतिनिगमः॥ छं॥ मंदतो॥ मदिकल्पारीसुखेव॥ आत्मनेयदी॥ पुरुषि
 योमंदतेधामभिः कविरितिनिगमः॥ छं॥ छंदसिछंदिसवररो॥ चुरादिः॥ बहुलममत्रापिसंज्ञाछंदसोरितिशिलुक॥ वृ
 षाछंदुर्भवतिहयंतोवृषेतिनिगमः॥ छं॥ छंदयते॥ छंदश्चपर्वररो॥ चुरादिः॥ संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्धभावः॥
 अदंतोइत्यदतिमदभास्करमिश्रः॥ छं॥ शशमानः॥ शशमानः॥ शंसन्नितिभा॥ योशंसुसुतविमस्यशंसन्नित्य
 वगमइतिसं दस्वामी॥ शसेर्लटिष्टवोदरादिवाडुपसिद्धिः॥ यहाशशसुतगतौ॥ ताडोत्यवयोवचनशक्तिवानश
 योवं॥ यज्ञोः॥ शशमानोहदाशतीतिनिगमः॥ रंजयति॥ रजयति॥ रंजरागे॥ रजयवयोहानो॥ हेनुमनोस्मिच॥ छं॥ शस
 ति॥ शंसुसुतो॥ मा॥ विदम्यद्विशंसतेनिगमः॥ छं॥ ॥ सौति॥ पुत्रस्तौ॥ अदादिः॥ उतोवृद्धिलुकिहलि॥ इंदमिस्ते
 तादृषणंसवासुतइतिनिगमः॥ छं॥ ॥ योनि॥ रीति॥ नोति॥ पुमिश्रो॥ रुशष्टेरास्तवने॥ अदादयः॥ रुवहोरापप्रथा

नेमिनेवैरितिनिगमः॥ छं॥ रमिप्रणोनुमइतिनिगमः॥ छं॥ मनति॥ नैरुक्तधातुः॥ छं॥ यरायति॥ यराते॥ यरायवहारे
 स्तौवापनचंगुष्टयविच्छिपणियनिभ्यआयः॥ छंदसत्तादायप्रययेविकल्पितेषराइतिरूपे॥ देवोनयत्सवितासुपाणिरितिनिगमः॥
 याशिः॥ यरायतेः॥ पूजाकर्मराइतिनिरुक्तं॥ छं॥ सयति॥ सपसमवाये॥ मसरासः॥ प्रसुयः॥ साकमीरते॥ प्रसुयः॥ सपतेर्यति
 कर्मराः॥ विवेदतंसतासपंतइतिनिगमो॥ छं॥ ॥ पृष्टाः॥ पृचतिर्नैरुक्तधातुः॥ पृचैः॥ सनिहलंतावेत्तत्रहलगहरास
 जातिवावकचात्रभावेनानिदितामितिनलोयः॥ गुणाभावश्चसंज्ञाह्वेदिसिपिआडागमेइतश्चलोयः॥ वायोतवय
 एवंतासत्रपृष्टाः॥ महयतासर्व॥ निकर्मसुयादात्रपंचतिस्तत्तथोपातिसं दस्वामी॥ छं॥ महयति॥ महयजाया॥ चुरा
 दिरदंतः॥ संसुमेयंमहयासर्विदमितिनिगमः॥ छं॥ ॥ राजयति॥ राजेस्मिं॥ राजयामः॥ शतक्रतोइतिनिगमः॥ छं॥ ॥
 पूजयति॥ पूजयजाया॥ चुरादिः॥ छं॥ मियते॥ मसज्ञानोदिवादिः॥ इमाउवां॥ मयोमममाताः॥ इतिनिगमः॥ छं॥ ॥ म
 दति॥ मदाहर्षेयेयनयोः॥ रुमंतोयाभिर्मंदेम॥ इंदंगाभिर्मंदितावसोआराकमितिनिगमः॥ छं॥ ॥ मवति॥ मदीहर्षेयेय
 नयोः॥ रुमंतोयाभिर्मंदेम॥ इंदंगाभिर्मंदितावसोआरावमितिनिगमो॥ मदतिरसतासर्वतिकर्मसुयावतिदितिसं द
 स्वामिभ्यो॥ छं॥ ॥ रसति॥ रसशष्टे॥ छं॥ ॥ स्वरति॥ स्वरशष्टेयतापयोः॥ स्वरताद्वैस्वयोदनवेवे॥ रुषिस्वरंचरतिपासु
 ना मतेइतिनिगमो॥ स्वरताद्वैमित्यत्रस्वरतिवेनतासर्वतिकर्मसुयादादिति॥ रुषिस्वरमित्यत्रस्वरतिर्यतिकर्मतिसं दस्व

मी॥ ॐ॥ ॥ वेनति। मंडयते। नैरुक्तधातु। अनर्वाणं च पभं मंडजिह्मिति निगमः॥ मंडयति रचति कर्मोत्पत्तवाचकमिति स्कं
दस्वामी॥ ॐ॥ ॥ ऊत्सति। जत्सजयमक्रायावावि॥ ॐ॥ ॥ इति वरुचवारिशद्वर्तिकर्मोत्पत्तिः॥ ॐ॥ ॥ विप्रः। दुवप्र
बीजसंताने। वियद्वेय इति रस्वामी॥ ऊत्सं डोत्रे। प्रवक्तु विप्रेयादि नारत्स्य यद्वं गुराभा वम्भु नियासते। उच्यते स्मि
न्नतिशयेन मेधा॥ इति सतर्था नया यं वा। पहा विविबिति वाङ्मसु व्याख्याते। सा स्यात्सीति रोमत्वया यः॥ ६६ बोदरादि
त्वाजम्भभावः॥ वाङ्मोहि मेधावी यहा प्राप्तरतो। विपूर्वः॥ आतम्भो पस्ये रतिकः॥ आतो लोप इति व। विप्रो वेरा प्रयति विधा
र्थिनामपेक्षाः॥ एतांति विप्रते धिय इति निगमः॥ ॐ॥ ॥ विप्रः। विपूर्वो वगुराते रत्यस्य विदृश्य न इति र्। विविधं गुरात्स
यान्। परहि विप्रमस्वत मिति निगमः॥ ॐ॥ ग-सः॥ गधु अभिकांश्यां रुचिरुषि रदिह स्मिन्पुष्टदभ्यः। किदिति सप्रत्ययः
अभिकांशं ते सर्वे। यहा गुरातेः स्तुतिकर्मोत्पत्तिरुलकासकप्रत्ययैरुत्पत्तिरनुगागमश्च स्तुत्यो लोकास्पृशतावादेवानागम
स्वधीरास्तव सो विवो मदे। नमो गन्से भोग-स्य पतिभ्यश्चेति निगमो॥ ॐ॥ धीरः। दधातेः सुस्वरध्वनिः। किदिति रस्वप्रत्ययः। घमा
स्वगापेता तांधने श्रुतमर्थं। ददाति वा विधाः शिष्येभ्यः। यहा धीः प्रज्ञा कर्मावा। रोमत्वयीयः। धियमोरयताति र्। रस्वा
मी। तत्र धी शब्द उपपदे कर्मोत्पत्तिरसमाधीरः। या कर्मत्रा विवेशेति निगमः॥ ॐ॥ वेन १। अजतुः धातु वस्य सति यो न दति राम
नः॥ वीभावः॥ गच्छते सत्कारं लोके गच्छति। अवगच्छस्यतीति। अवगच्छंस्मादर्थसंशयात् गच्छंसेन विद्यार्थिनः। इति पम ६८

नर्थान्नयायं वाच्यहावेनतिः। कान्तिकर्मणो गतिकर्मणो र्वातिकर्मणो वा पुंसि संज्ञायां घः। गिरिं न वेता अधिरोह तेजसेति निग
मः॥ ॐ॥ ॥ वेधाः। दधाते विपूर्वात् विधात्रो वेधवे मसु न वेधादेशश्चाविदधातिकाद्यादि विदधतिः। युनिवेद्यो कर्मो ररावि
धीभ्यामसिः। परिवर्त्यत शिष्येः। मोषथा दृक् कयने ववे धसः। सो मोन वेधा रूत प्रजातः। आ ६६ क्यो। विप्रति विद्वे वधा र
ति निगमाः॥ ॐ॥ ॥ करावः। कराशब्दे। करानि मालने वा। असि प्रचिरटिलदियदिकरि विशिष्यः। कन्। करानि स्यात्प्रलक्ष
रांश दृक्। राति। कयते स्वरयते वा। निमालयति यशस्वते जसा। कराव अभिप्रगायत। करावत मोना मगराति नरा मि
ति निगमो॥ ॐ॥ ॥ रुभुः। रुभुर्दत्तव्याख्यातं। रुभुर्भुभिरभिवः स्यामिति निगमः॥ ॐ॥ ॥ नवेदाः। एषा भूतत वेदामरुता नामि
त्यत्र नवेति वेति वेतस्मिन्नर्थे वर्तते। कुत एतन्न नियातात्। वेया करणादि नभ्राणन पान्न वेदा इति। नियातयंतीति स्कंदस्वामी। तत्र हिने
अरवादिदेः कर्तव्यं सुमेकस्य नमोपमस्य प्रहृतिभावश्च नियास्यत इति भावः। प्रिष्टि नो अघान्न वत न वेदसेति निगमः॥ ॐ॥ ॥ क
चिः। कान्तदर्शतो भवति सुवतो वैति भाष्ये। कामतेः कवते र्वा गतिकर्मणा इति रूपं। कान्तं हरगतं दर्शनं प्रकाश रूपं विज्ञानम
स्या यदा कवतेः। तदा कचिर्गता। गच्छति सुसोनिमं। अवांता वा सर्वस्य ज्ञाता। क्वचित् कवतेः शब्दकर्मणा इति अस्मिन्नेव नाम
करणे शब्दकारी क्विद्व्यत इति स्कंदस्वामी। कामातः कवतेः श्रुत्वा सर्वधातुभ्यो ज्ञाता न प्रत्ययः। कामातस्य कारस्य वतो रेफ
लोपश्च बाहुलकात्। कान्तमस्या स्तुतिमत्वया यस्पलु क। कविः। कान्तदर्शनः। अतीता नागत विप्रनृष्टविषयं युगयत ज्ञानं य

राम ६८

स्य संकोतदर्शन इत्यर्थः ॥ कवीनो मित्रावरुणोति निगमः ॥ ६६ ॥ ॥ मनीषी ॥ मनुश्च बोधने कुर्यामीयन्निति वाहुलकादीयन् ॥ मनीषाप्रज्ञास्यास्ति त्रीद्यादिः ॥ त्वदितिः यद्वा मनसर्वास्त्रुनिः ॥ प्रज्ञावा मनीषा ॥ एषोदरादिवाट्टपसिद्धिः ॥ एवैवदोयन् ॥ घृतपृष्ठमनीषिण इति निगमः ॥ ६७ ॥ ॥ मंधाता ॥ मन्तेत्युदे ॥ दधाते स्त्रुच ॥ मननस्य ज्ञानस्य विधायिता ॥ एषोदरादिः ॥ मंधाता सिद्धिर्विरोदाकृतावति निगमः ॥ ६८ ॥ ॥ विधाता ॥ विधुर्वा ॥ दधाते स्त्रुच ॥ वेधः ॥ शब्दवदर्थः ॥ निगमो न्येषणा यः ॥ ६९ ॥ ॥ विषः ॥ विष्ये ॥ वेप ॥ इत्युपधलकृता कः ॥ यद्वा विधिति वाङ्ममत्वधीयो ॥ कारः ॥ विप्रवदर्थः ॥ असुराहुर्हो विषः इति निगमः ॥ ७० ॥ ॥ मनीषि ॥ मनः ॥ शोषयदावित ॥ सज्ञान इत्यस्मादौ ॥ रादिकाः ॥ घि ॥ मनसा वेतयते ॥ निगमो न्येषणा यः ॥ ७१ ॥ ॥ विषश्चित्तावियो वश्चेतयते तसुखे ॥ रुतिबहुलमियलुक ॥ विषश्चेतयते इति संदत्ता रस्वामा ॥ एषोदरादिता सप्रतिः ॥ यद्वा बाधर्मकते विषश्चित्तेन सवे ॥ इदं च विषश्चित्तेन मिति निगमो ॥ ७२ ॥ ॥ विषमवः ॥ विषतेः कम्बुचिपश्चेत्प्रप्राकप्रसयनिर्देशस्याधिकविध्यर्थतात्तकमुच्यते ॥ यद्वा विविधं पतनं कृति योतिमगद्योदयश्चेति कुप्रसयः ॥ पूर्वपदस्य विद्वावश्च निपात्यते विषमवो विष्वासी वाजसो वाजसातय इति निगमः ॥ अवशब्दः क्रियावचनः ॥ ७३ ॥ ॥ आके निपः ॥ आङ् ॥ शब्दके निपाके शब्दोपपदाधिहर्कात्मनेषे पिदृश्यते ॥ इति ३ः ॥ तसुखे ॥ रुतिबहुलं के आत्म निपतति अध्यात्मज्ञानेयते न इत्यर्थः ॥ असोपधा ॥ क निपातानामिनो वृध इति निगमः ॥ ७४ ॥ ॥ उशिजः ॥ वशका ॥ तो ॥ वशे क्विचेति इति प्रसयः ॥ ग्रहिणादिना संप्रसारणं ॥ कामयते शास्त्रापम्यसितुं ॥ आख्यानुवा ॥ कदाचित् यनुं शिज इति निगमः ॥ ७५ ॥ ॥ कास्तासः ॥ कार्त्तयते ॥ पचाद्यचिद्यजिवा ॥ छंदसं रेकस्य संतं ॥ कार्त्तयति प्रश

राम
६६

ज्ञानार्थान्कीर्त्तयते वासवैः ॥ ऊशि आङ्गुलैरसुक ॥ द्वितीयवियद्यदी कीस्तोसी अभिघवरति निगमः ॥ ७६ ॥ ॥ अहातयः ॥ अहेति सप्तनाम अतं ॥ तेरिभ्य इति ॥ असयः ॥ ससंज्ञातिगस्यार्थी बुद्धार्थः ॥ ससंज्ञानामिवा ॥ तहातय इति हुरिनिगमः ॥ ७७ ॥ ॥ मतयः ॥ मन्तेत्युदे ॥ तापतेस्मादर्थो यद्वा मतिरस्यास्ति मन्तिरस्यास्ति मन्तधीयस्यलुक ॥ अदोघवावं मतिभिः शविष्ठा ॥ चामिंरमतिमिः सुतरति निगमो ॥ ७८ ॥ ॥ मनुष्योः ॥ मृथपृथयोषष्ट्यादय इति मनेच्छ कितकारस्य नुभावानियासते ॥ सविदर्थः ॥ मनुष्योसि विष्णुवेदाः विभजस्यो ब्रह्मविद्योरिति श्रुतिरित्यत्र यदः मनं ज्ञानं नुथो मनुष्यैः तेन नुथा संतष्ट एषोदरादितेन मनुष्याः निगमो न्येषणा यः ॥ ७९ ॥ ॥ वधतः ॥ वहेः संश्रुदित्यदेहत्वात्सादय इति प्रसयः ॥ उयधावृद्धिर्हकारस्या घकारश्च निपात्यते ॥ निर्वहति ग्रंथार्थः ॥ विष्णोशमीतरशितेन वाघतरति निगमः ॥ ८० ॥ ॥ इति चतुर्विंशतिर्मेधाविन इति मेधाविनामानि ॥ ८१ ॥ ॥ रजः ॥ रोभति रवंतिकर्मा अयुः ॥ स्तोति ॥ निगमो न्येषणा यः ॥ ८२ ॥ ॥ जरिता ॥ जरते रर्वतिकर्मणास्त व ॥ तामका जरितार इति निगमः ॥ ८३ ॥ ॥ कारुः ॥ करोति ॥ कृवायाजीत्यर्य ॥ कर्त्ता स्तोत्राणां ॥ विदुः एतस्य कारव इति निगमः ॥ ८४ ॥ ॥ नदः ॥ नदति स्त्रुति कर्मा अक ॥ नदस्य मारुधतः काम आग चिति निषयः ॥ ८५ ॥ ॥ स्तामुः ॥ यमवम आवेक्ये छंदसारा इति वाहुलकी दुयाने विभक्तावने स्तोत्रकर्मणि ॥ तामुरितिके वित्यवति तमुका ॥ ताम्या एव वदुयाकां कंति स्तोत्रमुदभयव निगमो न्येषणा यः ॥ ८६ ॥ ॥ कारिः ॥ के मे रेशदे ॥ कायः ॥ कारिति प्रसयः ॥ आकारलोपः ॥ कीश एस्तोत्रलक्षणां ॥ शब्दमारयति ॥ इत्यसर्वधानुभ्यः ॥ का

रिष्टिन्मंत्रं मत्सावनोषितमिति निगमः ॥ छे ॥ गौः । व्याख्यातं पृथिवानामसु । गायंते स्वयं तेनेन देवताः । यो अश्रुतां योगावांगोयति
 र्वशातिनिगमः ॥ गायति स्तोत्रपतिरिति संदस्वामी ॥ छे ॥ स्तः । ह्ये रणो सुवः क्रिसुवति प्रकवे रार्द्रयति स्तोत्रं । सदा पश्यंति स्तः
 रयः स्यं वयं वरुः रयः इति निगमो ॥ छे ॥ ॥ नादः । नदते ध्वजं भवत्समा तसुतिः ॥ निगमो न्वेषणीयः ॥ छे ॥ छदः । छंदति रवंति कु
 र्मा अस्तु न । यद्वा वदि आह्वा दनो वदेरा दे श्ववत्समुत्त । आह्वा दयति स्तोत्रैः । निगमो न्वेषणीयः ॥ छे ॥ ॥ सुयः । स्तोमति रच
 तिकर्मा ॥ छे ॥ निगमो न्वेषणीयः ॥ छे ॥ ॥ रुद्रः । श्रोतेः विप्रः रुद्रः । मन्वथी योरः स्तोत्रं शब्दानि स्यर्थः । सुमन्त्ररा
 रां शत रुद्रिवा रां । कृणा रुद्रं भिर्वसुभिः पुरोहित इति निगमो ॥ छे ॥ ॥ कृपणाः । इति त्रयोदश स्तोत्रनामानि ॥ छे ॥ ॥ यज्ञाः
 प्रख्यातं यज्ञानिकार्मेति नैरुक्ता इत्यादि भाष्यकारेणा संदस्वामिना वयं तशब्दे बहुधा व्युत्पादितः । यज्ञेयं क्रिया वयं त विच्छ
 यद्गुरुत्वेन यज्ञं । रघते वदेवतादि असेषु द्वादशदित्वेन रूपा सिद्धिरुत्तेया । या यज्ञेयं तेन यज्ञं देवे इति निगमः ॥ छे ॥
 ॥ वेनः । व्याख्यातं मेधाविन्मसु । गच्छमनेन स्वर्गं । प्रक्षिप्यते देवतो देशेन वास्मिन्वर्गं । तत्र देवताः । कास्यं ते वा । निगमो न्वि
 षणीयः ॥ छे ॥ ॥ अधरः । धरते र्वधकर्मणाः पुंसि संज्ञा यो घः । नने धर्वः । द्वा हिं सामस्मिन् स्तिसो धरः । यज्ञे हि सर्वं स्यात्सुयो हो
 दिसा ये पितृ त्रयश्चादयो हिं स्यंते यामथर्नु यहमे वशिष्ठा स्मरंति । नृषधः पशवो हृष्टा स्मिर्वा यद्रियास्तथा । यस्तथै निध
 नं प्राप्ताः । प्राप्नुवंस्तु ताः पुनरिति तस्मादुपपन्नं पक्षे हि सावर्जितत्वं एतद्वात्मा था वचना दहिंसा प्रतीयेत अन्यत्र विज्ञा

रणापपादितं । अथवा यद्यर्थे बहुवा हि अविद्यमानो धरो यस्य सो धरः । रूद्रो भिरहिंसितः । यद्वा धरने यवा घ वृत्तमिरसुरे ररि
 तत्वाद धरः । अधर्तं व्या इत्यर्थः । स्तिरुक्ता वेयः । इत्युक्तमिति संदस्वामी । यद्वा धर्थं वयरहितः । यद्वा धरने यवा वृत्तमिरसुरे ररि
 वाद धनः । अधर्तं व्या इत्यर्थः । स्तिरुक्ता वेयः । इत्युक्तमिति संदस्वामी । यद्वा धर्थं वयरहितः । यद्वा धरने यवा वृत्तमिरसुरे ररि
 नतामसु । संगच्छंते वदेवता ह विर्गं हानुं । दक्षिणार्थं वा सदस्याः । हिनः स्यनेन यायं । कर्त्ता यज्ञो द्वा राणां स्वसाह । स यो ह विषस्य सा
 रभूत इति गार्थं वा सदस्याः । हिनः स्यनेन यायं । कर्त्ता यज्ञो द्वा राणां स्वसाह । स यो ह विषस्य सा
 देवयंती रिति निगमो ॥ छे ॥ ॥ विदथः । विदज्ञाने । विदविचारो विज्ञानं । विदसन्नाया । रुविदिभ्यां कि कि दिति अथ यस्य ॥ ॥ ज्ञा
 यंते हियज्ञः । लभ्यते हि दक्षिणा दि रत्र । विचार्यता हि विद्वद्भिः । भवमनेन फला । अधा । जिज्ञीविदधामावदा र्थं इति निगमः ॥ छे ॥ ॥ ना
 यः । नृनयो ज्ञादिः घादिभ्यः । रुद्रलो स्येत् । नयनि स्वर्गं कर्त्तरां । नायते नमस्तु नानेति वा ॥ निगमो न्वेषणीयः ॥ छे ॥ ॥ सवनं । पुन
 अभिषेके सुयुक्तरुद्रः । कौपुवा । अभिषयते स्मिन्सोमः । उयनः सवनं गहति निगमः ॥ छे ॥ ॥ होत्राः । व्याख्यातं वाङ्मसु । होयो
 ते स्मिन् हविः । अस्मिन् हव्यामहेन रुद्रिजां वाचो स्मिन्सतीति मतया यस्य तु । होत्रा विदः । सोमतृणो आर्के रिति निगमः ॥ छे ॥ ॥ इ
 तिः । याज्ञरिये वाक्त्रिन् । यज्ञते यज्ञवदर्थः । इष्यते हि सः । इष्टि शब्दे हविर्यज्ञश्चाद्युक्ताः । यज्ञमात्रेणोदात्त इति भाष्यः । यथा तत्र मसौ स

ये इति निगमः ॥ ॐ ॥ देवताता दिव्यता शरीरं दामं तिस्रं सर्वं देवताः ॥ दीवं ते यो ज्ञेति वा ॥ देवयवदेवतानि ॥ सर्वदेवनां तिल इति स्वा
 र्थेता तिलस्य म्या आकारः ॥ विदेवनाता त्रितावतं विषयः ॥ आदेवता ताह विषा विवासता त्रिनिगमो ॥ ॐ ॥ मखः ॥ मह एजाया ॥ महेश्वेति रु
 ष प्रत्ययो हलो यश्च ॥ महं ते देवताः ॥ तद्दामखगनौघः ॥ वेनेवदर्थः ॥ मखः ॥ सहस्रदर्वता त्रिविवक्ति वक्तिः स्वथस्य ते मख इति निगमो
 ॥ ॐ ॥ विक्तः ॥ विष्टया प्रो विष्टेः क्विचेति बुधस्यः ॥ विशेयया प्रो तिस्रं ग्रंजरसिधतमनसा जुष्टो विप्रवेतस्यास्त इति निगमः ॥ ॐ ॥
 इंदुः ॥ उंदीक्षेदने उंदे रिवादे रिक्प्रत्ययः ॥ किंच ते सूर्यते स्मिन् सोमः ॥ निगमो नैषणायः ॥ ॐ ॥ प्रजापतिः प्रजा शब्दः यति शब्दश्च
 यत्प्रनामसाश्चूरनामसुचमाख्यातो ॥ प्रजाना यतिः ॥ हृष्टादिहेनुवात् ॥ निगमो नैषणायः ॥ ॐ ॥ ॥ घर्मः ॥ घरुरादा प्रोः ॥ घ
 र्म इति मप्रत्ययः ॥ हरस्य स्मिन् सोमाः ॥ दीप्यंते ज्ञाय इति वा घर्मस्वेदेभिर्देवि रां व्या नदास्येः कथं ॥ पितृभिर्घर्मसद्विरिति नि
 गमो ॥ ॐ ॥ ॥ इति पंचदश यज्ञानां मानि ॥ ॐ ॥ ॥ भरताः ॥ भरत भरणी ॥ नमिदशियरूपविवस्मि तमिन्नामिन्मो नच य
 त्तहारेण कृत्स्नं ॥ भरती तिस्रं दस्वामी ॥ विमर्तिवतिव ॥ योष्य कृते दिगाभिः ॥ अग्नेमहां अस्मिन्नास्मिन्ना भारतेति निगमः ॥ भर
 तविकतदयसं भारतः ॥ ॐ ॥ कुरवः ॥ कृविदेयरो कुरो रवेति कुप्रत्ययः ॥ विदियं स्रानिकर्माणि कुर्वंतः ॥ यदा करोति राम
 बालुका त्र कुरुचं व ॥ कुर्वंतिकर्माणि ॥ निगमो नैषणायः ॥ ॐ ॥ वाद्यतः ॥ व्याख्यातं मेधाविनामसुवहतिहवीषा निर्वहंति वा ॥ २०१

यज्ञपुरां उपब्रह्मणि वाद्यत इति निगमः ॥ ॐ ॥ वृक्तवर्हिषः ॥ वृजावर्जना अत्र छेदनार्थः ॥ निष्ठा प्रवादिते निष्ठा यामि
 तीव्रतिषेधः ॥ बर्हिः शब्दे व्याख्यातो महनामसुवक्तं लनं बर्हिषैः ॥ नास सावृक्तवर्हिष इति निगमः ॥ ॐ ॥ यतस्तवः
 भ्यमउयरमो निष्ठा ॥ सुगतोस्तु विष्टि गिरिचिबुधस्यः ॥ इकारश्चकाराविस्रत्ताको उद्यताः स्रवो जुहाघायेः ॥ निगमो नै
 षणायः ॥ ॐ ॥ ॥ मरुतः ॥ व्याख्यातं हिरण्यनामसु ॥ मितममितं ॥ बाहवंति मितममितवारोचयंते ॥ मंत्रयज्ञोपयुक्त्यति
 रिक्तलोकिकमवहारनिषेधादितत्तामं वादात्तां यज्ञोपयुक्तातां ब्रुत्ताद तितत्वं ॥ ज्ञेयमाणा कर्मतार तस्य नरो वते नमि
 तत्तामितत्वे ॥ बृहदिद्रायगायतमरुतः ॥ आर्वन्नमरुतः सस्मिन्नाजाविनि निगमो ॥ ॐ ॥ सबाधः ॥ बाधलोडलो द्विषावा
 धासहवर्तत इति स्तबाधः ॥ राज्ञो घ्नंते वा रेणारज्ञो बाधनात् बाधसाहितसं ॥ तस बाधोपसुव इति निगमः ॥ ॐ ॥ ॥ देवयवः
 देवशब्दे यपदाघाते र्गघादयश्चेति कुप्रत्ययां तो नियायते ॥ देवान् यानि मनसा हविः प्रदान समये निगमो नैषणाय
 यः ॥ ॐ ॥ ॥ इत्यष्टावृत्तिशान्ति ॥ ॐ ॥ ईमहे ईगतां दिवादिः ॥ ब्रुलं छेदसाति शपोलुके ॥ इतो वा साति मा माहं
 इति निगमः ॥ ॐ ॥ ॥ यामि ॥ या प्रापसो ॥ अवादिः ॥ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमाः ॥ त इति निगमः ॥ ॐ ॥ ॥ ममहे मनुश्च व
 बाधने ॥ तत्तादितामनेपदी ॥ नो यश्चास्याम्वारिति उप्रत्ययस्य लोयः ॥ वयं हि ते अमन्महीति निगमः ॥ ॐ ॥ ॥ ईमहे यामिमन्महे इ
 तियाज्ञाकमेसु पाठादिति स्कंदस्वामीति ॥ ॐ ॥ ॥ दहि ॥ दददाने भूवादिः ॥ यस्य येन छनशय ॥ ब्रुलं छेदसाति शपोलु

सिबहुलं लेटि इदं लेटो उटौ। छदस्य विदश्यत इरागमः॥ इति वारो ध्येयरा कर्मराः॥ छं॥ ॥ सयिति। जिधयशये। अदादिः॥ ति
 पिरुदादिभ्यः सार्वधानुकर्तृत्वा योदाहितः स्वयिति। तिनिगमः॥ छं॥ ॥ सति। यसस्ये। अदादिः॥ सस्नुमातासस्नुयिते तिनिगमः॥ छं॥
 ॥ इति हो सपितिकर्मराः॥ छं॥ ॥ कयः। कुशयेपपदातिवतेरमेयपिदश्यत इतिरः॥ अन्ये यामपिदश्यत इति दीर्घः॥ कुन्सितेपो
 नमवहृत्तमाध्या। ताहो वासंभवाद्वा। यद्वा कुयकोधेदिवादि। इगुयलकृराकः॥ एषोदरादिवा दीर्घः॥ कुयसस्ममनुष्यादुरादानज
 लतातयंदाकव। तर्गतिकर्मराः। कुघभ्यां वयप्रत्ययः कित्वा दीर्घश्च। रागम्यते जलार्थिभिः॥ त्रितः। कृपेवहित इति निगमः॥ छं॥ का
 तुः। कैगेशये। सितनिगमिमसातिवाहुलकात्तन्। शष्टतस्त्वयते। वहुजलत्वादिना। यद्वा कशये उययदे अततेः छंदसा रा इति वा
 हुलकादुरा। कम्पदकमास्मिन्म्यते धिगम्यते। निगमो न्वेवरायः॥ छं॥ ॥ कर्तः। करोतेः। नृणां ते वा हि सार्थात् नृसिद्धिप्रियोमा
 तिवाहुलकात्तन्। क्रियते उसाधते पुरुषैः। हिंसां सात्रवोराः पथिकादीनर्थवतः॥ कस्य कृतं प्राप्तिरनेति वा। कर्ममन्वस्य विन्नमा
 दय इवतीति निगमः॥ छं॥ वज्रः। वज्रसंभक्तौ घजर्थे कविधानमिति। कः। नृजादीनां केह भवतः। संभज्यते जलार्थिभिः। व
 वा अतंतां अवसापदो हेति निगमः॥ छं॥ ॥ के। ह भवतः। संभज्यते जलार्थिभिः। ववा अतंता अवसापदो हेति निगमः॥ छं॥
 काटः। कटे वयो वररायोः॥ घञ्। आत्रियते जलार्थिभिः। समीप रूपं हर्वादिभिर्वा। अटपटगतौ। घञ्। काटे निदेति वाहुलकात्तन्।
 हतय इति निगमः॥ छं॥ स्वातः। खनु अवदारो। निष्ठा निगमो न्वेवरायः॥ छं॥ ॥ अवातः। अवष्टवीदततेः प वाघ विश क

इवादिवासरूपं। अवश्चतस्त्रिंशत्मानोऽधोगच्छति। शोणा हामस्य शादेशो गुणाभावश्चुनियत्सते। रुशामराः। रुश्यानघति।
 आतो नुपसर्गेकः॥ पंचम्येकवचनं। कृपो हि दुर्ग्रहस्तवात्। रुश्या नखंडयति। खंडितजलादाने कान्द्रकरोति। युवं वदनमस्पदादु
 हपथुरिति निगमः॥ छं॥ कारेत शत्रु। कशरांकारः। करोते घंज्। कारेण खननक्रियायानुत्तरः॥ अधिकः प्रदेशो त रादु रूष्टो वा। प
 हातं स्वातमुदकं यस्य स। कारेत रः। कृत्वा द। रावाः। सनृषोदरादिवात् कारेत रः॥ पंचकवर्नं निगमो न्वेवरायः॥ छं॥ ॥ नुशब्दः।
 कोशे तो कुशयः॥ अधिकररो गतिरि सवप्रत्ययः॥ निगमो न्वेवरायः॥ छं॥ ॥ केवटः। केवटसेवने। शकादिभ्यो अटत्रिंशत्सम्यः॥
 सयते जलार्थिभिः। माकां संशारिके वट इति निगमः॥ छं॥ ॥ इति वनुर्दृशकृपनामानि॥ छं॥ ॥ हपुः। हपुः प्राणाने। इधेः कि
 वेति वाहुलकादु प्रत्ययकिं वपर इवायहारादेस्त्यति निगमो न्वेवरायः॥ छं॥ ॥ तकात कतिर्गतिकर्मा। तक सहने। अन्येभ्यो
 पिदश्यत इति वनियुत गच्छति मोषणार्थं मोषणो न वा पापं सहते अभिस्तवति। आर्चयंतो मोषणसमयो त कान्द्राणि वनासिप
 कति निगमः॥ छं॥ ॥ रिम्वा। रमराभस्य एव वट निह। एकोदरादिवादिवा रोरा गुणाभावश्च। रमते मोषण विषयं वेगेन करो
 ति। निगमो न्वेवरायः॥ छं॥ ॥ रियुः। रुफकथनपुद्गनिदाहिंसादानेषु। इधेः किं वेति वाहुलकादु प्रत्ययः॥ रियुः। रियुः शानेति नि
 वंति तत्र वाहुलकादवक्कारस्यकारः। रियति मोषणार्थं पुद्गते हि नस्ति वानि घते ससुखेः। मानः सरिपुरी शानेति नि
 गमः॥ छं॥ ॥ रिक्ता। रचिरवियोजने। अन्येभ्यो पिदश्यत इति कनिष्ठावकारस्यकारो व्यस्येन वि योजयत्सर्थे रथवतः॥ वियुज्य

तेवाप्रारोराजादिभिः॥ निगमोन्वेषणीयः॥ ॐ ॥ ॥ रिहायाः रिहककछ नादाविति दानस्वामोपरस्वैकसुधा विहायसिन्हादिनासनिः
 आयुडाग्रमोगुराभावश्चुनित्यासतेरिपुवदर्थः॥ निगमोन्वेषणीयः॥ ॐ ॥ ॥ तायुः तोहसतानपालनयोः॥ छदसीराश्रितिबाहुलकारु
 रायात्पतेयस्मात्सर्वं यद्वासेयैसंघातशब्दयोः॥ पूर्ववदुगिसकारलोपोपकारयोर्व्यञ्ज्यद्वयादरादितात्संस्थानसंगतं
 पिडीभूतमस्मिन्मायमितिनेरुक्ताः॥ यद्वातसेरुपकृयाथीतद्वर्वदुगिबाहुलकात्सकारस्ययकारः॥ उयद्वालोघुसाविहलोके
 आयुषायराजामारिष्यमाणतात्परलोकोपधर्मगाधर्मकत्वादितिसंदसामी॥ अयसेतायवोयथाउतेमेनं वस्त्रम
 थिनतायुमिति निगमो॥ ॐ ॥ ॥ तस्करः॥ तत्करोतीतिविग्रहादिवाविभानिशाप्रमेत्यादितादप्रत्ययः॥ करोतियस्यायकमिति
 नेरुक्ताः॥ तच्छब्देनप्रकरणासामान्यादर्थोप्राधान्यावयापकमवनिदिदंष्टमभिधेयमित्याह॥ यत्तायकमितिनेरुक्ता इतिविया
 करणास्तुशब्दप्रवावसामान्येन्याहुः॥ तद्वहोः करयसोष्टेरादेवतयोः दतलोयश्चेतितनोतेर्वास्यासंततकर्मतिसंततक
 र्मसेयमस्येतितनोतेः कर्मशब्दावनुकितस्वरः॥ तद्वसंततकर्मतंदर्शयंतिअहि॥ रात्रेकर्मतिदिवापथिमोषेणानरात्रीसं
 धिच्छेदनेनेतिसंदसामीततेः विपिनलोयेतुकिचत्वं॥ यद्वापजियजितनियोडिदितिअदिप्रत्ययेतत्तत्कर्मशब्दस्यमकार
 नकारयोर्लोपः॥ एषोदरादिचातन्त्रसजेवतस्करावनर्म॥ तस्कराणांयतयेनमइतिनिगमो॥ ॐ ॥ ॥ वनर्गुः॥ वनशब्दोपपदा
 त्रगमेरगधादयश्चेतिदुवप्रत्ययोरुगमश्चुनित्यासते॥ तस्करोहियोषणार्थसदावनंगछेतिनिगमोन्वेषणीयः॥ ॐ ॥ ॥

राम
२०४

रश्चिद्वरुहो॥ कोदित्योविप्राराहोपश्रितिवकारलोपः॥ चितोसंज्ञानेक्षिप्रादुरः कोदित्सानिचेतयतोयद्वाहरतेरमेघाविहश्येतर
 निविचिगुरोएवोदरादितादकारस्योकारः॥ दुरः अथासामाहचंचेतयतेविनोतेर्वाविप्ररेहतानर्थानसंचितोतिअपिशब्दाद
 कर्मशिधित्वातसुरुषैरुतिबहुलमित्यलुका॥ मुवांरं दुरश्चितमितिनिगमः॥ ॐ ॥ ॥ मुषावान्मुषासयोइकुरुषंक्रदिकरादकि
 नइतिडापमुमीषणामस्यस्तिनोस्नातमिश्रायं गिराजंस्त्रिजंस्त्रिजंस्त्रिजंस्त्रिजंस्त्रिजंस्त्रिजंस्त्रिजंस्त्रिजंस्त्रिजंस्त्रिजंस्त्रिजं
 वक्तोयकरो॥ इगुयधजाप्रकिरः कः मलिनश्चासोहाचकश्चमलिसुवः॥ एषोदरादितेननलोपः॥ निगमोन्वेषणीयः॥ मलिसुवमति
 यागंतरं॥ तवसुचैरप्यादितातद्वुवायेजनेपुमलिसुवइतिनिगमः॥ ॐ ॥ ॥ अघशंसः॥ आङ् एवात्तहंतेरमेघपिहश्येतरतिडा
 एषोदरादितात्त्राङ्गोइस्वतंहरकारस्यघत्वच॥ शंसेः यवाघव॥ आगंतावपरस्वमाशंसमानश्च॥ अघशंसस्यकस्यविदिनिग
 मः॥ ॐ ॥ ॥ वृकः॥ आख्यातंवृकनामसु॥ वारकोमार्गस्यादातायस्वानां गंतावार्थवतां॥ योनः एवन्नघोवृकरतिनिगमः॥ ॐ ॥
 इतिवनुर्दृशिवक्तेननामानि॥ ॐ ॥ ॥ निरायंनिः॥ शब्दपूर्वायते॥ नमतेर्वाअघदयश्चेतियस्यस्यहिलोपोरेकलोपश्चुनि
 यायते॥ निस्मातंवहिनीतं॥ निर्वतंअतर्हितंवाहत्तम्निरायंविचरंसायः॥ निरायः सन्नद्धोमतसाचरामीतिनिगमो॥ ॐ ॥ स
 खः॥ संघर्षास्वरेतेगतिकर्मणोविचिगुरगुराः समो॥ तलोपः सम्पगतं गंतं विनिर्गतः वा॥ सस्व॥ हंयन्नरुतो गीतमोययसु
 स्वतीकिहिलिरेयदाविरितिनिगमो॥ ॐ ॥ ॥ सनुतः॥ हिरुक॥ खरादिसनुतर्दहितंतवः॥ यद्दंदर्शहिरुगिंतुतस्मादिति

स्वधोऽप्याख्यातमन्ननामस्वस्वेनात्मभूतग्रामंधारयतः। संधनंधापने आनयोरिवाद्यावाद्यथिवानामसुसर्वत्र हि वचनांत
 संतथाव। आहुतुवातेमिथुनानिनामेषचक्रंदस्ताममिथुनानिदिवचनसंपुक्तानिनामानिस्वधेपुरंधीइत्यादीनिस्तोत्र
 म्यः। अष्टतेइति॥ छं॥ ॥ पुरंधी। पुराशिधीयतेनयोः। कर्मरापधिकरशोवेतिविषयः। एषोदरादितान्मकारपञ्जनः। निग
 मोन्वेषरायः॥ छं॥ ॥ धिषरो। आख्यातंवाङ्मसु। प्रगल्भसमर्थस्वारक्षिनुंधारयिष्योवादेवमनुष्यादीनशृणुतेसुपतेवानि
 मोन्वेषरायः॥ छं॥ ॥ रोदसी॥ रोदसीइतीदंमस्तिस्त्रीलिंगादिवचनांतद्यावाद्यथिवोर्वर्तमानंअस्तिनपुंसकादिवचनांतंअस्ति
 वाअयं। तन्ननिगमानांसाधारणोतेषांत्रयाणामपिसाधारणोयंयावदस्याहुः। प्रस्तरखापिविभुवारोदस्योरोदसावतेइत्यत्र
 चरंदंतोदिविभुविचवर्तते। अन्यःसांतः। विवेक्यमाहअथममप्यस्ति यथाद्यावाद्यथिवोरोदस्योरोदसावतेइतिउरस्वामी
 । तत्ररुधैरसुनदषोदश। दिवात्रधकारस्पदकारः। त्वालिगेतुगितिश्चेतिङी। प्र। वाछंदसीतिपूर्वत्ववर्त्तः। अभ्याहिविविध
 रुद्वानिसर्वभूतानिअतोवरभावात्। नमोदिवेहतेरोदसीभ्यां। होतारंसमयजं। रादस्यः। इमेविदिंउरोदसीअपारेइति
 निगमः। विधितस्तकारोदसीनमराइत्यादौअतोदातोरोदसीशेषेरुदयनीववनइतिमाधवः॥ छं॥ ॥ शोरा। आख्यातं
 द्यथिवानामसु। अयः। शोरा। सवतेमाहिनावानितिनिगमः॥ छं॥ ॥ अभसी। आख्यातमुसुदकनामसु। वाङ्मलकादवापिनुस राम
 भवतः। आधुतः। यद्वाअभउदकमनयोरस्ति। मतथायत्पत्तुकाएकत्रावशिष्टमवरत्रावशिष्यमारांआदिसमंउलत्वेनि १०६

गमोन्वेषरायः॥ छं॥ नमसीराहबंधनेनहेर्दिविहृष्टेतिअसुन्रासाहचर्याहुमेअपितमः। शष्टेनोद्यतोसंबध्यतेपुरापवद्धि। नि
 गमोन्वेषरायः॥ छं॥ ॥ रजसी। रंजरागे। म्हरंजिभ्यां। किदितिअमुन्। रजकरजनरस्वोतिवा। नलोपः। रजकेस्वगुरोभूतातां। रजोरंजते
 रंजितकर्मसाइतिमाधकः। गम्यतेपुरापवद्धिः। निगमोन्वेषरायः॥ छं॥ ॥ सदसी। सदेरमुन्। सीदंतनवोर्दिवमनुष्यादयः। निगमोन्वेष
 रायः॥ छं॥ ॥ सधनी। सदेरेवमनिनबहुलेवंहिषरत्नमहन्नामसुआख्यातं। बहुभिः। पदार्थैस्तद्वयौ। उच्ची। द्यथिवोवदुलेहरेअते
 इतिनिगमः॥ छं॥ ॥ गमी। गमीरोआख्यातंवाङ्मसु। गम्यतेसत्पुरुषः। प्रतिनिधित्वनयोर्दिवमनुष्यादयः। नगमोन्वेषरायः॥ छं॥ ॥
 ॥ नुरोपो। नुराअपनेइ। नसर्वधातुभ्यः। नृदिकारादितिङी। अयनयतस्वाप्रितानां। ऐ। शान्। यद्वावतेर्लुटि। छंदसत्वात्संघसा
 ररांगुराश्चदित्वात्। अयतिचदर्थः। अभिसंदेवंसवितारमोरोपरितिनिगमः॥ छं॥ ॥ ॥ वस्वोचमुअदने। रुधिवमितति
 धनिधनिसर्जित्त्यकः। वम्यंतनपोः। उत्रानयोश्चम्वोः। र्योनिरतरितिनिगमाः॥ छं॥ ॥ ॥ याम्यौ। स्पशसंस्पशमे। स्पशे।
 श्रुनोएवेष्टराप्रययोधातोः। फावश्चरित्वाहृदिः। व्यस्येनपुष्टिगता। पार्थ्वइतियागंतरं। संस्पशेतेयाधुतः। सवान
 यदार्थान्। निगमोन्वेषरायः॥ छं॥ ॥ ॥ महाएतदादीनिचनारिद्यथिवानामसुआख्यानि। महस्योएजनायेवावपेते
 भियसामहीइतिनिगमः॥ उवा। विस्तार्सेआकादयिष्योवास्वमाधस्थितोक्तस्य। निगमोन्वेषरायः॥ छं॥ ॥ ॥ एष्या। प्रख्या
 ताविस्तोपतेवस्त्याएषिकलेनिगमोन्वेषरायः॥ अही। गोनामसुआख्यातं। गम्यतेआशिभिः। निगमोन्वेषरायः॥ छं॥ ॥ ह

रे अंते दुः शब्दे पदादेते दुरीणो लोपश्चेति रकप्रत्ययो धातोर्लोपश्च। रोरीति रेफलोपः। टलोपि पूर्वस्यार्धः। अमगात्पादो ह सि
 रधिरावाभाजिसत्त्वं। अतोततेरिति भाष्यं तत्र बाहुल्यकात्तन्। मकारश्चांतादेशः। दुः खेन गम्यते हरम तो ह्यादेर्मध्याच्च सततग
 गतो भवति। सकदा विहा दौ मध्ये वासीति स्कंदस्वामी। हरे अतावसानमविधिर्ययोः। तस्युत्पेक्षति बहुलमिमल्लुक्। समा
 यविपुते हरे अंते इति निगमः। ॥ ॥ ॥ अयारे यारता रकर्म समाप्तौ। चरादिरदंतः। घञ्। समाप्तिरिति वा। समा यतेने
 नेति वा पारः। अयारे हरपारे इति भाष्ये। अविधमानः पारमंतं ययोः। त अयारे। हरत्वेन पराभवं दर्शयति पुराणा वृत्त्या
 वालोकपयंततामिति स्कंदस्वामी निगमोत्पेक्षणा यः। ॥ ॥ ॥ अध्यायपरिसमाप्तिस्तु च कटिर्वचनमिति सिद्धं। ॥ ॥ ॥
 इति देवराजयहं। विरचिते नैघं दुक कांड निर्ववने रत्नीयो ध्यायः। ॥ ॥ ॥ स्वरादीनातिश्वमुक्तस्य प्रकरणावयस्य नि
 गमदे कजा कांडयो निर्ववने भाष्ये स्कंदस्वामिभ्यां प्रदर्शितं। विशदप्रकृत्या तात्र प्रक्रिया विशदीकृतमन्त्रमेवावधार्या
 ख्याते तत्र निगम आख्यानादि पदत्राननुसंहितं तत्रैव दृश्यं। ॥ ॥ ॥ स्वः। सुखं दत्तं रयते वां मेभ्योपि दृश्यत इति विवि
 दृशि ग्रहणात्प्रयोगानुसरणार्थतादकर्तृयपि भवति। ईरयते रिकारस्याकारेण यत्नयेन गुराः स्वरादिनिपातमवयं
 सुधील्लुक्। रेफस्य विसर्जनीयः। शोभनमरणं गमनं। सुखाय हिताय वा यस्य शोभनं वाप्रेरता तमसां यस्य सुखं वा रुतोरपि राम
 भिरसानादां भुभसंवाप्योतिषांतं च दीनां। भासा सुखं रुतः प्राप्तिरिति वा स्वरादिभ्यः घोः सुसुष्टुगता शोभनं वा अर १०७

रामस्यां शोभने वा पुरापक द्विर्यता सुसुवा पुत्पकृत ईरयति स्तारं सेः स्ततो भासिंभिर्योतिषां स्वयमेव वादात्तात्तुर्मुवास्वरि
 ति विवा उदाहरणं। एभिर्नो अर्कं भवानो अर्वा इस्वरां त्योतिरि सादिस्य ॥ ॥ ॥ दृष्टिः। प्रपूर्वा दक्षोते वा स्तयते वा घ
 शिष्टः। याम्भराति निप्रत्ययः। प्राशेः स्तशेः प्रृष्ट प्रभावश्च निपायते। प्राकृतसंनंभुलो वरां संस्पष्टारसान् प्रचंचतोप
 आदातारसाति सर्थः। कृतव्याख्या नमस्यत पूर्वरा संस्पष्टाभा संज्योतिषां। संस्पष्टो भासेति वा दृष्टि रादिसः। घोस्व सं
 स्तृष्टा ज्योतिभिः पुरापक द्विष्टु। सुक्ततां वायता निज्योतां पि यन्नं चराति श्रुतेः। दृष्टेः पुत्रा उपमा सो वसिष्ठारति निग
 मोदिक। अयं वेन श्वेदयस्मि गभां रसादिस्य ॥ ॥ ॥ नाकः। नयातः पिनाकादयश्चेति आकप्रत्यय एलोपश्च निपा
 यते। नेतारसानां। नेताभासामात्मीयानां। ज्योतिषां प्रगायकश्चादिस्यः। घोस्वकमिति सुखनामनकं अकं असुखं। नञ्
 कं यत्र सनाकः। नञ्चायन यन्न वेदादिसादिना नञः प्रकृतिभावः। नवा अमुं लोकं जग्मुषे किंच नाकसि ति ब्राह्मणं। अ
 मुके सुखमिति सर्थः। नाकस्य दृष्टे अविनिष्ठति श्रित इति दिवः। तस्मिन् दक्ष चिदर्थे नावे अग्रिमिति निगम आदिस्य
 स्या ॥ ॥ ॥ गोः। व्याख्यातं दृष्टिवाः नाम सु। गमिरत्रांतरांतरायर्थः। गमयति रसान् मंडलं प्रति रश्मिभिः। गच्छति वांतरि
 क्षे इति गोरादिस्यः। यस्मिन् यिवा उपरि दूरं गतग यदा स्यात्तोषि गच्छताति गोः घोः। गवामसि गोपतति रेक इंशेति दि
 वः। उतादः परपेगवीति आदिस्य ॥ ॥ ॥ विष्टु। दृष्टिवाति अचंधी विष्टो वा केपि भकारस्य कारो यस्येन वि

एभिर्गविशतेर्धेवर्तेते। यद्वाविशेरेवबाहुलकादुपसिद्धिः। एधिओरसानादानुमाविष्टः अभिनिविष्ट इत्यर्थः। यच्चमेवमास
 ज्योतीर्षा। भासावाविष्टाः आदित्यः द्यौरामाविष्टा ज्योतिर्भिः पुरापत्तु द्विष्टं उद्यद्भस्यविष्टमित्याहुः वाहराणां॥ छं॥
 नभाः। नयतेरसुनिगुरोनयइति स्थिते बाहुलकाद्यकारस्य भकारः। नाकशब्देन समा नोर्थः। अथ भावासनशब्दस्याकारस्य
 इत्स्वत्वं सकारलोपो भकारनकारयोश्च स्वरान्वेयर्थः। सोतत्वं सर्वत्र सव प्राप्यनुत्तौ एवोदरादित्वात् इष्टं। यद्वा न
 भातिभासेवेति नभः एकस्य तत्रो लोपः॥ अस्य प्रकृतिभावः। असुनिभाते शिलोयश्च तेन द्यौर्भास्याता ज्योतिष्मति
 प्रतिमुच्यते नभः। मुकहानभसे फदाहराणां॥ छं॥ इति षट्साधारणानि दिवसश्चादित्यस्य॥ छं॥ इदमादा सयमा
 तद्देदनामानि भाष्यकारास्तदस्वामिना च विस्तरेण व्याख्यातानि। नियात प्रापत्वात् शब्दनिर्वचनस्यावक्तव्यत्वात् उदा
 हरणामात्रमत्र प्रदर्शयते। इदमिवा इदं पथा। अत्र इदं शब्द उच्यमानशब्दसन्निधापनार्थं मुपदिष्ट उपादयंश्च निपाताः
 पराश्रयस्यापमानत्वं स्पष्टं प्रतियादना र्थाः। इदं इदं वेदकव स्तिष्ठ॥ यथावातो यथावनं॥ छं॥ अग्निर्नये। अ
 वनशब्द उच्यमानायाः। अग्निर्नयेन्नाजसारुक्मवहसः॥ छं॥ चतुरश्रिददमानात्। अवचित शब्दः॥ छं॥ ब्राह्मणा
 व्रतचारिणाः। उपमाप्रतियादते वादितोपालुप्रोपमः॥ छं॥ चतुरश्रिददमानात्। अवचित शब्दः॥ छं॥ इदं स्य राम
 नुतेपुरुहूतवयाः। अवनुशब्दः। जारआभगां उदीरय पितरा जारआभगां। अत्राकारः॥ छं॥ मेयोभूतो नियेनयः। अन्नस्य १०८

तशब्देनोपमो व्यते॥ छं॥ तदूयः। तद्वर्माः। इदं शब्दवत्तच्छब्दस्यार्थः। रूपशब्देन वर्णशब्देनेवोत्तरपदेन समासादु
 यमाप्रतीयते हिरण्यरूपः स हिरण्यसंज्ञा गिति मन्त्रे द्योः॥ छं॥ तद्वत्। एवं च तच्छब्दस्यार्थः। प्रियमेव वदन्निवृत्तेन
 नुत्संक्रियावेदति॥ तत्र तस्यैवेति वति॥ छं॥ यातं प्रपन्था पूर्वथा विष्णुधेमथा। प्रपन् एवं विष्णुमात्रं चालं छंदसीति इ
 वाथेयं चालविहितः॥ छं॥ इति द्वादशोपमातद्देदनामानि॥ छं॥ यादस्य स्यात्तं तसि हरति केषु चोशेषु दृश्यते। त
 न्नपदनीयं॥ छं॥ अथ लुप्तो मानीत्यादि भाष्यस्य नु ब्राह्मणा व्रतचारिणा इति पूर्वमुक्तस्य लुप्तोपमस्य प्रपंचत्वात्।
 छं॥ प्रसितो। अभीके। इत्यासन्नस्य। प्रपूर्वादा प्रोतिर्निष्ठायां प्राशब्दस्य प्रतिजभावः। यद्वा इचनादयेभ्योऽपि दृश्यं
 इती तन्न प्रत्यये बाहुलकादायेराकारलोपः। पितृशब्द आसन्नार्थः। प्रकृष्टदेशकालो प्राप्तिः। प्रपित इति। अभिष्टर्वा
 दं वतिरिस्वीकादयश्चेति ईकस्य सयोधानुलोपश्चुनियामते। आपेक्ते आसन्ने इत्यर्थः। सोपसर्गोऽप्रम्यं तो यथा दृष्ट
 वितितथायवितो। आपितेनः प्रपिते दूयमागहि। अभीके विदुल्लोककृदित्यपि निगमो भवतः॥ छं॥ दधं अर्भ
 कमित्यस्य। दधमिति दधोतेव धकर्मणाः स्य पितृचीत्यादिना रक्ता अनिदि। तमिति नलोपः। सुदभं सुखे दं अस्म
 तात्। सुसौकर्यं ता अयार्थं विशिष्टार्थं ते रभकवदृथु कपाकावयसीति कप्रत्यये कारस्यादेवाकरणात्। हका
 रस्य भकारे गुरोरपरस्वेव अकारेवोपजनेव अर्भकमिति निपात्यते। अवदूतमूनय रिमारां इत्यर्थः। मामेदभाषि

ममथाः॥ तमोमहश्चो नमो अर्भकेभ्यः॥ छ॥ निरः सन इति प्राप्ताः। अत्राप्येत्यपरः याठः। तस्तेस्त निवाहुलकादका
 रस्येकारः। तौ शो प्राप्ता मागतं। सर्वे रसुनिरेकस्य वकारः। सातः संसृतः। अत्राप्येत्यतिपाठे पराचितं तस्तिरां सरां च इह
 ये। तिरश्चिदर्थं यापरि। यात्रेव द्विदन्तर्गतं तिरश्चः॥ छ॥। तौ नेम रसद्वयः। अहंशाक्षे वसं प्रविभागावचनं अहं
 हरतेरिति तपुंशक निदेशात् ततः अयततः अथेत्यसमुदायात् ततः पृथक् नृतः तौ नेतेरु यथायाः पूर्व उकारः। यथादे
 शः नकारस्य विसर्जनो यः। इति स्कंदस्वीमा। तौ नेतेरिध निघ घलि घाद य इति प्रवृत्त्यप्यहिलो यो नियासते नेम
 शब्दो। न्न नाम सुव्याख्यातः। सर्वोदिरयं समुदायादवनीतः पृथगुत्तरस्यार्थः॥ यायति तौ अनुतो गराति। नेमे देवा
 नेमे सुराः। प्रनेमस्मिन् ददृशे सोमो अंतः॥ छ॥। ॥ रुद्राः। स्वभिरिति नृत्ताराणां। रुद्रगते। रुद्रे ता संवीति कित्प्रस
 यः॥ रुधिरवत्तदविशिष्टः। उद्गतानि रुद्रं मारितानां वप्रकाशं ते स्वज्ज आच्छादने। वर्मशेयोरादिकः। किंप्रवाहुलका
 नुप्रभवति। तीर्णानि प्रसारितानि विस्तीर्णानां वप्रकाशं नेहितस्य यावो यथादृष्टं। अमापन्नज्ञानि हितासुधा। पश्यंता
 मिबल्लभिः॥ छ॥। ॥ वस्त्री निरुपयजिहिका इति मीमिकानां। वस्त्रशब्दे रूपा नाम सुव्याख्यातः। ज्ञातेरस्त्रिविषयादिति
 उद्ग्राजातिशयश्चायत्त्रां पुंस्योर्दृष्टो लोके स्त्रीलिङ्गो प्रसिद्ध इति सपठितः। वमं निहितो मुदकं वोपजिहिकाः। हेवा राम
 यद्वा जिह्वेति जिह्वेति जिघर्ते वा वप्रसयां तं नियासते। जिह्वा संज्ञायां कन् प्रत्ययस्य दित्वात्। उपजिघृक्षेति काष्ठ २०५

तदादिबानिविविक्तमाराः घातोंद्रियं वलवत्तासामिति केचित्। उपरं रुद्राद्दोदकस्य उपजिहिका। यदस्य यजिहिका
 यद्वा अतिसर्पति। वस्त्रशब्दे पुंस्त्रिंशस्य मेव निगमः। वस्त्रानिरनुवित्रः गुहा। सिति स्त्रीलिङ्गस्या। छ॥। ॥ ऊर्द्वरं रु
 द्रमित्यावयनस्य। ऊर्द्वरं उद्ग्राजात्तद्विदारणात्समादी रगता विसर्गाद्वा ऊर्द्वोरपि घनिच ऊर्द्वरमुदीरं वा सहर्द्वरं
 ह्वं वतदरां वमध्यत ऊर्द्वमारां गतं वा इत्समिति स्वादित्वा निष्ठानत्वं। यदा ऊर्द्वयत्नबलं तदुदीरां प्रचितं भवति ऊर्द्वय
 दस्मिन् ऊर्द्वं ऊर्द्वकारस्य दकारेणादं रश्च ऊर्द्वकारः यद्वा स्वाकारेणा ऊर्द्वं धामधसेमादरवतां हि बलं भवति। ऊर्द्वरं गृहना
 मसुव्याख्यातं। ऊर्द्वरं तमूर्द्वरं न पृथातायवेना समिद्धो अंजनं हृदयं तानां॥ छ॥। ॥ रंमः पिनाकमिति दंडस्य। रंमरा
 भस्ये। अत्र अत्र लेभने वत्तं तौ वर्मणि घञ्जरभेरशर्ध्वोरिति नुम्। आरंभते। आश्रिते च वस्त्रं भायदंरः। आत्मारंभं न
 निव्रयः। पिनाकं पिप्रसं वस्त्रं ने। पिनाकादयश्चेति आकप्रत्ययः। पकारस्य नकारे गुणाभावश्च नियासते। पतिपि
 नश्चिहिनस्य नेतशब्दः। दंडाकारं धनुरुच्यते। तच्चरुवितो महादकं यमेव सामभ्येन अवततधन्वा पिनाकहस्त
 रुद्रिवासाः॥ छ॥। ॥ मेनाया इति स्त्रीणां॥ उभावपि शब्दो व्याख्यातौ वाङ्मसु। भानयंति हिताः यतिश्च सुरमा
 नुं। तादयः॥ हृत्प्राभृषयितव्याश्चेति। स्मरणात्प्राक्तेनायं सपसाथिनः। अमेनं चिज्जनिवत्तश्च कथं। यास्वा
 नृतेन यस्योत्तं न्वत॥ छ॥। ॥ शेषः। वेतस इति पुंस्त्र्यजनतस्या शेषः शयतेः स्प्रशस्यार्थं दसुनिवाहुलकात्। सश

दृश्यशेभावः। स्पृश्यतेनेत्रां रियं। तदेतु श्वविशिष्टा तंदलकं रां स्र। सुखं स्पृशं शृष्टे नो व्यते। त्वेगिं रियं स्पृशं मावकां शे
 यमिफदा हररोगकारं तवेन दर्शनात्। करोगं कृतं रतिवै चित्तसकारलोयो वातत्र रयः॥ यद्यपि जशो जभ्यां
 रूपसांगयोः पुद्गेति शोशे सुन आगमेन कथं चिच्छेपः सिद्धा जितथायित बाणो नो विसा न्मुक् चोरदधी तसु यः।
 मुष्णपोर्मिहितः सयः। मानो मद्ये वनिः वयो यरा दारया दो सय लशृष्टे न मेहन स्याभिधाना दधौ चिसा च सशृष्टस्य
 शेभावेत कथं चिन्निर्वोदुं युक्तमिति सयते राफक्तं तथा चोक्तं। अर्थनिमः पराहे तन संस्कारमा रियेतेति विष्टवां न सु
 उपलक्ष्य वरस स्यायवाद्य विवितसः। वितस एवावेतसः। प्रज्ञादि तादरा विष्टे ये रा जस्यति कुरो भवति। प्राक् स
 भोगका लात यहा विमहिक मिति वत् विशष्टः प्रतिषेधा यः। न तस्य तिस्र रूपां। सेक सामर्थ्य स्यानु पशो रावात्
 यस्यामुशंतः प्रहराम शेयं। सवितार मं चिता गंधर्वा न छेपेन विः समानः अथ यो वेत सेन॥ ६॥ ॥ अथा। एना रस
 पदेशस्य। पृथक् निधानमिहोपदेशे भिद्येतः। सामान्येन वेते विष्टयिलिंगेषु अनयेति पदस्य न शब्दलोपेन अथा
 अथा ते अमे स मिधा विष्टे मेति स्त्रियाः समिधा समाना धासामाना धिकरण्यात् एता। द्वितीया दो सेन रतिर
 दमेत दो रना देश विषये एता देशः। रती ये क वच वस्या कारः। एता वो अग्निं नम स्येति न युस क स्य। नम समाना
 धिकरण्यात् एता यसा तन्व स संज्ञसे तिन पुंसः यत्तिसामाना धिकरण्यात् द्विशब्द इति प्रकरणोपक्रिती विषयधात

अथाहा॥ ६॥। सिषक्त सवत रतिसिद्धांत प्रसिद्धार्थमा मेव मद्यो वत्। परमार्थ सुधा तर्प्य प्रतियादन परत ये वो ल्या
 तय दो पादानमप्य निगमतं व। अतश्चे व दुक्तं भवति सिषक्त सवत रतिसेवार्थो धातु रति। तथा हि भावप्रधान
 माख्यातमिति हि स सिद्धांतः सिषक्त सवति षच समवाये भूषादिः स्वरितेत्। अत्र सेवार्थः। सिषा क्तिनिलोदि
 ति पिशाप। तस्य बहुलं छंदं सीतिष्कः अत्रिपिपमोश्च। बहुलं छंदसी स्या सस्येवं सी हितिका सनः। सिषक्त
 यस्त्रुः। सवत्तानः स्वस्तये। त्रीणि। योतीषि सवते स यो रशी। तिनु यथा निगम मुदा हररोग॥ ६॥ ॥ यस ते। रेजुत रति भ
 यवेप न धी रर्थ योर्द्वान्। यस भयो रेजुति नैरुक्त धातुः। इभावधु भयो रर्थयोः यस्य पुसा दो रसा अभ्यसेता। रेजुते अभ्य
 रथिवा मखेभ्यः॥ इति ष द्विशति हिं शे नामानि॥ ६॥ ॥ रती या ध्याय ममादा॥ अथ नैघं डु क को डे निगम का डे ध्या
 ख्यायते॥ ६॥ ॥ ऊहा। हंते लि दुक्तं मेक वचने रालि द्विर्वचनो अभ्यासावेति। कुत्वा भावो न कारलोप म्हा दसत्वात्। ज
 छानेयर्थः। जहा की अस्मदीयतो॥ ६॥ ॥ निधा। निष्ट्वा दधाते रात श्चो यसर्गे रतिकः। निधीयते स्थायते मराय
 क्रिय रराया निधीया शसमृहाः। मुमुग्धा स्मां निधये व वदान्॥ ६॥ ॥ शिताम श्रित शृष्टस्य रेफलोपः तदसं
 दा र्धत्। मशृष्ट श्रु यजनः अतर्थे रसर्थः आग श्रितवा दोः शिताम श्रित शृष्टस्य वा सकार स्पशकारः। अन्य तृ
 र्ववत्। अयो निः शिताम यो गुंदा विवितः। विधं सितो व दो भवति पुरावा सर्थ विलाया विकसति संकु चयति च

ननविविधबहुस्यविरुद्धमेतद्वययधते। यद्वाश्यामशलायांशस्ययकारस्यसंघसारं। तार्शस्यस्यगमः। श्याम
 नाघट्टितामयद्वातिशब्दस्यश्चेतववनयर्थीयस्यतिकारेकारस्याकारमासशब्दस्यकारस्यइत्स्वचं। अनुनासि
 कसशब्दयोर्लोपः। श्वेतमांसत्वात्मेदः। शितामयाश्चनः। शीतः। शितामतः॥६॥ मेहनामहेतुर्दानकर्मणो ध्रुव
 बाहुलकादकारस्यकारेनकारलोपश्च। सुपांसुलुगिप्तादिनासाराकारादेशः। महनायदानाहं। कुंदोपातामइहेना
 स्तिइत्येवंरूपं पाठः। घसंगेनववेदांतराधीतस्यावयवस्यव्याख्यानंभाष्यकारेणात्रतं। यदिइविवमेहना॥६॥ दम्
 नाः। दमउपशमेदानेवा। दोतेषु पुरुषेवा। दमेयज्ञगहवा। मनोयस्यसदमूना॥ दमशब्दस्यमलोपः। दानदोतश
 ब्दयोर्दभावः। मनः शब्देमकारात्परस्याकारस्यऊकारादेशः। दमशब्दोव्याख्यातो गहनामसु। ददातल्यदिदानद
 मेर्निष्ठाया मनु निमनः दमेरूनसिरिति वेद्याकरणाः। जुष्टोदमूनाच्चातिथिर्गुरो॥६॥ मूषः मुषसेये। विष
 विषकात्प्रपाकप्रत्ययार्दनिशादिष्टसिद्धिरित्यारभेः विषदीर्घश्चजिस्र। मूषिकाः सुगुप्त्रमपिमुत्संतिह
 रंति। मूषोतशिष्वाअदंतिमाध्यः॥६॥ इधिरेशः॥॥ इपियुद्धाया॥ इधिमदिमुदिमुखात्पादिना किरचूपय
 यः॥ यद्वाइषगतेर्गतिकर्मणाऊषर्दशनार्थस्यबाहुलकात्। केरचरषभाधश्च॥ मनोवि। शरषणामतत्र॥ एयि राम
 शब्दात्सामर्थ्यम्॥ यद्वात्वां प्रतिगतव॥ घानयारणोत्तर्यः॥ इष्टावासर्वार्थानां। इधिरणात्तमवसासुतस्या॥६॥ १११

कुरुतवा। कारात्। लोटमध्यमपुरुषबहुवचनस्यतशब्दतस्यताततप्रनथना। श्रुतिश्च। दसस्तना। दरात्तत्रतशब्दार्थेनात्मान
 शब्दस्यपञ्चनानर्थकः॥ नवात्रविकरणाधनुर्धनुर्वानुमिस्यप्रतियादनार्थमाहभाष्यकारः॥ कर्तृनहंतनयातनेसनर्थ
 काउपज्ञताभवतीति॥ अत्रबहुवचनमनेषेवंरूपाउपज्ञानाः सतीतिप्रतिपादनार्थं॥ न्यायकञ्जाज्जासरसुगितेवमादयः। रि
 प्रणाहन्सानुनानां॥ अत्रयवः कर्तृनाश्चिमः। तपिष्टेनहन्मनाहंतनातं॥ प्रयातनसंस्वरकासखायः॥ हवायशत्रुवि
 भजस्वावदः॥ ब्राह्मणासःपितरः। सोम्यासः॥६॥ जवरं। जवरं। जश्चुश। घापयदातध। रादका। तवोत्तदयदरयश्चुडतिअ
 रम्यस। याज्ञवशब्दस्यजभावाकारस्यवकारश्चातिरासात्॥ जधंभक्तिं अन्नमस्मिन्। प्रियाततिष्ठतिधीयतेप्रक्षिप्तभास
 र्थः॥ आसिंस्वजवरमधुजर्म॥६॥ तितउय॥ ताना। तसु। दश्चुनिष्ठयामनुपिउयक्षइवंदकार। ला। पावकारस्यसंघसार
 रणं परलोपश्च॥ तिलमात्रंनुववा। तिलशब्दात्तिः। नुन्नशब्दावुकारनकारेण॥ मवर्थवहुज्ञाहिः॥ ततेनमध्येतनुवेष्टिदि
 स्तिलमा। उश्च। तेस्तद्वत्॥ तनो। तर्दसन्तीतिवेद्याकरणाः॥ ततंतिउ॥ सनुमिवतितउनापुनंतः॥६॥ शि। प्र। सप्र
 गतो॥ स्यायितंविंवविशकिरूपिरेपिरपातिरकबाहुलकात्तस्यशब्दस्यशिमावः॥ अन्नं गंधं च प्रतिस्यमेवतः॥
 हन्नासि। कवा। विष्यस्वशि। प्रविश्यजस्वधाना॥६॥ मध्य॥ मध्यशब्दात्तस्य। म्यकववनस्यसुपांसु। लुगिप्तादिना
 आकारः॥ मध्यइत्यर्थः॥ मध्याक। त्रविंततं संज्ञभार॥६॥ मंदू। मंदस्वस्यार्थात्॥ ममशीरवरिइत्यादिना बाहुलका

इत्ययः॥मादवाउयप्रयोनुमव॥प्रयमादिवचनं॥नतायेकवचनस्यवासुयांसुलुगित्यादिताएवसवसा॥मादेस्म
 दिष्पुतावा॥मंहसमानवर्वसा॥७॥इमंतासः॥इरधेरता॥अत्रारिस्सुदुस्यधोतिमनप्रययः॥अतशाष्टाख्यातः॥आ
 दित्याश्चाउयः॥तवससातकोपरिताः॥प्ररिताः॥विरुनाइसधः॥अम्बस्मं॥ताजघनंसायवामर्मः॥एषुरित्यर्थः॥इमंति
 सःसिलिकमध्यमासः॥७॥कायमानः॥वायृजानिशामनायोः॥भूवादिः॥स्वरितितरा॥वायमानः॥वकोरस्यककारः॥य
 श्यन्॥यहाकमर्स्मिड॥ततालटः॥शानवकामयमानइयस्यमकारालायः॥कायमानावे॥७॥लाधं॥नुमंधाष्टकः॥लु
 बुशस्यबालाउपकोरास्यावंव॥लुबमित्यर्थः॥लाधंनयंतिपधुमन्यमानाः॥७॥शारं॥शोडस्यायितंविवंविशका
 त्यादिनाबाहुलकाइक॥आश्नातर्वावडूधताः॥शीभावाश्च॥अमाअधिरुत्यात॥अनुशायिनमाशिनंवा॥अनु
 गम्यभूतानिजंगमानिजाठरात्मनास्त्वावराशिचस्मेरानमिषत्तशत्मात्मनायः॥शानव्यवतिष्ठनअश्नाति
 वा॥एवंशीलः॥शारंयावकाशाविषं॥७॥विडाध॥विहवतिहमीभयइत्यस्माह॥तकार्थावनहिसार्थात्तत्तविहवा
 इतिस्त्रितकारस्यरादशावकारलोपश्च॥बहुवचनस्यस्तु॥नएकवचनं॥विविधं॥हिंसितपुत्रः॥कुपितवित्यर्थः॥
 कतीनाकवदिहध॥७॥दुपाद॥दुशाहदमपययः॥इममायपुय॥दपुयादुकास्मिपुइसर्थः॥वचनमस्यः॥एवव
 त॥नावदुपादअर्भावे॥७॥नुवनि॥इसंशा॥दायपदाते॥गमेरमेभ्योपिदश्चइतिवनिपिर्कशष्टनुभा॥वामाशिलाय

राम
१११

च॥नुवतीर्थमित्यर्थः॥तद्विपातायावगाहनायवाक्षिप्रमागच्छत॥सप्राप्येकवचनं॥सुवास्त्राअधिनुवनि॥७॥नंसंत॥नम
 मंकारात्परःसुगागमः॥वसायतात्मनेपदं॥नमंतइत्यर्थः॥भुविमंसंतमरुतःपुनर्नः॥७॥नंसंत॥नसाकोटिमे॥भूवादि
 रात्मनेपदं॥अत्राशानमंतर्वा॥यवर्त॥ता॥७॥दसिलुडू॥ल्लिहइतिवर्तमानेलेडूवदुलेछंदस्यमा॥गपीसडभावः॥
 प्राप्नुवंतिनमंतिवा॥एतस्यधराःसमिधनसंत॥७॥आहनसः॥आहंतरसुनमवथीयस्यलुक॥स्त्रात्रइदमाहतंवास्म
 रोइदमाह॥तमित्यादिप्रायाददर्शनादाहंतिवचनार्थः॥आहननवंतः॥वचनंतइत्यर्थः॥यातमदाआहतासाविहायसः॥७॥
 अशसत॥अत्रमंतसंतिमनिन॥अद्यतइसप्रानं॥तस्मिनयाअन्नवनकायात्वनसादेतिसामातिवातत॥अश्रुपयाद
 सदःसा॥नातेवा॥अमेभ्योपिदश्यंतविचित्रिर्किपिरूपं॥सातातर्नकारलोपइत्यपितिउक्त्वा॥अश्रुसन्नसतोबोधयता
 ७॥इतिराः॥इयारिच्छार्थादिता॥वियुधिर्धिम्यःकिदितिमनप्रययः॥इयतरिषातिर्वाबाहुलकात्तमनिधायः॥
 रिषभावः॥इच्छागमनंदर्शनंवाइच्छाअतरितिगता॥यहानुरागादि॥कामिन्नप्रययः॥एषिता॥राहविषांसुतीना
 वगता॥राहृरोवावासवार्थाना॥तवाशीमंतरयिरोअभीरवः॥७॥वाहः॥वहातवहिश्चेतिशिदसुनादिवताःप्र
 यस्तमानवाहहसुतिः॥अथवाय॥दततकूपसमीपतदुदकस्योदतस्यस्थानमावाहरति॥लाकेपुसिह॥त
 यद्वकस्यातामरसस्यहरामधिषवधिषवराचमंवाहस्यते॥इंद्रायवाहः॥हरावाधजुष्टं॥७॥परितवभ्याप

रामराता

अथाक्षरगुणशमिवाः॥ क॥ अस्याः॥ अस्याश्चांतराणादिदस्यसन्निधिविशिष्टपदार्थलक्षणास्याभिधायस्यउच्चारणप्रथमा
 दशः अदिदस्यतस्योच्चारणमन्वा॥ दशः॥ तत्रप्रथमादशविषयवाच्यदान्त्यदहयंतीवार्थतरं॥ अतिस्फुटप्रयोजनं॥ अन्या
 नादिदस्यार्थवाच्यत्वाद्दशविषयवाच्यदान्त्यदहयमन्मी॥ यार्थतरं॥ अतिशयेनास्फुटप्रयोजनं॥ अन्वादिदस्यार्थ
 वाच्यत्वात्तस्यान्यपराठयसातापमुवः॥ दार्घ्यायुरस्यायःयतिः॥ अस्यावामस्ययलितस्याः॥ हानुः॥ नती॥ याश्चाताद्यतएषाअस्या॥
 क॥ ससिं वृत्त॥ स्याशो॥ च॥ आइगमहनव्रतः॥ किकि॥ नोति॥ इति॥ किन्मन्ययः॥ लिङ्भावादिर्वचनादि॥ अताः॥ तापरिविच
 ॥ अवावृत्तिताताभिरंतः॥ प्रविष्टाभिः॥ शाधि॥ तावामघः॥ सस्त्रिः॥ सस्त्रिमविंदवररोनदीनां॥ क॥ वाहिष्ठः॥ वृष्टशहात
 नुष्कंदसातिइषुनिरिष्टिमयः॥ सिति॥ रावा॥ लायः॥ वहिष्ठरति॥ स्थितरूपधर्माद्येष्कादसः॥ अतिशायनवातावाहिष्ठः॥
 वाहिष्ठवावाहवाता॥ क॥ वावशातः॥ वशकां॥ तो॥ वाशश॥ ह॥ लिटः॥ कानताः॥ द्विर्वचनादि॥ नुजादीनां॥ दीघो॥ म्यास्य॥ नव
 श्रुतियदिलिटिसंयुप्तसाररानि॥ यक्षध्वस्येनकानज्यापिमवतिवाश्यतिरुयधर्मास्ववैवय्याया॥ नवयइलुकि॥ शान
 विरूपमिति॥ अतिवासः॥ सप्तस्वररुषावावशातः॥ क॥ वायं॥ वृजवररो॥ एतिसुसासुवहजुषः॥ कपीति॥ कपिप्रान्न
 मल्क॥ रावदुलमिति॥ रावत॥ क॥ वृक्षी॥ वृष्ट॥ राव॥ जाग्रहा॥ मिष्यतनवृष्ट॥ इति॥ वियाकरणाः॥ अथवातमर्थावयवत
 सवोइष्टमः॥ वायंवरणीयं॥ अतिशयनवरं॥ वृष्टं॥ तद्वायंवरणीमहा॥ क॥ अंधः॥ व्याख्यातमन्त्रनामसु॥ आमवेमि॥ सिं

वतामघमं॥ तमोचक्षुश्चायं॥ अत्रध्यायतिर्नञपूर्वः॥ अविद्यमानंध्यातंदर्शनमस्मिन्॥ आलोकाभावाच्चक्षुर्हानि॥ अ
 कारंतमिदंतदानीमसुतः॥ सकारस्य॥ लापोइष्टयः॥ रात्राश्चिदंधेअतिदवयप्रसिद्धतिजमसः॥ पश्यदक्षरावाचविचत
 दंधरतिवृद्धनस्य॥ क॥ असम्पृता॥ संप्रतिर्गति॥ कर्मा॥ अत्रसज्यातरस्यातर्वात्यवर्तत॥ शतरिङीपु॥ नञसमासः॥ उ
 पूर्वसवराः॥ परस्यररासंमिष्टीमव॥ तो॥ अर्वक्षिपं॥ तावा॥ श्रिता॥ वावा॥ एधि॥ वावु॥ अजे॥ असम्पृता॥ भूरिक्षा॥ रययस
 तो॥ क॥ वनुष्यति॥ व्याख्यातं॥ वनुष्यति॥ कर्मसु॥ आगवनुहंमर्थः॥ वनुयामवनुष्यतः॥ क॥ तरुष्यति॥ नेरुक्तधनुर्गयर्थः॥
 आहर्तुतरति॥ अयंतरति॥ ब्रह्महत्यामित्येहंति॥ विनाशयंति॥ व्यापाहनातिहं॥ यार्थतरातः॥ प्रयोगदर्शनात्तरा॥ तरुकारय
 कारवुपज्जनावित्याहुः॥ इ॥ इरायुजातरुषमहन्त्रं॥ क॥ मंदनाः॥ मंदातः॥ सुतिकर्मरोगोयुष्वबहुलमिति॥ युवटाप्रशसः॥
 मंदनासुतिरियर्थः॥ समंदनावदेयति॥ प्रजावती॥ क॥ आहनः॥ ओहांतरसुनिआहंती॥ आहनाः॥ संवु॥ हो॥ आहनः॥ अस
 स्ववचनादाहंनुः॥ अमेवमवाह॥ नायाहिन्दयं॥ क॥ नवः॥ व्याख्यातं॥ सोऽन्नामसु॥ नदस्यमाहधतः॥ कामआगतः॥ क॥
 सामाअदाः॥ आ॥ आ॥ तर्लुडि॥ सिविउदि॥ ता॥ वति॥ अविद्रुपहे॥ आडागमेव॥ आ॥ ऐति॥ इद्रुपहे॥ आ॥ शिष्टाति॥ प्रा॥ सवयस्यनत
 स्यस्का॥ न॥ सि॥ पि॥ सा॥ द॥ रा॥ शे॥ आ॥ र॥ त॥ म्बु॥ विसर्जनाये॥ आ॥ स॥ का॥ न॥ ध्या॥ पो॥ ति॥ वा॥ भा॥ ता॥ रि॥ ज्ञे॥ ना॥ श्यः॥ सो॥ मो॥ अ॥ द्या॥ गो॥ भि॥ र॥ ज्ञाः॥ ॥ दि
 नि॥ वा॥ अ॥ ग॥ तो॥ आ॥ शे॥ वि॥ मि॥ ति॥ प्रा॥ प्र॥ य॥ य॥ या॥ व॥ र्त्त॥ मान॥ लु॥ ति॥ यः॥ स्का॥ न॥ सि॥ प्रा॥ ॥ त॥ र॥ इ॥ वा॥ ॥ ता॥ शि॥ ला॥ यः॥ दी॥ घं॥ इ॥ त॥ म्बु॥ विसर्जना

कारइतिसमुच्चयार्थं च न अथाप्यपमानार्थे भवति वनिपातश्च ॥ अथार्थकपरिभाववर्त्तत ॥ परायाहिमघवन्नाचयाहोययस
 र्गस्य ॥ तारत्राभगमित्यपमायाः ॥ अमेत्यस्य रजः सायदश्चत्राच्यपद्व्यर्थस्य ॥ क ॥ घ ॥ स ॥ व्याख्यातं न नामसु ॥ अत्र यशोचंवा
 मिधीयता ॥ अस्मेघसमधिरन्नं च विहि ॥ क ॥ यवित्रं ॥ पुनः ॥ तः पुनः संज्ञायो ॥ कर्त्तरि वद्विधिदवताया रितो घन्नप्रत्ययः ॥ मंत्रशय
 याधिवायुसामसूर्ये राश्या मिधयाः मन्वादिभुकरासाधनः ॥ अग्रादियुक् कर्म साधनः ॥ यना दवाः पवित्रातिमत्रस्य ॥ गमास्ते
 स्यता ॥ दवा दवातां पवित्रमस्ति ॥ पवित्रवंतः परस्वमासतरतिवरश्मानो ॥ शतपवित्राः स्वयामदंती रिसथा ॥ अग्निः पवित्रं समापुनानु
 वायुः ॥ सामः सूर्यं इंद्रः पवित्रवान्मापुनं विसर्वादीनां ॥ क ॥ तादः ॥ सुघातं पुनो योवादिभिः स्वसमाहितसानाया नुदधं ॥ यद्वा
 दवसेवामवादयः ॥ पचादोदृष्ट्याः ॥ इति यचा घञ् ॥ नुदति पर्यतिकार्ये युक् कर्मकारनिर्णयः ॥ तादाम् इहस्कः ॥ तादस्येव शरणा आ
 महेम्या ॥ क ॥ खंवाः ॥ सुखं वादं वातरसुनः ॥ सुगमन इत्यर्थः ॥ अनुद्वा नाहरत घञः खंवाः ॥ क ॥ शिपिविष्टः ॥ विष्टुः ॥ एता विष्टा
 रादियस्य नामना ॥ शिपिविष्ट शब्दे वसामर्थादंतस्मीता यमानार्थः ॥ यादृशः शयानिर्वर्द्धितः तादृश इति ॥ शपदो वद्वनव शिव
 जित इति श्रीमातृनिवास ॥ उदितमात्रवाद प्रतिपन्नरश्मिः ॥ अग्निवायमानायागात्कुशिताथीयमिदं न ॥ मति यमम्यवः ॥ ए
 वोदरादिवा इहसिद्धिः ॥ अर्थसिद्धिश्च ॥ प्रशंसना मसुक्तानां चार्थः ॥ शिपिभीरश्मिभिराविष्टः शिपिविष्टः ॥ उपात्तरश्मिः वि
 स्तुशादीमाख्याता यत्तनामसु ॥ अर्थोप्यनुगुणाः ॥ किमिदं विष्टोपरिवश्यं नृत्तपदवद्देशिपिविष्टो अस्मीति उभायां निर्गमः ॥ क ॥

आधरिः ॥ अधरिः ॥ हलन्नामसु कृतानामसु च व्याख्यातः ॥ आगतदीप्तिरागतवाक्वाधवा आधरिः ॥ आधराणां संसववा हे इति दीप्ति
 नामवे निगमः ॥ कावचनवे मृदाहरणं कर्त्तव्यं ॥ क ॥ धृजुत्तयाः श्री अभिभव ॥ असुनि बाहुलकात्तककारस्य ॥ रफः ॥ ज ॥ यावगः ॥
 रथुत्तयायस्यसः ॥ वागनाम्यानमिवितामहाजवदस्यथः ॥ रथुत्तया अमिना दावुदास्याः ॥ क ॥ अथर्धु ॥ अततः जनिमनियजिदमि ॥ म्या
 अपिनिधीति बाहुलकाच्च सप्त ॥ याध ॥ तारथरा दशश्च ॥ सकाररसंज्ञकः ॥ अतनं गमनं अथर्धुं शब्दो न्यातः ॥ मवथीयस्य लुक्
 ॥ गमनवंतमित्यर्थः ॥ हारदृशं गृह्यति मथर्धु ॥ क ॥ काराका ॥ कांतकांत कृतशब्दानां काराभावः ॥ तव स्वार्थकः ॥ शसि शब्दं दसिबहुल
 मिति शेलुं ॥ कांतानि धिया शिवांता निष्ठा हवनीयं प्रतिगता नि ॥ क्विक्वपति कृतानि क्विप्तिः संस्कृतानि सरां सिविशेष्यतः ॥ यद्वा का
 राका शब्दं इंद्रवि ॥ शषरां ॥ साः पूर्वः सवस्यः ॥ सामस्यकांतः वद्वनः ॥ यद्वा करो शब्दः करो मनसी प्रदापती घात इति गतिः ॥ तस्य कारा
 कानि रूपा क्रिया विशेषरां च कथमपि वद्वनकाराका अश्रद्धापती घातादित्यर्थः ॥ इंद्रः ॥ सामस्यकाराका ॥ क ॥ अधिगुः ॥ अधिक्ता
 ता ॥ जीये स्मिन्नं मे वा साधिगुः ॥ अधिक्ता तशब्दस्याधिभावः ॥ गाशब्दश्चात्र यश्च मात्रो यल्लुक् ॥ कृपादिष्वधिक्तात्वात् ॥ यद्वा अधिक्ता
 दिशब्दवत्तादधिगुः ॥ अधिक्ता ववयाधत्तां अधिगो मुख्यत्वादेधिगु शब्देनाभिधानं अग्निर्इन्द्रश्चाधिगु शब्दानां च ॥ अथ तगम
 नः ॥ सर्ववाधति हतगतिरित्यर्थः ॥ अवाधतशब्दाधिभावः ॥ गमनं ॥ गोः ॥ अधिगो शमी नुभंश्चातं सधिगाशचीवः ॥ क्षवीषमायाधिग
 वहमिति कामरा निगमाः ॥ क ॥ आगुषः ॥ आहृष्टं तद्यु यर्धं ॥ आधुष्य ॥ तत्राधावः ॥ धाकारस्य गृकाराभावः ॥ आ ॥ इतुना सिकम्भं

सपतिस्सशतिसुखयतीतिपसः। शयः विर्वः निष्पसारतिप्राप्तिः ययानिर्गतः। त्याहो भूतं यसः। शाययस्यसः। स्वायस्यस्यपदार्थः। मा
 नोमधेवनिःषयोपरादाः। विनिर्गतपसरतिपवन्ति। तदासापरपिविपयस्ताक्षरात्तुसिसंज्ञायांघः। अथः सएव॥ अन्यस्सर्वध्ववत्॥
 अथापिविनिर्गतयसाइति यादस्यप्राचुर्यात्तमाश्रित्यस्वदस्वामिनायास्या॥ ६॥ नृत्स्योशं॥ नृत्स्योशमुदकंभवति॥ नृत्स्यमश्रुतइति
 भाष्यं। नृत्स्योशमित्यनवगतंशब्दतश्चार्थतश्चउदकमभिधेयं॥ नृत्स्यमश्रुतश्चायर्थव्यातिर्येवंनिर्वचनात्तत्स्यशब्दस्यक्रियादिशेषरा
 तेनकर्मवात्तकमेपियदाभावात्तयवादिकवित्यादितिचित्र॥ अश्रुतइत्यशंनृत्स्यवतदशंचनृत्स्यशंयवमपिताहोत्यादवगमः॥ अ
 थाप्यशनमात्ममा। शास्यतितथापिताहोत्यानवगतिः॥ तस्यानृत्स्योशमितिभ्रमश्चमितिस्वदस्वामी॥ नेगमकाउवाचयोक्तव्यो
 नवगतसंस्कारत्वात्नकार्यचयोश्चानकार्यत्वंतावन्नस्ति॥ घञावाष्वावागतिरस्तिपाठसाक्यार्थमनवगतवसिद्धावताहोत्या
 र्थावविवाहितस्यमिधायः॥ नृत्स्योशंनगिररधिः॥ ७॥ ह्युपं॥ ह्युभसंवत्तान॥ शकिलिङ्चतिशकार्थरपत्त॥ द्वाभ्यमितिप्रासकारस्य
 दूस्ववंमकास्स्यपकारोयरात्तायामकारश्चोपजनः॥ अथनेनेव। कामयितुंशकं॥ अहिङ्कत्रकमुच्यते॥ यदाह्युपमिवस्फुरत्॥ ८॥
 निचुंपुराः॥ वीरास्तुराभूराहूरात्राणानूराघरादयइतिनिचांतनिचमननीवेः। द्वापयादभ्यः। प्राणातिहरातिहरातिभ्या
 राकुप्रस। पाक्षनूनायुभावनुपयदानांनिचुंभावश्चनियामात॥ नीवेरुपयदाहृक्। तर्वापूर्वचत्रियातनं॥ वमुच्यवान। निचां॥ ता राम
 भक्तिः। प्राणातीतिचुंपुराः। सामः॥ अर्वाजमिनिचुंपुराः। नियमनवम्यतइतिनिचमनमुदकं। तनपूर्वतइतिसमुद्रः। निगमः। पापं ११८

यः। नीवेरस्मितकणंतिनीचश। हनाचकर्मकुर्वतीतिअवभथानिचुंपुराः॥ अवभथेष्टावध्यानमुपांशुवरतीतिवचनात्तनीवेर्वारिकान्य
 क्षेमसुखानिवावाशिदधतिअश्रुयन्तीतिअवभथानिचुंपुराः॥ अवभथानिचुंपुराः॥ ९॥ पदि। यइगातो॥ इत्सर्वक्षनुभाः। यदिः पद्मीआका। शस्य
 । सेनितंयघातगच्छति॥ मुञ्जीजयवयदिमुत्सितानि॥ १०॥ याहुः॥ यद्यतिश्चदसीराइतिबाहुलकादुराम॥ हृदिः। यदनंयाहुः। सपादुरस्य
 निस्सि। जातमुच्यत॥ ११॥ वृकः॥ कपसर्गाथोविशिष्टाहरोत्तः। सहभ्रमुषिमुषिभ्यः। किदितिकप्रसयः॥ वृकथश्चदुमाः। विवृतस्यस्य
 न्योतिषस्याप्याद्यादिवृत्तइत्युच्यत॥ नहिनृत्त्राणामिवायत्तमस्य। ज्यातिः। विदत्तविक्रान्तशब्द। यार्हेकभावः। विवृतत्वं। ज्यातिषः। शीत
 वातज्ञासहृद्योवाविक्रान्तत्वंन्योति। वारात्तायश्च॥ आदिसुवात। आहं। त्रआहृणातिज्यास्वकाशेन॥ आहृणातिवोदकानिरश्मि
 मिःसंभजतइत्यर्थः॥ यहाहृणात्तर्वक्यराः। पूर्ववदूयं। विनाशयतितमांसि॥ आस्तायश्रीयमुवतंवृकस्यविविधंत्ततंतिउरराहृणातिवि
 कर्त्तासनवृकः। आविष्टवोत्तंत्ततः। यर्ववदूयसिहिरन्नेया॥ वृकश्चिदस्यवारणः। उरामथिः॥ वासगातीशि। कातिप्रसिद्धासाहृकुप्यातः। श
 तमपावृक्कोचददंनं॥ १२॥ जोषवाकं॥ जुषीतीति। सवनयाः॥ कर्मणिघञ्। वाचर्माव॥ जाषयितव्यंवचनं। वित्यस्येसवित्यर्थ
 वचनं। अविष्टवचनमित्यर्थः॥ जषवाकंवदतः। यज्ञहापिराण॥ १३॥ त्रिः॥ त्रिः॥ तः। क्लिनिरूपंयाशन्नंवा॥ यशोहिद्विषतः। त्रितति॥
 दुर्मुक्तंवाचंमेषादि। भाकारं॥ महावत्ततिः। शरणातइत्त॥ शरीरात्तत्तत्ततिचर्मपिहृत्तिः॥ सवमप्यपित्तत्तरहृत्तयउमथितचात्
 कर्त्तव्यसामान्यावृत्तिरिवत्ततिः। कंयाथाव्य। तत्ततिवसानावर॥ १४॥ अघ्नी॥ स्वशब्देकर्मराफयय। दभूत। र्थकर्मणि। हनइतिशि

दक्षयुता॥ इति पगाव आशिरं॥ आइ शासु इच्छायां॥ इयस्मात्त्रिपि अस्कि। कबाडुलकाछांदसरु चंवत्तयंमियवयस्मात्तशा
 सराडावेहितस्तस्येदंहरामिथात॥ आइः शासु इच्छायामित्यस्यहरांनभवति॥ आशास्तआशास्यमानः क्षिप्रपन्यापनुत
 स्यापिभवतितिवत्तयं॥ आशीः आशिषो आशिषः। क्रियाशीः। प्रेषुति। कांक्षामिति नियातनात्सिद्धमिति। माजसुस
 नुषाविति। क्षिपिनिपातितवानासोः। वहातर्वोरुपक्षदीर्घइकः॥ आशिषावित्यादोशासिवसिद्धसीतां। चतिष्वं॥ सामप
 त्याशीर्दवानगम्यात्। रकांतं सकारंतयोः रुभयोः रपिसाक्षरं यागः समाग्रांय॥ क॥ अजीगः॥ जीगतिं। निरुक्तक्षनुः। नि
 गरणार्थोवाग्रहणात्पार्थवालडि। सिपिरतमुलोपरात्तस्येति। लायः॥ रकस्यविसर्जनीयः॥ अवशिरसि अम्भवर
 रसि गृह्णाविभक्षयसी यर्थः॥ आदिइ सिद्धयधीरजीगः॥ क॥ अमूरः॥ मुहावेचि। यनिष्ठायां ड्वं॥ पुवट्वं॥ पुवटालाप
 दीर्घाः॥ टकारस्यारकः॥ नञ्पूर्वः संबु। हो अमूर अमूटे यर्थः॥ मूर अमूर नवयं विकि चः॥ क॥ शशमानः॥ व्याख्यातोः
 वंतिकर्मसुसनिगमः॥ क॥ दावा। दवायां ह्यादवश। स्थापयदादंवातर्त्त। गित्यादिनाक्षिप्र॥ अनिदितामिति नाला
 यः॥ अवदसकार। लायः॥ चावितिदा। वं अंवत। आपसंख्यानमिति। पिटापिविद्यदेवायश्च। तरयंवताविति नुवसाय
 ननभवति॥ इहसामर्थ्यक्षिपि। दवान्पुति अरयामतयबु। यत्यर्थः॥ दवो। दवायात्तया॥ काविज्ञमानुः॥ नादायनुली राम
 नच्चाद। याविगताज्ञामाहगुणायस्मात्तसोसमासगुणो विज्ञामाता। क्रीतापतिरुच्य। तततः पंचमी॥ जाअयत्यंतत्रिमांतात् १२२